

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

ВІСНИК

Випуск
№ 1(6)
2007

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

04078, м. Київ, вул. Більська 41-Б,
тел. 430-32-64, т/ф 430-15-77

Приймальна комісія:
01004, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 4,
кім. 512-514, тел./факс: (044) 279-75-80

Підготовче відділення:
01004, м. Київ, бульв. Т. Шевченка, 4,
кім. 512-514, тел.: (044) 279-75-80

E-mail: kibit@kibit.edu.ua

Рік заснування – 1992

Навчальний заклад III рівня акредитації.
Ліцензія АБ № 122260, 7 філій: Білоцерківська філія, Вінницька філія, Житомирська філія, Запорізька філія, Луганська філія, Ніжинська філія, Уманська філія.

Факультети: економіки, менеджменту, психології.

Спеціальності першої вищої освіти: фінанси; облік і аудит; психологія; менеджмент зовнішньоекономічної діяльності;

менеджмент організацій (спеціалізації: менеджмент підприємницької діяльності, менеджмент підприємств і організацій, менеджмент туристичної індустрії).

Спеціальності другої вищої освіти: фінанси, облік і аудит, менеджмент організацій, менеджмент зовнішньоекономічної діяльності.

Матеріально-технічна база: власні навчальні приміщення (10000м²), комп'ютерні класи, доступ до Інтернету, бібліотеки, читальний зал, власна поліграфічна база.

Науково-педагогічні кадри: висококваліфіковані фахівці (професори, доценти, спеціалісти-практики).

Форми навчання: денна, заочна.

Дипломи бакалавра та спеціаліста державного зразка.

Студенти проходять обов'язкову практику в державних і комерційних установах.

Здійснюються мовні та фахові стажування груп студентів за кордоном. На запрошення КІБІТ лекції читають професори з провідних університетів Європи і Америки.

Працює служба працевлаштування студентів.

Випускники і студенти працюють у банках, консалтингових структурах, податкових службах, Міністерстві економіки, представництвах провідних іноземних фірм, на підприємствах і організаціях.

Підготовчі курси працюють з жовтня до травня з дисциплін: математика, іноземна мова, економічна географія, українська мова, інформатика.

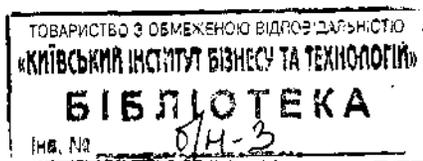
Результати випускних тестів порівнюються до результатів вступних тестів. Інститут постійно проводить семінари, тренінги підвищення кваліфікації фахівців у галузі банківської справи, податківців, освітян, керівних кадрів, підприємств.

Школа бізнесу КІБІТ відкрита у 2004 році. Надає повний обсяг доступу з галузі освіти. Діють короткострокові програми, PDS, MBA.

КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

ВІСНИК

Випуск № 1 (6)

Київ
Видавництво КІБІТ
2007

Висловлюємо подяку президенту Київського інституту бізнесу та технологій Яковлеві Ірині Іванівні за підтримку ~~видавця~~

Наукові статті викладачів та студентів присвячені актуальним проблемам економіки, філософії, управління, інформаційних технологій, економічного аналізу сучасного стану України. У статтях викладено результати наукових досліджень та обговорень під час щорічної науково-практичної конференції Інституту "Студент — Дослідник — Фахівець".

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

БОЙЧЕНКО І. В., *д-р філос. наук* — голова редколегії
РОМАНЕНКО О. В., *канд. філос. наук* — заступник голови редколегії
ЯЗИНІНА Р. О., *д-р географ. наук* — відповідальний секретар
ЄНА О. В., *канд. екон. наук*
ЖИЛЬЦОВ О. Б., *канд. пед. наук*
КАЛБЕРДА Л. П., *канд. іст. наук*
ВЕТЧИНОВ І. А., *д-р. екон. наук*
РОМАНЮК А. С., *д-р. фіз.-мат. наук*

Рецензенти:

СКРИПКА П. І., *канд. філос. наук* (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
ГАПОНЮК М. А., *канд. екон. наук* (Київський національний економічний університет)

Упорядник — **ЯЗИНІНА Р. О.**, *д-р географ. наук*

Вісник Київського інституту бізнесу та технологій
№ 1 (6), 2007 р.

Видається з 2004 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
в Держкомітеті телесбачення і радіомовлення
серія КВ № 880 від 01.06.2004

Засновник: ПВНЗ "КІБІТ"

Затверджено до друку Вченою Радою
Київського інституту Бізнесу та технологій
Протокол № 7 від 22 лютого 2007 року

Тираж 500 прим.

Адреса редакції:
04078, м. Київ, вул. Білицька 41/43
Телефон для довідок: 8-044-430-32-64

Видавець — ПВНЗ "Київський інститут бізнесу та технологій" ТОВ
04078, м. Київ, вул. Білицька 41/43
Телефон для довідок: 8-044-430-32-64
e-mail: kikit@kikit.edu.ua

За достовірність інформації в публікаціях
відповідальність несуть автори статей,
студенти та їх наукові керівники

УДК 13:008

БОЙЧЕНКО І. В., БОЙЧЕНКО М. І., БОЙЧЕНКО О. І.

ДУХОВНІСТЬ ЯК ФЕНОМЕН ЛОКАЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Духовність часто-густо інтерпретується як поняття однопорядкове з такими як “духовне життя”, “духовна культура”, “духовна сфера діяльності”. Відповідно й розгляд духовності обмежується тут виявленням її відмінностей або ж щодо матеріального як такого, або ж – щодо інших сфер життєдіяльності людей – економічної, соціальної та політичної.

Це, безумовно, важливі характеристики духовності. Однак своєрідність духовності як культурно-історичного явища, на відміну від духовної сфери, духовного життя тощо, визначається не тільки, й може навіть не стільки ними. А насамперед – тим, що вона є способом буття суб’єктивності, її самоідентифікації й самореалізації, формуючись у вигляді смисложиттєвого покликання її історичних монадних носіїв різного масштабу – на рівні і людської цивілізації загалом, і локальних історичних цивілізацій. Нерозуміння цивілізаційної, національної, індивідуальної, монадної природи духовності – навіть якщо йдеться, здавалося б, про її суто загальнотеоретичні характеристики, з необхідністю веде до неврахування тих атрибутів духовності, які визначають саму її своєрідність як таку. Все це зумовлює необхідність розгляду духовності як іманентної характеристики локальних цивілізацій, культури, націй тощо.

У ролі носія духовності на цьому рівні аналізу нас цікавили вже саме локальні утворення – нації, формації, цивілізації. Причому – як не та то інша з них сама по собі, оскільки самотутня духовність кожної може бути окремим і невичерпним предметом дослідницьких зусиль. А саме в якості множини історичних монад, що у своїх виявах, зокрема в духовності, взаємоособлюють, взаємовіддзеркалюють одна одну, а отже – і людську цивілізацію в цілому. Тобто те, завдяки чому духовність кожної нації постає як онтогенетичне відтворення і водночас збагачення загальнолюдських духовних цінностей, норм та ідеалів. Кожна нація може засвоїти ті чи інші з них лише самостійно, до того ж – на тому щаблі свого розвитку, на якому починає відчувати в них потребу. Лише тоді певна нація стає надчутливою до конгеніальних, споріднених щодо неї на цей час, ідей, ідеалів, духовних

цінностей, вже створених раніше іншими націями. Тому національна духовність має не тільки неповторний для кожної з них колорит, а й спільний для них зміст і ритм існування.

Цивілізація як монадне утворення постає, поперше, корелятом природи чи, конкретніше, варварства. По-друге, як локалізоване у просторі й часі соціоісторичне, самотутнє, монадне за характером формування; конкретна історична культура, сукупність яких утворює людську цивілізацію загалом; по-третє, як етап існування означеного соціоісторичного формування, після того як воно пройшло висхідний період свого розвитку.

Нині цивілізація постає не тільки як етап розквіту культури, як у Данилевського, омертвіння культури, як у Шпенглера, чи синонім всього життєвого кола локальної культури чи локального суспільства, як у Тойнбі. А також – як самосвідомість культури; практичне втілення культури; синонім культури (а це, враховуючи кількість визначень культури, яких ще понад 200 значень); як географічно розпорознені регіони єдиної культури; як форма функціонування суспільства на відміну від культури як форми його розвитку тощо. Врахуємо й те, що дистинкція «цивілізація – культура» – лише одна з широкого спектра кореляцій поняття «цивілізація».

Ще в період виникнення і запровадження слова «цивілізація» – не лише як процесу цивілізування, а й як стану суспільства – цей стан розглядався як якісно новий щодо варварства. Щоправда, у працях Ф. Гізо [1], Г. Бокля [2] та перших словниках, які відіграли чималу роль у поширенні та утвердженні цього слова, поняття «цивілізація» використовувалось, насамперед, для означення людської єдності, зникаючись передусім із поняттям «культура». Потрібен був певний час, щоб цивілізація постала як визначний етап розвитку людства, якісно новий, пов’язаний з державотворенням, рубіж культурно-історичного процесу загалом. Тому не випадково більш системну і докладну розробку ця ідея знайшла пізніше – спочатку у Льюїса Г. Моргана, а потім у Ф. Енгельса. Цивілізація розглядається тут з позицій моністичного погляду на історію і тлумачиться як вищий щодо дикості і

варварства шабель державно оформленого поступального руху людського суспільства в цілому. "Ми можемо тепер, – запевняв Морган, – ґрунтуючись на переконливих доказах, стверджувати, що дикість у всіх людських племен передувала цивілізації. Історія людської раси має єдине начало, єдина у своєму досвіді і своєму прогресі"[3].

На різних шаблях дикості, за Морганом і Енгельсом, відбувається: виникнення людини з тваринного царства і членороздільної мови (1 шабель); використання вогню, зміна засобів і характеру харчування, виробництво і застосування кам'яних знарядь праці та першої зброї – дрючка та списа (2 шабель); винахід лука і стріли, виникнення гончарства, ручного ткацтва і сільських поселень (вищий шабель)[4]. Варварство характеризується переходом від пасивного присвоєння готових продуктів природи до оволодіння методами збільшення продуктів природи за допомогою людської діяльності, запровадженням скотарства і землеробства (1-2 шабель), переробкою залізної руди і виготовленням залізних знарядь праці (вищий шабель)[5].

Тільки після цього виникає цивілізація, перехід до якої Енгельс пов'язує з винаходом літерного письма і застосуванням його для занотовування словесної творчості. Визначаючи цивілізацію як період опанування подальшою обробкою продуктів природи, промисловості у власному розумінні цього слова і мистецтва [6], Енгельс водночас, у процесі з'ясування особливостей генези цивілізації, намагається довести її нерозривний зв'язок із формуванням, розвитком і боротьбою класів, виникненням держави, появою міст і купецтва.

Започаткований ними підхід до визначення і вивчення цивілізації в подальшому було розвинуто і конкретизовано. Передусім – у працях вчених СНД (Е. С. Маркарян, В. К. Халіпов, М. Л. Мchedlov, В. Е. Давидович, Ю. А. Жданов, О. С. Мильников, Л. І. Новикова, С. Д. Завадський, Л. С. Васильєв, І. А. Берг тощо). Але чималою мірою – й у дослідженнях представників так званого далекого зарубіжжя теж (Р. Адамс, К. Клакхем, К. Ренфрю, К. Фланері, Г. Чайлд та ін.).

У кожному з означених трьох випадків основні властивості і риси цивілізації, у тому числі й духовність, видозмінюються, набувають нового змісту, зумовленого появою держави.

У рамках першого, найширшого підходу духовність виступає передусім як одна з основоположних, наріжних рис людини як родової істоти, що зумовлюють її принципову відмінність від інших живих істот.

Одним з перших на роль духовності, як наріжної характеристики лише людської істоти, в контексті європейської цивілізації особливо велику увагу звернув Блез Паскаль.

Паскаль, як відомо, виходить з того, що за своїми фізичними, просторово-часовими, тілесно-природними характеристиками людина аж нічим не вирізняється у розмаїтті інших витворів Універсуму. У цьому плані вона зовсім не є якимось особливим, поворотним чи, тим більше, кінцевим пунктом, вершиною. Навпаки, вона постає в даному разі найзвичайнісінькою, пересічною, серійною тілесною точкою Всесвіту, від якої простягається нескінченність таких же точок – тілесних формотворень. І передусім – у бік збільшення макросвіту.

"Хай людина, – зазначає французький філософ, – порине у споглядання природи в усій її високій і неосяжній величчі, хай відведе погляд від нікчемних предметів, що її оточують. Хай погляне на сліпучий світоч, що як незгасний факел, освітлює Всесвіт; хай зрозуміє, що Земля – всього лиш точка порівняно з величезною орбітою, яку окреслює це світило, хай вразиться думкою, що й сама ця величезна орбіта – не менш ніж ледве примітна точка щодо орбіт інших світил, що рухаються небосхилом. Та оскільки наш кругозір цим і обмежений, хай уява лине за рубежі видимого; вона втомиться, далеко не вичерпавши природу. Весь зримий світ – лише ледь помітний штрих у безмежному лоні природи. Людській думці не під силу охопити її. Скільки б ми не розсовували межі наших просторових уявлень, все одно в порівнянні з сущим ми породжуємо тільки атоми. Всесвіт – це куля без меж, центр її всюди, сфера – ніде... А потім, знов звернувшись до себе, хай людина порівняє своє ество з усім сущим; хай відчує, як вона загубилася в цьому глухому кутку Всесвіту, і, виглядаючи з тісної тюремної камери, яку відвели їй під житло, – я маю на увазі увесь зримий світ, – хай збагне, чого варта вся наша Земля з її державами і містами і, нарешті, чого варта вона сама. Людина в безмежності – що вона значить?"[7]

У даному разі людина губиться в космічних масштабах Універсуму як нескінченно мала величина. Однак вона може губитися, втрачати чітку окресленість своїх рис, "розмиватися" і з протилежних причин – коли фізичні параметри людини розглядаються як вихідна точка ряду, що йде теж у безмежність, але вже в бік зменшення, мікросвіту. Адже ряд тілесних витворів губиться у нескінченності не тільки в глибинах Всесвіту, а й у межах одного атома. Характеризуючи цю другу нескінченність, мислитель вельми образно змальовує в означеному одному атомі "незліченні всесвіти, і у кожному – свій небосхил, і свої планети, і своя Земля, і ті ж співвідношення, що і в нашому видимому світі, і на цій Землі – свої тварини і, нарешті, свої кліщі, котрих знову ж таки можна ділити, не знаючи відпочинку і строку, поки не заморочиться голова від цього другого ~~ша~~ настільки ж вражаючого в своїй мізерності, ~~настільки~~ перше – в своїй

величезності; адже не вразитися тим, що наше тіло, таке непримітне у Всесвіті, являє собою на лоні суцього, всупереч цій своїй непримітності істинного колоса, цілий світ, вірніше, все суще порівняно з небуттям, котре так і залишається неосяжним для нас.

Хто вдумається в це, той здригнеться і, уявивши собі, що матеріальна оболонка, в яку його увібгала природа, утримується на межі двох безодень – безодні нескінченності і безодні небуття, – сповниться трепету перед подібним дивом, і, видається мені, допитливість зміниться здивуванням...”[8] У цих нескінченностях людина, розглянута як суто тілесна істота, губиться як піщинка в пустелі. Навіть якби тілесні розміри людини були як завгодно збільшені, чи як завгодно зменшені, це анітрохи не поліпшило б, та й взагалі б не змінило стану речей – твердить мислитель, і цілком доречно. Адже і тоді людина, за своїми фізичними параметрами, залишалася б такою ж невиразною посередністю серед нескінченної кількості й таких же, й менших, і, на решті, щонайбільших виявів мікро-, міді- та макрокосмосу. Отже, за своїми просторовими характеристиками, тобто розглянута як частка природи, людина аж нічим не виділяється з поміж безлічі інших її часток, не виявляє своєї своєрідності, тих особливих, властивих саме і тільки їй рис, що визначають унікальність її місця в Універсумі.

Однак у процесі подальшого аналізу Паскаль виявляє, що цієї унікальності зовсім не визначають і часові ознаки людини, тобто її тлумачення як історичної. Застережемо – у тому разі, коли ця історичність інтерпретується як механічна включеність людини у зовнішній по відношенню до неї часовий потік у якості елемента означеного потоку. Адже якщо щодо просторів, за Паскалем, нерухомої, незмінної в часі природи людина губиться в її нескінченності, то щодо плинної в часі історії людська істота є такою ж нікчемно малою величиною, що теж безслідно зникає, але вже у вічності. “Вічність – сама по собі чи в Богові – також повинна ставати у тупик, – гадає мислитель, – перебіжне наше буття. Не більш зрозумілою є постійна і жорстка непорушність природи порівняно з безперервними змінами, що відбуваються у нас самих”[9].

Як бачимо, вже Паскаль досить переконливо доводить, що зовнішній щодо людини часовоплинний історичний потік так само уможливорює з’ясування глибинної, людиномірної сутності історії, як і ієрархічні ряди нескінченних просторово фіксованих витворів природи. “Розглядаючи малу тривалість свого життя, – з меланхолійною експансією відзначає він, – яка поглинається попередньою і наступною вічністю, *memoria hospitis unius diei proctereuntis*, незначущість зайнятого мною простору, що непомітно зникає в моїх очах серед не-

осяжних просторів, невидимих ні мені, ні іншим, – я жахаюся і дивуюся, чому мені слід бути тут, а не там, чому тепер, а не тоді! Хто поставив мене тут? За чийм велінням і настановою визначене мені це місце і цей час? Чому обмеженням є моє розуміння? Мій зріст? Моє життя – чому обмежене воно сотнею, а не тисячею років? З якої причини природа дала мені саме таку тривалість життя, чому саме це число, а не інше обрала вона у вічності, перед якою довірливі числа втрачають своє значення?”[10]

Перед вічністю довірливі числа втрачають своє значення... Ці слова переконливо свідчать, що Паскаль добре засвоїв уроки стоїків та скептиків[11]. Але не тільки про це, а й, не меншою мірою, – про те, що він добре розумів, що сутність людини як історичної істоти міститься зовсім не в поверхневому, зовнішньому шарі історії, що характеризується саме різними числами – ерами, епохами, династіями, століттями, датами тощо. Але якщо його попередники вбачали вищу мету, сенс людського існування в досягненні блага, в неухильному, свідомому та невимушеному дотриманні принципів і норм моралі, в мистецтві жити гідно, то Паскаль докорінну відмінність і перевагу людини вбачає передусім не в просторових чи часових параметрах та інших повсякденних її властивостей, обмежуючись фіксацією яких ми неминуче вбачаємо лише те, що людина – така ж жалюгідна тварина, як і усі інші. “Людську натуру, – пише він, – можна розглядати двоїсто: виходячи з кінцевої мети існування людини, і тоді вона піднесена і ні з ким не співставна, або ж виходячи з звичайних притаманних їй властивостей, як ми судимо про коня чи собаку за звичайними притаманними їм властивостями – прудкості *biru et animum arcendi*, – і тоді людина жалюгідна і бридка”[12].

Але, на відміну від стоїків та скептиків, французький філософ означену вищу мету, сутність і сенс людського буття вбачає не в досягненні блага чи автарктичній моральності, а, насамперед, у розумі. Він погоджується з тим, що людина – одна з найтендітніших істот у природі, але водночас наголошує, що в певному розумінні ця істота водночас унікальна, найвеличніша, така, що постає над нескінченністю простору і часу. “Людина, – зазначає мислитель, – всього лишень очеретинка, найслабкіше зі створінь природи, але вона – очеретинка мисляча. Щоб її знищити, зовсім не треба, щоб на неї ополчився весь Всесвіт: досить подуву вітру, краплини води. Та хай би навіть її знищив Всесвіт, – людина все одно піднесеніша свого згубника, оскільки усвідомлює, що розлучається з життям і що вона слабша за Всесвіт, а він нічого не усвідомлює.

Отже, вся наша гідність – у здатності мислити. Лише думка підносить нас, аж ніяк не простір і час, у котрих ми – ніщо. Прагнемо ж мислити благопристойно, в цьому – основа моральності”[13].

В українській філософській традиції цей напрям дослідження місця та функцій духовності в структурі людського буття вперше знайшов системну і велими глибоку розробку, очевидно, у творчості Г. С. Сковороди. Зосередивши увагу на розробці гуманістичного виміру проблем духовності, причому – з урахуванням обох його аспектів – як глобального, філогенетичного, так і індивідуалізуючого, онтогенетичного – Сковорода з'ясовує своєрідність останніх не паралельно, а послідовно.

У розглянутих мислителів проблема духовності висвітлюється в найзагальнішому, абстрактно-антропологічному плані. У процесі подальших розробок цього аспекта питань з'ясування відмінних рис духовності здійснюється на методологічній основі діяльнісного підходу. Конкретніше, за такої трактовки даного аспекту в центрі уваги науковців дослідження особливостей того, як духовність виникає й розвивається залежно від поступової й нелегкої трансформації інстинктоподібної біологічної активності спільного предка гомо сапієнс та людиноподібної мавпи у свідому й цілеспрямовану діяльність сформованої людини як суб'єкта культурно-історичного процесу.

У контексті цього першого, діяльнісного зрізу "уявляється, – як зазначає, наприклад, один з adeptів даного підходу М. С. Каган, – що саме поняття "діяльність" найбільш адекватно виражає активність людини: на відміну від тварин, активність людини покликана забезпечити не тільки його біологічне, але і його соціальне життя; внаслідок цього вона стає нескінченно складнішою та розмаїтішою. Позначаючи цю людську активність, поняття "діяльність" охоплює, таким чином, і біологічну життєдіяльність людини, і її соціокультурну, специфічно людську діяльність." [14]

Якщо ж йдеться вже про власну, специфічно людську діяльність, то в цьому разі необхідно назвати ще принаймні дві її атрибутивні риси, що відрізняють її від життєдіяльності тварин. По-перше, діяльність людини як соціокультурної істоти має переважно перетворювальний характер (хоч, звісно, аж ніяк не позбавлена й адаптивних характеристик), тоді як життєдіяльність тварин – це, насамперед, пристосування до оточуючих умов середовища їх існування. По-друге, тварина будь-якого біологічного виду взаємодіє з довкіллям за мірками саме і тільки свого виду; людина ж – універсально, за мірками всіх видів.

Розгляд духовності здійснюється тут, отже, з позицій діяльнісної парадигми. Саме предметно-перетворююча активність (на відміну від властивої тваринам пасивної адаптації) і різнобічність творчої діяльності (на відміну від тварин, перебіг життєдіяльності яких здійснюється за мірками лише

одного певного виду) розглядаються за даного аспекту як основа і рушійна сила розвитку духовності людини. Важливо при цьому, однак, не випускати з поля зору тієї обставини, що формується духовність на основі зовсім не цієї, вже конституційованої, універсальної й перетворюючої діяльності. Остання є фундаментом саме розвитку, але аж ніяк не формування духовності. Історичне ж становлення духовності відбувається, звісно, теж завдяки діяльності, але не зрілій, суто людській, а історично початковій, примітивній і стихійній, ще інстинктоподібній, що на самих перших стадіях була спочатку позбавлена, а пізніше – майже позбавлена свідомої, духовної компоненти. В ході ж кожного наступного циклу соціалізації діяльності, перетворення її на власне людську духовність, з одного боку, стає дедалі багатшою за своїми характеристиками; з іншого ж боку, вона в міру розвитку діяльності дедалі очевидніше постає не лише в ролі джерела цієї діяльності, а, й передусім, – як основа сходження на подальші щаблі даного розвитку.

Це – в тому разі, коли духовність вивчається крізь призму дихотомії "цивілізація – природа". Якщо ж про духовність йдеться, коли цивілізація співвідноситься не з природою, а з варварством, то в даному зрізі її становлення, особливості та зміни розглядаються вже не в найзагальнішому плані, тобто виходячи з людської діяльності як такої, а дещо конкретніше, з урахуванням історичного поділу форм людської діяльності. І передусім – відгалуженням духовної діяльності від чуттєво-предметної та наступним виникненням духовної сфери життєдіяльності у якості відносно самостійної, а також виникненням і утвердженням держави.

Духовність пов'язується при цьому в основному з множиною різновидів живої розумової діяльності, опредметненої в надбаннях людської культури, переважно духовної, та у формах свідомості, таких як право, мораль, філософія тощо. Вона постає як внутрішній зв'язок людини і світу людини, організованого у державу. Цей світ людської культури реалізується через низку циклів опредметнення у продуктах матеріального і духовного виробництва та наступного їх розпредметнення. Тобто – залучення представників кожного наступного покоління до загальнолюдських багатств через механізми інтеріоризації об'єктивованих здобутків духовної культури, до того ж з подальшим відтворенням всезагальних параметрів буття людини в світі й примноженням культурних надбань.

Саме цей аспект дослідження є в філософській літературі найбільш традиційним і найбільш розробленим.

Однак, будучи об'єктивно теж цивілізаційно зумовленим і лише одним із можливих, цей підхід

власне його прихильниками тлумачився як загальнозначущий і, по суті, єдино правильний.

Подібна гіпертрофія ролі даного підходу неминуче обернулася деякими небажаними наслідками.

Передусім – своєрідним гносеологізмом. Адже духовність у даному зрізі її розгляду інтерпретується як поняття однопорядкове з такими як “духовне життя”, “духовна культура”, “духовна сфера діяльності”. Відповідно й розкриття своєрідності духовності обмежується виявленням її відмінностей або ж щодо матеріального як такого, або ж – щодо інших сфер життєдіяльності людей – економічної, соціальної та політичної.

Це – важливі характеристики духовності. Однак своєрідність духовності як культурно-історичного, національно зумовленого явища, на відміну від духовної сфери, духовного життя тощо, визначається не тільки, й може навіть не стільки ними. А, насамперед, тим, що вона є засобом самоідентифікації, самовизначення й самореалізації суб'єктивності, формуючись у вигляді смисложиттєвого покликання її історичних монадних носіїв різного масштабу – і людської цивілізації загалом, і локальних історичних утворень на зразок держави, і окремих людських особистостей.

Нерозуміння ж національної, тобто індивідуальної, монадної природи духовності – навіть якщо йдеться, здавалося б, про її суто загальнотеоретичні характеристики, з необхідністю веде до неврахування тих атрибутів духовності, які визначають саму її своєрідність як таку й спричинюють важливість її впливу на державу.

Крім того, гносеологізм, обмеження духовності її кореляцією з матеріальним призводить також до ігнорування чи, принаймні, недооцінки її ціннісної природи. Або ж до того, що духовність трактується в абстрактно ідеалізованому вигляді, як свого роду скарбничка лише позитивних цінностей, а історія людства, як лінійний, зрештою, процес, що супроводжується нарощуванням духовності.

І, нарешті, слід визнати й те, що непомірна гносеологізація духовності має одним із своїх наслідків, якщо не виключення, то, в усякому разі, витіснення на периферію духовності такої важливої її форми як релігійність.

Тому цілком закономірними і незрілими є, очевидно, спроби осмислення духовності, розглянутої в загальнотеоретичному плані, не тільки в ракурсі гносеологічному, але і в інших, онтологічних зрізах. зокрема державницькому, національному тощо.

Другим основним аспектом розгляду духовності як національного й державно значущого феномену в рамках досліджуваної теми є її аналіз вже не в загальноцивілізаційному зрізі, а як іманентної характеристики локальних цивілізацій, спільнот, яких утворюється людська цивілізація загалом.

Духовність відіграє специфічну, тільки їй властиву роль у державно організованій життєдіяльності історичних індивідів будь-якого масштабу, типу чи різновиду як окремої людської істоти чи групи таких істот, скажімо націй, так і окремих цивілізацій чи спільноти таких цивілізацій, тобто людства в цілому. Проте в даному випадку в функції носія духовності – на цьому рівні аналізу нас цікавили вже саме локальні нації.

Деякі мислителі навіть виникнення локальних культур і націй пов'язують передусім з чинниками саме духовного характеру. Наприклад, М. Я. Данилевський – з певною сукупністю психічних задатків, здатностей, схильностей і здібностей відповідного етносу, котру він позначає як морфологічне начало того чи того культурно-історичного типу. Це начало, гадав він, конститується ще на першій, етнографічній стадії розвитку означеного типу.

“Якщо період цивілізації, – писав він, – буває відносно... коротким, то зате передуючий йому час – і особливо стародавній, або етнографічний період, що починається з самого моменту відокремлення культурно-історичного племені від споріднених з ним племен, – буває надзвичайно тривалим. У цей ось тривалий підготовчий період, що вимірюється тисячоліттями, накопичується запас сил для майбутньої свідомої діяльності, закладаються ті особливості в будові розуму, почуття та волі, котрі становлять всю оригінальність племені, накладають на нього відбиток особливого типу загальнолюдського розвитку й дають йому здатність до самобутньої діяльності - без чого плем'я було б загальним місцем, непотрібним, зайвим, даремним історичним плеоназмом у шерезі інших людських племен. Ці племінні особливості, якою б не була їх першопочаткова причина, знаходять свій вираз у мові (що виробляється у цей тривалий період часу), в міфічному світогляді, в епічних переказах, в основних формах побуту, тобто у відносинах як до зовнішньої природи, джерела матеріального існування, так і до себе подібних.”[15]

Освальд Шпенглер необхідною передумовою появи кожної з історично локалізованих, національних культур вважав деяку самобутню душу, з якої культура проростає й виростає, на кшталт того, як рослина зростає з зернини. “Культура народжується в ту мить, коли із прадушевного людства, цього вічного немовляти, пробуджується і відшаровується велика душа, певний образ із безодні безликого, щось обмежене й минуше з безмежного та триваючого. Вона розквітає на ґрунті строго відмежованого ландшафту, до якого воно залишається прив'язаною суто вегетативно. Культура вмирає, коли ця душа здійснила вже повну суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, віровчень, мистецтв, держав, наук і таким

чином знову повернулася у прадушеву стихію. Але її сповнене життя існування, ціла череда великих епох, що у строгих контурах окреслюють поступальне самоздійснення, становить собою потаємну, пристрасну боротьбу за утвердження ідеї супроти сил хаосу, що тиснуть зовні, супроти несвідомого, яке розпирає зсередини, куди сили ці злісно стягнулися." [16]

При цьому співвідношення душі й історичної культури, яка їй відповідає, є аналогічним, за Шпенглером, взаємозв'язку можливості та реальності. "Враховуючи... позначення душі як можливого і світу як дійсного, я розрізняю, – зауважував Шпенглер, – *можливу та дійсну культуру*, тобто культуру як *ідею*, – *загального чи одиничного – існування* і культуру як *плоть* цієї ідеї, як суму її виразів, що стали сприйнятними для почуття, просторовими і приступними: діянь і настроїв, релігії та держави, мистецтв і наук, народів та міст, господарчих і суспільних форм, мов, правових відносин, нравів, характерів, рис обличчя і вбрань. *Вища історія*, близькоспоріднена щодо життя та становлення, є *здійснення можливої культури*." [17]

Духовне начало вважав вихідним у розвитку національних культур і цивілізацій і третій з "китів" цивілізаційного напрямку – Арнольд Дж. Тойнбі, витлумачуючи релігію як альфу ("лялечку") й омегу цивілізації. В ракурсі означеного зрізу – вже не тільки й навіть не стільки вселюдська, загальнопланетарна цивілізація роду гомо сапієнс в цілому, а кожна з тих локальних цивілізацій, множина котрих і утворює всесвітньо-історичний процес. Як бачимо, всі три "кити" цивілізаційного підходу інтерпретують духовність у значенні конститууючого принципу, своєрідного фундаменту, на котрому й завдяки котрому зводиться будова, і далеко не в останню чергу державна, будь-якої історичної культури.

А от характер подальшого співвідношення розвитку держави у рамках тієї чи іншої культури, з одного боку, поступу духовності, з іншого, тлумачиться кожним з означених мислителів по-своєму.

Скажімо, Данилевський наступну, після етнографічної, фазу розвитку певного культурно-історичного типу, котру він називає державницькою, трактує і як стадію поступу духовності.

Наступну після етнографічної фазу розвитку культурно-історичного типу Данилевський розглядає як той проміжок часу, протягом якого народ забезпечує вже не сили чи матеріал, а місце для майбутньої продуктивної цивілізаційної діяльності. На цій, другій фазі етнос стає нацією, він будує державу, утверджує свою політичну незалежність і водночас формує власну національну духовність, досягаючи ступеня національної самосвідомості. Цей часовий відтинок і утворює, за мислителем, державну фазу існування культурно-історичного

типу. При цьому перехід як з етнографічного стану держави, так і з державного в цивілізаційний, або культурний, зумовлюється як власною духовною самодіяльністю народу, так і низкою поштовхів зовнішнього характеру, що збуджують і підтримують діяльність нації у певному напрямку.

Виникаючи як духовне прагнення, як форма опредмечення відповідної душі, кожна з культур неминує, але лише з часом перероджується в цивілізацію. Цивілізація, за Шпенглером, – це форма чи стадія вмирання культури, період її перетворення із становлення в стає, її окам'яніння, знерухомлення, а також форма існування культури після смерті.

Для культури характерні гуманітарні начала, пріоритетність творчих форм – мистецтва, філософії тощо. Для цивілізації ж – передусім техніцизм, мілітаризм, бюрократія, урбанізм, просякнутість всіх сфер життя агоністичним, спортивним началом. Розглядаючи шпенглерівську морфологію культури і цивілізації докладніше, необхідно зазначити, що трактуючи культури як органічні, живі утворення, він особливої уваги надає часові як одній з визначальних їх характеристик. На відміну від простору, як розсудкового поняття, особливо важливого при розгляді цивілізацій, час, за Шпенглером, має органічний характер і стоїть в одному ряду з такими атрибутами культур як душа, доля, життя. Всі вони тлумачаться Шпенглером як форми виразу спонтанного пориву першофеномену до проходження свого життєвого циклу.

Відзначаючи, що все живе постає в двох основних формах – рослинній та тваринній, мислитель особливого значення надавав саме першій. За своєю цілісністю великі історичні культури слід порівнювати швидше з рослинами, ніж з тваринами. Адже рослина, вважав він, – це, по суті, уособлення часу, органічного росту, життєвого ритму. Звір починає рухатися в просторі, а отже і протистояти йому як своєрідний мікрокосм. Разом з даністю простору до нього приходять і почуття самотності та страху. Час же постає як внутрішня форма буття рослинного, тваринного чи людського організму, як характеристика своєрідності їх життєвих циклів і ритмів, що модифікується у відповідності з особливостями останніх. Простір же задається істотами, що виокремлюються з макрокосму як автономні, мікрокосмічні утворення, тобто тваринам та людським істотам, не зсередини, як час, іззовні – через сенсорні рецептори. Тому просторова сторона існування мікрокосмічних істот постає як дисгармонійна і дискомфортна. Цим зумовлюється, за Шпенглером, прагнення означених мікрокосмічних істот – людини і тварини – позбутися просторових контактів, усунути якимось чином від просторових вимірів свого існування взагалі і повернутися до рослинного існування. Вираженням цього праг-

нення є, на думку німецького філософа, стадо, яке гуртується перед небезпекою; дитина, що, плачучи, притискається до матері; людина, коли в розпачі звертається до свого Бога. Всі вони, гадав Шпенглер, намагаються повернутися з вільного, активного існування в те пов'язане, рослинне, з якого вони колись були відпущені на свободу.

Свого найчіткішого і найрозвинутішого вигляду означені розрізнення – мікро- та макрокосмічного, рослинного й тваринного простору й часу, жаги (Sehnsucht) і страху – набувають, вважає мислитель, у людині. Людина не тільки володіє простором тією мірою, якої не дано жодній тварині; вона до того ж знає про власну смертність, тобто про неминучість колись перестати бути уособленням часу й постати у вигляді чистого простору. З простором же пов'язані в людині й сподівання на реалізацію її життєвих планів та цілей в усіх сферах діяльності – від матеріального добробуту до влади та пізнання.

Але й тяга до часу у людини набагато сильніша, ніж у всіх інших представників тваринного світу. І не тільки тяга, а й усвідомлення своїх темпоральних, часових характеристик – біоритмів, різноманітних життєвих циклів, з'ясування своїх пуповинних зв'язків з космосом та космічними процесами, свого прагнення до рослинного існування як уособлення часу тощо.

Саме оце, небачене у попередників гомо сапієнс гіпертрофоване і рефлексоване відчуття часу й часових ознак свого буття, несамоविта спрямованість до рослинної цілісності й призводить, з точки зору німецького філософа історії, до виникнення культури.

Адже культура, за Шпенглером, це насамперед свого роду рослинна душа певної спільноти, поєднаної в народ. Всі інші характеристики культури – від матеріальної життєдіяльності й економіки до начал духовних – науки, релігії, філософії тощо – є утвореннями вторинними, тлумачаться Шпенглером як продукти життєвих процесів цієї душі, а то і її відмирання.

Культура в даному разі уподібнюється до квітки, що розпукується на ґрунті строго відмежованого ландшафту, з яким вона залишається нерозривно, вегетативно пов'язаною. Якщо ж цей зв'язок в силу якихось умов порушується, то культура передчасно помирає. Але й при збереженні оптимальних умов кожна культура має певну межу свого існування, свій природний життєвий цикл. Цей цикл виповнюється тоді, коли душа культури здійснила вже всю суму своїх можливостей у вигляді народів, мов, вірочень, мистецтв, держав, наук тощо і розчиняється в тій же прадушевній стихії, з якої виникла. Коло життя кожної культури – це певна послідовність великих епох (біля 300 років кожна), що окреслює поступальне само-

здійснення, самореалізацію культури як великого індивіду історії. Ця послідовність розглядається Шпенглером як боротьба за утвердження ідеї. З одного боку – проти сил хаосу, що тиснуть ззовні; з іншого ж – проти несвідомого, розпираючого зсередини, куди ці сили, як він пише, злбно стягнулися. Але з мірою того, як ідея утверджується і втілюється, а повнота внутрішніх можливостей вивершується і здійснюється назовні, культура раптово залякає, відмирає і стає цивілізацією. Цивілізація може, як висохле гігантське дерево, ще століттями й навіть тисячоліттями настовбурчувати своє гниле віття. Але вона мертва, неорганічне утворення, яке своїм існуванням перешкоджає формуванню і розвитку молодших культур.

Отже, кожна історична культура – великій індивід історії, жива, причому не тільки біологічно, а й духовно, суперістога рослинного типу. Виходячи з цього, Шпенглер вважає доречним використання для її характеристики поняття габітус. Габітус – це біологічний термін для позначення своєрідності зовнішнього вигляду рослини, рідше тварини. Шпенглер застосовує це поняття для визначення передусім духовних особливостей тієї чи тієї історичної культури, розглядає його як конкретизацію поняття стилю. Якщо в понятті стиль самобутність певної культури фіксується в нечіткій формі, то термін габітус дає можливість, за Шпенглером, з'ясувати цю самобутність ясніше і глибше. Говорячи про габітус окремих людей, ми фіксуємо неординарність їх вчинків і думок, постави та умонастроїв. Як характеристика ж великих історичних індивідів, тобто культур, поняття габітус охоплює в існуванні цих цілісних культур всю сукупність їх життєвих виявів саме як цілісних витворів. До таких виявів, зокрема, зараховуються: а) вибір певних видів мистецтва (скажімо – вибір рельєфної пластики і фрески еллінами, або ж контрапункту та масляного живопису західноєвропейською культурою) та рішуче відхилення інших видів мистецтва (наприклад, тієї ж пластики, або зображення людини арабами); б) схильність до екзотики (Індія) чи навпаки до популярності (античність); в) схильність до усного мовлення (античність) або ж до писемності (Китай, Західна Європа).

Ці життєві вияви детермінують види духовної комунікації та спілкування загалом, тип соціально-психологічних установок, форму адміністративних систем і характер норм поведінки.

Крім того, габітус культури визначається також такими ознаками як тривалість її життя та певний темп розвитку. При цьому за темпом розвитку культури між собою різняться: такт античного існування відрізняється від єгипетського чи, наприклад, арабського. Можна говорити, на думку Шпенглера, про анданте еллінсько-римського та алегро фаустівського духу.

За тривалістю ж свого існування культури, подібно до біологічних особин одного виду, по суті не відрізняються. Ідеальна тривалість життя кожної культури становить, за Шпенглером, 1000 років. Але спільним для всіх культур є не тільки загальний строк існування. Кожна культура, кожна рання пора, кожний підйом і спад, кожен з її внутрішньо необхідних рівнів і періодів мають, наголошує мислитель, певну, завжди однакову тривалість, таку, що завжди повторюється зі значущістю символу. У ритмах політичного, духового і художнього становлення різко виділяються, з його погляду, п'ятидесятирічні періоди, серед масштабніших – трьохсотлітні періоди – бароко, іоніки, великих математик, аттичної пластики, мозаїчного живопису, контрапункту, галілейської механіки тощо.

Відповідно й кожне більш-менш значне окреме життя з глибинною необхідністю, гадав Шпенглер, повторює всі епохи тієї культури, до якої воно належить. У кожному з нас внутрішнє життя – в момент усвідомлення існування власного "я" – прокидається саме там і таким же чином, де і як прокинулася колись душа цілої культури. Кожен з європейців переживає свою готику, свої лицарські замки і героїчні перекази, своє "веління Боже" хрестових походів і душевну муку Парцифалю, подібно до того, як кожний юний грек ніс у собі свою гомерівську епоху та свій Марафон" [18].

Епохи розвитку культури співвідносні не тільки з епохами особистого життя людини цієї культури, а й з основними епохами духовного життя кожної іншої історичної культури. Паралелізм послідовності основних епох кожної з культур, довільній щодо інших культур і відповідність характеристик епох одного й того ж покоління, що належать різним культурам, Шпенглер пояснює, виходячи з розробленого в біології вчення про гомологію органів. Гомологічними є органи еквівалентні морфологічно, на відміну від тих органів, які еквівалентні в функціональному відношенні і називаються аналогічними. Гомологічними можна вважати, наприклад, руки у людини, крила у птаха і відповідні плавники у риби. Або легені у людини і міхур у риби. Якщо ж йдеться про аналогічний, або функціонально, а не морфологічно, еквівалентний людським легеням орган риби, то таким є її жабри.

Виходячи з такого розуміння, німецький філософ обстоює тезу про гомологічність цілої низки епох, процесів, явищ і подій, що мали місце в різних культурах. Гомологічними за такого підходу постають зокрема, такі явища, як антична пластика і західноєвропейська інструментальна музика, єгипетські піраміди четвертої династії та готичні собори, індійський буддизм, римський стоїцизм і західноєвропейський соціалізм, епохи Рігведи, Платона й Данте та ін. [19].

Виходячи з гомології історичних явищ, Шпенглер докорінним чином переосмислює таке загальновідоме поняття, як "одночасність". Воно у нього постає як характеристика не фізичного, а культурно-історичного часу.

Одночасними Шпенглер називає факти, процеси, явища, події, епохи, які постають відповідно в своїй культурі у строго однаковому положенні і, отже, мають чітковідповідне значення, тобто знаходяться на одному й тому ж щаблі розвитку, але в різних культурах. При такому розумінні одночасності сучасниками виступають Піфагор і Декарт, Архімед і Гаус, Полігнот і Рембрант, Поліклет і Бах. Одночасними є для різних культур й епохи повороту до цивілізації. Відповідно сучасниками є Філіп і Олександр – в античній культурі з Наполеоном – у західній, одночасно будуються Олександрія, Багдад і Вашингтон тощо.

Уякості активного носія і творця духовності та чи інша нація постає водночас і як аутивне начало розвитку культури та її трансформації у цивілізацію, де держава відіграє вже значно важливішу роль.

При цьому на першому плані – не лише та чи інша з означених цивілізацій сама по собі, оскільки самобутня духовність кожної з них може бути окремим і невичерпним предметом дослідницьких зусиль, а саме в якості множини історичних монад, що у своїх виявах, зокрема в духовності, взаємоуособлюють, взаємовіддзеркалюють одна одну, а отже і людську цивілізацію в цілому. Тобто те, завдяки чому духовність кожної з цивілізацій постає як онтогенетичне відтворення і водночас збагачення неминущих, загальнолюдських духовних цінностей, норм та ідеалів. Кожна цивілізація може за своїти і втілити у відповідній державі ті чи інші з них лише самостійно, до того ж і на тому щаблі свого розвитку, на якому починає відчувати в них потребу. Лише тоді певна цивілізація в якості історичного макроіндивіда стає надчутливою до конгеніальних, споріднених щодо неї на цей час, ідей, ідеалів, духовних цінностей і норм, вже створених раніше іншими цивілізаціями. Тому духовність цивілізацій має не тільки неповторний для кожної з них колорит, а й спільний для них, загальнолюдський зміст і ритм існування.

Саме в цьому ракурсі постає в даному разі, зокрема, питання про співвідношення архетипів і універсалій, натурфілософії, соціальної філософії і філософії історії як домінантних підсистем філософського знання, що змінюють одна одну в ході історичного розвитку філософії в контексті локальної цивілізації.

Для того, щоб конкретніше відповісти на це питання, філософію необхідно розглядати як феномен духовної культури не тільки людства в цілому, але й протягом усього його існування. Але разом з

тим і в якості одного з досить важливих виявів життєдіяльності тієї чи іншої соціально-історичної форми (нації, народу, культури, формації, суспільства, цивілізації тощо), сукупність котрих і складає людство. Кожен з цих конкретних соціально-історичних макроіндивідів, постаючи своєрідним соціальним організмом, має певний життєвий цикл із відповідними віковими етапами, такими як народження, формування, розвиток, акме (пік розвитку), занепад і розклад зі зміною даного культурно-історичного організму іншим. Характерною особливістю філософії, розглянутої не глобально, в масштабі всесвітньоісторичного поступу, а культурологічно, в рамках тієї чи іншої історичної локалізованої культури, цивілізації тощо, є те, що в її розвитку тут можна углядіти певну закономірну зміну кількох послідовних стадій. Своєрідність філософії як конкретно-історичного феномена, атрибутивного певному суспільству, певній цивілізації тощо, знаходить свій вияв, зокрема, в тому, що вона стає помітним і важливим явищем життєдіяльності цього соціокультурного утворення (суспільства, цивілізації, народу тощо) лише на пізніх, завершальних етапах його існування. "Філософія, – меланхолійно зазначав Гегель, – завжди приходить занадто пізно. В якості думки про світ вона з'являється лише після того, як дійсність завершила процес свого формування і досягла свого завершення. Те, чому нас вчить поняття, необхідно показує й історія, – що лише в пору зрілості дійсності ідеальне виступає поряд з реальним і будує для себе в образі інтелектуального царства той же світ, осягнутий в своїй субстанції. Коли філософія розпочинає малювати своєю сірою фарбою по сірому, тоді певна форма життя стала старою, але сірим по сірому її омолодити не можна, можна тільки зрозуміти; сова Мінерви починає свій політ лише з настанням сутінок." [20] Значною, якщо не визначальною мірою, ця особливість зумовлена проблемною природою пізнання взагалі й філософського зокрема. Таке пізнання має активний, випереджувальний характер, визначає ті дії, які людям ще лише належить здійснити.

Мірою вдосконалення того чи того соціально-історичного організму, зростання ступенів свободи й самосвідомості людей, що його складають, споконвічна, звичаєва цілісність такого організму, щільність, органічність і збалансованість нравів народу, його суспільних, спільнотних і міжіндивідуальних зв'язків у ньому порушуються. Цю тенденцію, як неминучу закономірність розвитку макроіндивідів історії, добре простежив, на прикладі одного з таких макроіндивідів, народу, вже Гегель. "Певний дух народу, – писав він, – сам є лише окремим індивідом у ході всесвітньої історії" [21], якому природним чином задано його неповторність і цілісність, безпосередня, звичаєва рівновага і од-

ностайність нравів людей, що складають той чи інший народ. "Внаслідок цієї природності, – зауважує Гегель, – "цей" звичаєвий народ є взагалі деякою індивідуальністю, визначеною природою й тому обмеженою, і, отже, вона знаходить своє зняття в деякій іншій індивідуальності... Субстанція постає як притаманна їм формальна всезагальність, не мешкає в них більше як живий дух, а як проста цільність (Gediegenheit) її індивідуальності розсипалась на множину точок." [22] І як підсумок: "Всезагальна єдність, в яку повертається жива безпосередня єдність індивідуальності та субстанції, є позбавлена духу суспільність, яка перестала бути позбавленою самосвідомості субстанцією індивідів і в якій індивіди тепер мають значущість відповідно до свого одиничного для-себе-буття як самодостатності сутності та субстанції. Всезагальне, подрібнене на атоми – на абсолютну множину індивідів, – цей померлий дух є рівністю, у якій всі мають значення як "кожні", як особи" [23].

На цьому етапі існування певного конкретного соціуму, культури тощо головною проблемою стає вже збереження якщо не гармонійності, то принаймні збалансованості, рівноваги в суспільному цілому. Тобто – свідомо організація суспільства у державу. Хай ця, "державна", рівновага й буде вже не природною, а результатом чималих цілеспрямованих зусиль. Відповідно й у пізнанні, зокрема філософському, суспільна, зокрема державницька, тематика виходить наперед, внаслідок чого в загальній системі філософських знань функція лідера переходить вже до підсистем, зайнятих філософським осмисленням суспільства, держави, спільнот, людини тощо. Крім дедалі гострішої об'єктивної потреби таке зміщення в філософії та людському пізнанні в цілому пояснюється, за Гегелем, ще й тим, що саме на цьому етапі дух відповідного всесвітньоісторичного сягає вищого ступеня освіченості й виробляє власну самосвідомість.

Нарешті на завершальній стадії життєвого циклу того чи того історичного макроіндивіда пріоритетною проблемою стає вже виживання даного макроіндивіда в цілому. На перший план у пізнанні, в цьому й філософському теж, виходить проблематика всього життєвого циклу вмираючого соціально-історичного організму, вся його історія. Настає фаза, яку, використовуючи термін Л. М. Гумільова, можна назвати меморіальною, хоч і в дещо іншому значенні, ніж це робить він [24]. У моменти історії, коли одне соціокультурне утворення гине, а інше монадне утворення ще лише йде йому на зміну, на перший план виходить саме загальнолюдське, споконвічне – метаісторична, глибинна й неминуща, безсмертна основа плинного, поверхневого шару людського буття, яку Ф. І. Тютчев геніально вловив і передав у метафорі "бенкету всеблагих", безсмертних небожителів, тобто богів [25].

Щоб зрозуміти конкретніше, чому філософія історії набуває пріоритетного значення серед інших різновидів системи філософського знання саме на останньому етапі існування відповідного суспільства, культури, формації тощо необхідно досягнути споконвічний і глибинний трагізм людської історії, який відзначав ще Гегель [26]. Вже сама діяльність людини не є свідченням щасливого чи хоча б задовільного стану людини, навпаки, людська діяльність завжди постає як багатоступінчасте, асимптотичне зняття невідповідності між бажаним, ідеальним, і реальним світом людського існування.

І все ж основна увага в ракурсі пропонованого підходу має бути зосереджена на розкритті значення та функцій духовності в самозбереженні і поступальному русі цивілізації як специфічного гомеостатичного об'єкта. Вже Тойнбі доводив, що висхідний рух кожної цивілізації триває доти, доки творча меншість суспільства цивілізації спроможна продукувати конструктивні суспільнозначущі ідеї, а основна маса населення – втілювати ці ідеї через механізм мімізису в життя. До творчої ж меншості, яка є запорукою ефективної відповіді цивілізації на виклик середовища, належать, як правило, люди, що, будучи незадоволені тим реальним світом, в якому живуть, будують свій власний, ідеальний, духовний світ. Поступово відбувається своєрідна ерозія творчої меншості та її перетворення на меншість пануючу, творчі потенції якої є недостатніми для повнокровної відповіді на виклик середовища. Це призводить до надлому цивілізації як локальної культури і переходу до цивілізації вже як стадії цієї культури, тобто культури надламаної.

Надлом цивілізації пов'язаний не тільки з виродженням творчої меншості, але й з піднесенням ролі держави та зростанням її величини. А також тим, що незадоволення реальним світом і створення свого власного, індивідуального духовного світу саме як альтернативного дійсному перестає бути відмітною рисою меншості і стає поступово характерною ознакою переважної більшості всього суспільства. Настає епоха етерифікації, одухотворення суспільства, своєрідної сублимації енергії предметного перетворення світу в енергію духовної творчості, тому твердити про надламаної цивілізацію як про деградуєчу можна лише з певними застереженнями. До надлому основна творча енергія суспільства зосереджена на розбудові матеріального корпусу, своєрідного "тіла" цивілізації. Надлом цивілізації якраз і стосується саме цієї сторони її розвитку, – тобто матеріальних аспектів цивілізаційного процесу. Що ж до духовності, то оскільки після цивілізаційного надлому творча енергія фокусується саме тут, їхній розвиток починає здійснюватися, навпаки, навіть інтенсивніше і в різноманітніших формах, ніж до надлому.

Проте ціною, яку суспільство змушене платити за це, є незадоволення більшості населення оточуючим світом і намагання знайти порятунком у світі альтернативному, ідеально сконструйованому самими індивідами у відповідності із власною унікальністю. Подібний же поділ на поцейбічний і потойбічний світ є, як відомо, типовим передусім для релігійної свідомості. Тому не випадково той же Тойнбі розглядає саме релігію як альфу і омегу цивілізації, її вихідний і кінцевий пункт. Релігія інтерпретується ним і як початковий пункт, зернятко, "лялечка" цивілізаційного метаморфозу, і як спадок усього життєвого циклу цивілізації, квінтесенція і сенс її існування. Слід визнати, що Тойнбі тут виступає одним з піонерів дедалі поширенішого останнім часом інтелектуального руху за зведення, редукцію духовності до такої її форми, як релігійність. Не заперечуючи ролі релігійності як однієї з справді основних форм духовності пізньої цивілізації, ми все ж вважаємо, що з подібною редукцією важко погодитися.

Крім релігійності, в надломний період існування цивілізації досить рельєфно викристалізуються ще принаймні декілька типів духовності у якості основних. Пояснюється це тим, що на класичному, поступальному етапі цивілізаційного руху розвиток різних суспільнозначущих форм духовності зумовлювався переважно формуванням і утвердженням відповідних абстрактних систем знання. Наприклад, у галузі моралі – системою етики, в галузі естетичній – системою естетики, в галузі науковій – теорією. На низхідному ж, некласичному відтинку цивілізаційного процесу визначальним для розвитку означених форм духовності є зміщення знань з певних абстрактних систем на відповідні їм життєві позиції, що й постають як основні типи духовності – естетизм, етизм, теоретизм, релігійність тощо.

І, навпаки, релігія на завершальному етапі існування цивілізації може виступати основою не тільки власне релігійності, а й маргінальних щодо останньої типів духовності. Зокрема, представлених прихильниками так званої "релігії без бога", якою, наприклад, значною мірою для древньоіндійської цивілізації є буддизм, для давньокитайської – конфуціанство і даосизм. У цьому ж напрямку, на наш погляд, йде розвиток духовності європейської та й слов'янської цивілізації. Так, якщо у Гегеля Бог чи Абсолютний дух лише самопізнає себе в історії людського суспільства, то Соловйов вже твердить про боголюдство, а Скворода і Толстой взагалі шукають Бога не поза людиною, а всередині людини як духовної істоти. У певному розумінні логічним завершенням цієї тенденції є персонажі художніх творів представників атеїстичного екзистенціалізму, які часто-густо діють, за влучним висловом Великовського, як святі без Бога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: *Гизо Ф.* История цивилизации в Европе (фрагменты) // Европейский альманах. История. Традиции. Культура. – М.: Наука, 1990. – С. 64-68.
2. *Бокль Г. Т.* История цивилизации в Англии. – СПб.: Б. и., 1863. – 469с.
3. *Морган Льюис Г.* Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации. – Л.: Изд-во Ин-та народов Севера ЦИК СССР, 1934. – С. 3
4. *Энгельс Ф.* Походження сім'ї, приватної власності і держави // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21. – С. 27-29.
5. Там само. – С. 29-31.
6. Там само. – С. 31-32.
7. *Паскаль Блез.* Мысли. – СПб.: Северо-Запад, 1995. – С. 36-37.
8. Там само. – С. 38.
9. Там само. – С. 44
10. *Паскаль Блез.* Мысли. – М.: REEFL-book, 1994. – С. 73.
11. *Паскаль Блез.* Разговор с г. де Саси об Эпиктете и Монтепе // *Стрельцова Г. Я.* Паскаль и европейская культура. – М.: Республика, 1994. – С. 459-469.
12. *Паскаль Блез.* Мысли. – СПб.: Северо-Запад. – С. 113.
13. Там само. – С. 115-116.
14. *Казан М. С.* Человеческая деятельность (Опыт системного анализа). – М.: Политиздат, 1974. – С. 39.
15. *Данилевский Н. Я.* Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому. – 6-е изд. – СПб.: Изд-во "Глагол". Изд-во С.-Петербургск.ун-та, 1995. – С. 90.
16. *Шпенглер Освальд.* Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории: В 2-х тт. – Т.1. Гештальт и действительность. – М.: мысль, 1998. – С. 264.
17. Там само. – С. 204.
18. Там само. – С. 264.
19. Там само. – С. 270-272.
20. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права. – М.: Мысль, 1990. – С. 56.
21. *Гегель Г. В. Ф.* Лекции по философии истории. – СПб.: Наука, 1995. – С. 102.
22. *Гегель Г. В. Ф.* Система наук: Часть I. Феноменология духа // *Гегель Г. В. Ф.* Сочинения: В XIV тт. – Т. IV. – М.: Соцэкгиз, 1959. – С. 256
23. Там само.
24. *Гумилев Л. Н.* Этногенез и биосфера Земли. – М.: Ди Дик, 1994. – С. 532-535.
25. *Тютчев Ф. И.* Лирика. – М.: Наука, 1966. – С. 36.
26. *Гегель Г. В. Ф.* Лекции по философии истории. – С. 79.

УДК 378.03.33

ПЕТРЕНКО А. Г. – ст. викладач

ПЕТРЕНКО М. І. – ст. викладач

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ДЕЯКІ ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

Економічне мислення, як відомо, є ровесником людського суспільства. На перших етапах розвитку соціуму економічне мислення не виділялось у вигляді окремої форми мислення. У творах Арістотеля, Ксенофонта, Платона можна побачити варіанти теоретичного економічного буття. Економічна культура – складова культури взагалі, вона відображає рівень розвитку економічного мислення. Нормативними документами Міністерства освіти і науки України визнано за «необхідність формування у громадян України не тільки таких рис, як діловитість, підприємливість, а найголовніше – економічної культури, а саме суспільство зацікавлене, щоб кожна людина, незалежно від її фахової орієнтації, здобула гарантований державою певний мінімум систематизованих економічних знань» [1, с.36].

Сучасна «Економічна енциклопедія» визначає мислення як «систему поглядів індивіда на закономірності економічного розвитку, сутність економічних явищ і процесів та причин їх виникнення» [2, с.456]. Авторами виділено два види економічного мислення: шаблонне (на рівні здорового глузду) і творче.

На нашу думку, перший вид слід назвати повсякденним, поверховим, однобічним, безсистемним сприйняттям людиною реальних економічних процесів, на підставі чого вона робить суб'єктивні, часом помилкові висновки і судження щодо економічних проблем.

Фахова підготовка майбутніх спеціалістів передбачає формування сучасної економічної культури студентів вищих навчальних закладів. Актуальним є виховання людини, здатної сприйняти ринкові перетворення, легко адаптуватися до зміни у житті, вільно оперувати основними економічними поняттями. А це можливо виключно на основі наукового економічного мислення, яке дозволяє всебічно і глибоко пізнати людиною економічну дійсність на основі використання наукових методів дослідження, що розкриває сутність економічних процесів, об'єктивно оцінити і прогнозувати тенденції розвитку в майбутньому.

Економіка, на відміну від біології, географії, математики, фізики тощо, має невидимий механізм дії. Життя видає на поверхню наслідки його дії: гроші, товари, ціни, безробіття, інфляцію та ін. Ринок же, з його ідеологією вигоди, об'єктивно

формує раціональний світогляд і світосприйняття людей.

На практиці, досить часто, викладач економічних дисциплін зустрічається зі студентами, які не мають економічної підготовки. Найбільші труднощі виникають якраз тоді, коли доводиться роз'яснювати наукові положення студентам із повсякденним економічним мисленням. Звідси впливає

завдання викладача: вкрай важливо вже до лекції чітко уявити, яким є економічний кругозір студентів.

Чим пояснити труднощі переходу від повсякденного до наукового економічного мислення? У першу чергу, тим, що вони зумовлені суттєвими розбіжностями за характером і глибиною пізнання дійсності.

<i>Повсякденне мислення</i>	<i>Наукове мислення</i>
Суб'єктивні погляди на економіку	Об'єктивна істина
Уривчасті, однобічні знання про економіку	Усебічний погляд на економіку, тобто цілісний, системний
Перекручене уявлення про вагомість подій	Усвідомлення справжнього значення подій

Повсякденний погляд на економіку найчастіше досить суб'єктивний і властивий людині, яка розглядає навколишню дійсність лише крізь призму своїх особистих цілей та інтересів. На такий погляд нерідко накладають відбиток сформовані в народі звичаї, традиції, а іноді навіть забобони. Припустимо, що перед людьми із повсякденною свідомістю ми ставимо такі непрості питання – про збільшення внесків населення в Ошадбанк, про зростання акцизів на бензин, про продаж легкових авто зі страховим полісом, про розвиток особистих присадибних господарств тощо. У відповідь ми почуємо вельми суперечливі думки, що відбивають суто особисті, життєві позиції людей, їхні вподобання й прагнення.

Науковий погляд на економіку має характер об'єктивної істини, тобто відбиває зовнішній світ таким, яким він існує у дійсності – незалежно від думок чи бажань. А це передбачає вміння викладача спростовувати різні суб'єктивістські тлумачення розглянутих питань і висвітлювати справжній стан справ.

Повсякденне мислення ґрунтується на *уривчастих і однобічних* знаннях про економіку, доволі природних для обмеженого світогляду однієї людини. Утім, знаючи всі аспекти й реальні параметри економічних процесів, людина часто надає таким знанням загального значення. І тоді ми можемо почути, наприклад, категоричні судження якого-небудь студента, котрий ознаки відомого лише йому явища безпідставно поширює на всі без винятку явища такого штибу. Скажімо, побувавши на якомусь занедбаному підприємстві, студент безпідставно переносить побачене там на решту підприємств.

Наукове мислення відображає економіку всебічно, у її цілісності. Отже, викладач має *критично ставитися до однобічних поглядів*, а також чітко окреслювати загальну панораму подій. Ключовою проблемою, що охоплює весь комплекс пізнавальної діяльності, є розуміння процесів розвитку.

У повсякденному мисленні багато подій відбиваються перекручено, немов у скривленому дзер-

калі. Це багато в чому визначається тим, що в центрі уваги людей нерідко перебувають швидкоплинні й незначні – із суспільної точки зору – господарські явища, що, можливо, мають велике значення лише для якоїсь окремої особистості. На її свідомість часом справляють істотний вплив поточні, повсякденні потреби та інтереси. Саме їм така людина надає перебільшеного значення. І тоді, як то кажуть, за окремими деревами людина не бачить лісу. А це нерідко веде до помилок як у сприйнятті навколишнього світу, так і в практичній діяльності, слугуючи однією з причин конфлікту між особистими й суспільними інтересами.

Тим часом наукове економічне мислення здатне виявити істинний зв'язок між:

- минулим, сьогоденням і майбутнім;
- перехідним і постійним;
- головним і другорядним;
- необхідним і випадковим, загальним і частковим.

Звідси впливають такі завдання для викладача: допомогти студентам позбутися перекрученого сприйняття економічних явищ, побачити їх у правильному плані, схарактеризувати головні й провідні тенденції та закономірності соціально-економічного розвитку, показати правильне співвідношення особистих і суспільних інтересів. Зрештою саме завдяки науковому мисленню можна навчитися розуміти процеси економічного розвитку.

Ми розглянули не всі відмінності наукового мислення від повсякденного. Інші розбіжності розглядатимуться далі. Проте й висловлене дає підстави для основного висновку: залучити студентів до наукового розуміння соціально-економічної дійсності – це означає розв'язати подвійне завдання.

З одного боку, викладач має прагнути допомогти студентам критично осмислити свої погляди, щоб подолати стереотипи, які створюють бар'єр для засвоєння наукових знань. О.Герцен слушно зазначав: «Не істини науки важкі, а розчищення людської

свідомості від усілякого успадкованого мотлоху, від усього осілого мулу, від сприйняття неприродного за природне, незрозумілого за зрозуміле» [4, с.359].

З іншого боку, рухатися «по вертикалі», від повсякденного економічного до наукового мислення – це означає послідовно переводити слухачів на якісно інший рівень – *рівень теоретичної свідомості*. Це зробити непросто. Адже **теоретична свідомість** пов'язана з опануванням багатьох *понять*, засвоїти які автоматично неможливо. Мистецтво оперувати поняттями не є чимось уродженим, воно дається разом із повсякденною свідомістю. **Поняття** – така форма мислення, що відбиває істотні властивості, зв'язки й відносини предметів і явищ.

Пол Хейне винайшов цікаву аналогію для розуміння економічного способу мислення: **дорожній рух в години «пік»** [3, с.351].

Дійсно, всі водії мають різні цілі, інтереси, маршрути, швидкості, нічого не знають один про одного. Об'єднує всіх те, що кожен з них має бажання уникнути аварії і кожен знає правила дорожнього руху. Пол Хейне сформулював правила гри або «правила дорожнього руху», яких дотримуються різні суспільні механізми координації (бізнес, уряд, наука, сім'я, школа). Найважливішими є права власності, які встановлюють, що кому належить, і точно визначають, який вибір зробить індивід, виходячи з власних інтересів.

Економічна наука стверджує, що, діючи у власних інтересах, люди створюють можливості вибору для інших, а суспільна координація – це процес безперервного взаємного пристосування до змін у чистій вигоді, які виникають у результаті їхньої взаємодії. У кожному суспільстві, де існують гроші, людина прагне мати їх побільше тому, що гроші розширюють можливості досягнення власних (не завжди егоїстичних) інтересів. І це допомагає передбачити людську поведінку.

Ринкова економіка в розвинених країнах сформувалася в цілісну систему тільки внаслідок ство-

рення в її надрах суспільних регуляторів конкурентної поведінки економічних суб'єктів.

Ці регулятори гарантують свободу економічної діяльності кожному суб'єкту, але зумовлюють практичну неможливість монополізації економіки окремими суб'єктами або їх угруповуваннями. Ефективні системи господарського механізму балансують як власні інтереси особистості, так і інтереси суспільства, спираючись на правову систему (право власності); культуру підприємництва; систему обліку. У цьому механізмі людина сприймається такою, якою вона є.

Ще А.Сміт, говорячи про «невидиму руку ринку», показав, що особистий інтерес кожної окремої людини як члена суспільства, яке ґрунтується на поділі праці, веде до зростання багатства всієї країни. Важливими передумовами цього є: власність, конкуренція, ринок, підприємницьке середовище.

Людина, що мислить раціонально, приймає рішення, керуючись співвідношенням витрат та вигод. На наш погляд, етапами формування наукового економічного мислення мають бути:

перший – спостереження і відображення у свідомості людини реальної економічної дійсності;

другий – обробка та осмислення одержаної економічної інформації і вироблення на цій основі наукових понять, категорій і законів економічного розвитку;

третій – реалізація, впровадження людиною одержаних економічних знань у своїй господарській діяльності і повсякденному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Інструктивно-методичні рекомендації щодо вивчення шкільних дисциплін у новому 2004/05 навчальному році / Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2004. – № 13-14. – Київ: Педагогічна преса, 2004.
2. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3 / Ред. кол. ... С. В. Мочерний (вип. ред.) та ін. – К.: Вид. центр «Академія», 2002.
3. Хейне П. Экономический образ мышления. – М.: Новости, 1991.
4. Герцен А. И. Сочинения. - М., 1965. – Т. 2.

УДК 32(091)

БАТРАК М.

Научн. руководитель: БОЙЧЕНКО И. В – д. фил. н.

ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПОЛИТИКИ, КАК ЯВЛЕНИЯ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОБЩЕСТВА

Политология, как и всякая наука, имеет свою историю возникновения, становления и развития.

Политическая мысль зародилась в глубокой древности в странах Древнего Востока, но наивысшего расцвета в Древнем мире она достигла в Древней Греции и Риме, где она была пронизана идеей

неумолимой судьбы, требующей смирения, ее рационализм был очень ограничен и присущ только небольшой элите античного общества.

Видное место в истории политической мысли античности занимают взгляды Платона (427 – 397 гг. до н. э.), изложенные им в произведениях «Государство», «Законы». Предшественники Пла-

тона – софисты (Протогор, Продик и др.) утверждали, что политика – это чисто человеческое дело. Любой закон есть продукт соглашения между людьми, противоречивое и изменчивое творение человеческого разума.

Значительный вклад в развитие политической мысли в Древнем Риме внес Марк Туллий Цицерон (106-43 гг. до н. э.) в работах «О государстве» и «Законы». Особое внимание он уделяет разработке проблем правового равенства и государства. Государство, по Цицерону, основано на всеобщем разуме и справедливости, оно также является делом народа и возникает в результате согласия в вопросах права и общности интересов. Причиной образования государства является охрана собственности. В основе права лежит справедливость, первым требованием которой является не вредить другим и не покушаться на чужую собственность.

Термин «политика» основывается на древнегреческих понятиях, связанных с государством, властными отношениями, наукой руководства людьми и обществом: «полис» (город-государство), «политикос» (государственный деятель), «политейя» (конституция).

Политика традиционно означает государственные и общественные дела, сферу деятельности, связанную с властными отношениями между людьми, социальными группами, народами, нациями, государствами. Она включает функционирование политических институтов и организаций, политические нормы и традиции, властно-управленческую и организаторскую деятельность людей, их социально-политические интересы и потребности, политические идеи и взгляды.

Политика неотделима от психических состояний и свойств человека, модифицирующихся в процессе взаимодействия с властью. Она формируется и реализуется в определенной институциональной, социокультурной и цивилизационной среде, испытывает воздействие разнообразных факторов.

Политика – многообразный мир отношений, деятельности, поведения, ориентации и коммуникационных связей между классами и социальными группами по поводу власти и управления обществом; основными факторами политики выступают прежде всего большие социальные группы (классы, нации, народы, цивилизации), выражающие их интересы политические организации, институты, движения и лидеры.

Общество состоит из своеобразного комплекса взаимосвязанных, но и в значительной степени самостоятельных сфер: хозяйственно-экономической, социальной, политической и духовной.

Политическая сфера общества отличается от других сфер тем, что она в определенном смысле слова выполняет верховенствующую роль по отношению к ним. Такое положение политической

сферы обусловлено обязательностью выполнения принятых в ее рамках законов, решений, указов, предписаний, инструкций всеми другими общественными сферами.

Роль политики обусловлена ее универсальностью, всеохватывающим характером, способностью воздействовать практически на любые события общественной жизни: от масштаба государства до проблем личности. Соответственно, политика теснейшим образом связана с экономикой, правом, культурой, моралью.

Политика во многом зависит от своего времени, от конкретно-исторических и цивилизационных условий, от господствующих в обществе идеологии, моральных и религиозных норм, от уровня развития самого человека, его миропонимания и культуры.

Содержание политики определяется интересами ведущих социальных групп, классов или сил общества. Ареал политики охватывает все, что связано с властными отношениями, с проведением той или иной общественной линии поведения, выражающей коренные интересы тех или иных социальных групп, организаций, людей. Содержание политики выражается в ее целях, программах и ценностях, в проблемах и задачах, которые она решает, в мотивах, механизмах, способах и методах принятия и реализации политических решений. Соответственно политика может быть демократической и авторитарной, передовой и традиционной, революционной и реформаторской, публичной и закрытой, проводимой от имени того ли иного класса или социально-политического блока и т.д.

В основе политики лежат либо сотрудничество, кооперация и взаимопомощь людей, либо их конфронтация, вражда, насилие и конфликты между ними, а также организациями, выражающими их интересы.

Политика дифференцируется по видам и направлениям. Так, выделяют внутреннюю и внешнюю политику – курс государства, партии, социальных групп, индивидов внутри государства или в международных делах. По направлениям политика подразделяется в зависимости от сферы или субъекта приложения: экономическая, социальная, национальная, демографическая, молодежная, студенческая, аграрная, образовательная, техническая, научная, правовая, экологическая, военная и др.

Политика является наукой и искусством. Наукой она стала с тех пор, как человечество познало тенденции политического развития, политические приемы, технологии и средства, которыми можно целенаправленно влиять на политическую жизнь. В то же время политика является и искусством, поскольку имеет дело с субъективной стороной политических процессов и предполагает использование опыта, интуиции, творческой смелости.

Основополагающая задача политики – интеграция различных сфер общественной жизни, обеспечение целостности общества и его стабильности на базе поиска баланса интересов различных сил, диктуемых потребностями общества в целом, выработки и реализации передовой стратегии развития. Разработка и осуществление оптимального политического курса развития страны предопределяет ее успешное развитие на десятилетия вперед.

Основными «действующими лицами» политики являются ее субъекты, которые выступают в качестве источника политической активности. Под субъектом подразумевается активно действующий и познающий, обладающий сознанием и волей индивид, социальные группы (коллективы, этнические группы, классы, массы, гражданское общество, народы, нации, цивилизации), политические институты (государство, политические партии, общественно-политические движения).

Человек становится субъектом политики в процессе своего развития именно как члена соответствующего сообщества и в силу своих личных качеств. Можно выделить:

- активное, сознательное участие людей в политике, утверждении ими своих осмысленных интересов и ценностей;
- пассивное участие «подданнического» типа, т. е. понимание смысла политических ролей при безусловном подчинении им как чему-то изначально заданному, неоспоримому;
- стихийное или неосознанное участие;
- проявления политической апатии, неучастие в политике.

Рассмотрим структуру политической деятельности. В самом общем виде просматриваются три ее основных момента. Во-первых, умение ставить ближайшие (тактические) и перспективные (стратегические) реальные цели и решать задачи, учитывая соотношение социальных сил, все возможности общества на конкретном этапе его развития. Во-вторых, выработка эффективных методов, средств, форм организации социальных сил для достижения поставленных целей. Наконец, в-третьих, соответствующий подбор и расстановка кадров, способных решать поставленные перед ними задачи.

Осуществление политической деятельности немыслимо без наличия определенной системы политической власти. Она представляет собой совокупность элементов, являющихся официально признанными исполнителями политической власти. Сюда входят государственный аппарат, политические партии, профсоюзы, различные общественные организации. Все это суть не что иное, как главные составные элементы разветвленного и крепко спаянного системного целого, механизм которого осуществляется политическая власть в обществе.

Политика, политическая жизнь формируется, функционирует во взаимодействии различных субъектов. Исходя из этого, нельзя не учитывать и субъективный критерий компонентов политики. Среди этих компонентов политики следует назвать такие, как:

- внутренняя и внешняя политика;
- экономическая политика;
- социальная политика;
- политика в области государственного устройства и развития демократии;
- политика в духовно-идеологической сфере.

Целостность политики проявляется в самых различных формах. Во-первых, она выражает себя уже во взаимосвязи различных ее элементов, во-вторых, обладает относительной самостоятельностью, и ей присущи свои специфические тенденции, закономерности функционирования и развития.

Политика является одной из важнейших сфер человеческой деятельности и ее невозможно отделить от морали. Моральные ценности и нормы, имеющие отношение к политическому миру, к его институтам, отношениям, политическому мировоззрению и поведению членов того или иного сообщества, в совокупности составляют политическую этику, используются в виде оценки политического курса в целом и политической деятельности отдельных лиц в частности.

Мораль может так или иначе характеризовать политическое действие, влиять на его реализацию. Мораль ограничивает политику, свободу бесконтрольного политического действия, поэтому политика часто стремится освободиться от нее.

Общее между политикой и моралью состоит в том, что они относятся к наиболее ранним регуляторам общественной жизни, к сфере социального выбора, в силу чего подвижны и изменчивы; являются регуляторами поведения людей.

Выделяются следующие подходы к взаимоотношению политики и морали:

- морализаторский подход – означает, что политика должна иметь не только высоконравственные цели (общее благо, справедливость), но и при любых обстоятельствах не нарушать нравственные принципы (правдивость, благожелательность к людям, честность) используя при этом лишь нравственно допустимые средства;
- ценностно-нейтральный подход – игнорирование политикой нравственных ценностей.
- компромиссный подход – преобладает среди многих ученых и нравственных политиков. Он исходит из признания необходимости учета нравственных норм в политике, учитывая специфику последней.

В современном мире центральными направлениями институализации нравственных требований к политике являются соблюдение прав челове-

ка, соціальна направленість політики, утвердження демократических принципів життєдіяльності, укрєплення правових основ общества.

В силу значимости своего функціонування и его последствий, політика всегда была, есть и будет сферой моральности и ответственности.

В современных условиях возрастает роль нравственных критериев в политике, в силу того, что многократно увеличивается «цена» многих политических решений, повышается значение воздействия общественного мнения на политику и политиков.

Влияние нравственности на политику может и должно осуществляться по ряду направлений. Это – постановка нравственных целей, выбор адекватных им и реальной ситуации методов и средств, учет в процессе политической деятельности моральных принципов. Выполнение всех этих требований за-

висит от методов и средств, используемых в процессе их достижений. Целью политики должна выступать не власть ради власти, как цель обогащения или диктата, а осуществление поставленных лидером благородных политических целей – например, торжество демократии, предотвращение национальных конфликтов, обеспечение экономического роста, благосостояния и процветания населения страны.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арон Р. Этапы развития политической мысли. М., 1993.
2. Краснов Б. И. Введение в историю политической мысли // Социально-политический журнал. 1995. № 2.
3. Основы политологии: Курс лекций / Под общей ред. Иванова С. С. – Курск: КГПИ, 1993.
4. Шпак Ю. В. Предмет и метод политологии. – Воронеж. 1991. С.

УДК 321.01

ВЛАСЮК В., ВЛАСЮК В.

Наук. керівник: ВАНГОРОДСЬКА Н.

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРИНЦИПУ НАРОДОВЛАДДЯ У ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ

Ми живемо у ХХІ сторіччі. Добре це чи погано – дане філософське питання ми залишимо для науковців відповідної галузі, самі ж спробуємо розглянути юридичну сферу сучасності. А конкретно – розглянемо актуальну проблему реалізації народовладдя. Детермінуючим чинником такої актуальності є найширше запровадження демократії як в усьому світі, так і в Україні зокрема. Пам'ятаючи, що однією з її невід'ємних ознак є саме народовладдя, його закріплення де-юре та існування де-факто, ми розуміємо важливість дослідження даного питання крізь призму теорії права і держави. В той же час слід зазначити, що ця тематика вже неодноразово вивчалась, і у даній роботі використано досвід попередників.

Спершу, необхідно розглянути співвідношення понять „народовладдя” і „демократія”, адже саме так можна буде зробити висновки про їх взаємозв'язок. Народовладдя – належність влади народу та її здійснення ним безпосередньо чи через органи державної влади. Демократія – доволі аморфне поняття; нині науковці вважають, що демократія – це: 1) форма правління; 2) влада народу; 3) демократичний державно-політичний режим. Хоча базовим для всіх поглядів є теза про те, що у Елладі „демократія” дослівно означала „народовладдя” – „демос” – народ, та „кратос” – влада, пізніше вживалось філософами для означення форми правління (справедливої чи несправедливої).

У наш час, науковці України та Росії при дослідженні демократії роблять акцент не на правах і свободах громадян, а на особливому характері форми держави.

Наприклад, сучасна юридична енциклопедія зазначає: „Демократія – форма організації суспільства, його державно-політичного устрою, що ґрунтується на визнанні народу джерелом влади, послідовному здійсненні принципу рівності і свободи людей, їх реальної участі в управлінні справами держави і суспільства”, а Радянський енциклопедичний словник 1980 р. засвідчує, що, „демократія – форма держави, основана на визнанні народу джерелом влади, його права брати участь у вирішенні державних справ, разом з широким колом громадянських прав і свобод.”

Таким чином, демократія в своєму історичному розвитку набула ширшого значення, ніж народовладдя. Але влада народу – ключовий елемент демократії, тож для кращого розуміння народовладдя, розглянемо демократію. Очевидно, демократія є складним, багатостороннім явищем та поняттям. Часто неможливо відрізнити демократію як реально існуюче явище в певній країні від демократії-наукового феномену чи демократії-ідеологічного феномену.

Демократія завжди асоціюється з народом та його бажаннями, тому увялення про демократію змінюється відповідно до розвитку суспільства.

Демократія є одночасно і виявленням бажань народу, і принципом організації органів влади, і певним колом закріплених прав і свобод.

Будь-яке теоретичне явище має певні практичні способи виявлення: для демократії: – це плюралізм (політичний та ідеологічний), перевага більшості та забезпечення прав меншості, відповідальність державних органів перед народом, принцип поділу влади.

Крім того, явище повинно мати свій зміст; зміст демократії – це принципи, традиції, демократичні права і свободи. Демократія може існувати тільки в тому суспільстві, де немає глибокого матеріального і похідних від нього розколу між соціальними верствами. Адже кожна верства має власну систему цінностей, що призводить до існування власної системи демократії, чи, принаймні, її власного бачення.

Реально, у різних прошарків суспільства немає і не може бути спільних ідеалів демократії. Це зумовлюється нерівністю людей, належних до певних верств. Звичайно, всюди можна побачити закріплення рівності членів суспільства, рівності людей, але це лише наслідок розуміння абсолютної згубності відсутності хоча б закріпленої рівності і, таким чином, відвертого домінування багатих (чи) сильних. Насправді, домінуючу роль в усіх демократіях грали і грають лише високозабезпечені верстви суспільства, які монополізують доступ до влади, наприклад, за допомогою належних їм матеріальних благ – обмежуючи і розподіляючи доступ до них, ставлять у матеріальну залежність від себе інших членів суспільства. І це не обов'язково погано, адже часто здатність (вміння) керувати бідніших (не завжди високоосвічених та кмітливих) і багатших (як правило, розумніших та освіченіших) відрізняється, причому явно на користь багатших.

Люди, які знаходяться при владі, часто намагаються використати інших людей даного суспільства задля власних інтересів. При цьому вони або взагалі обмежують певні можливості, або не дозволяють їх використати для участі у функціонуванні влади, заохочуючи людей гаслами участі всіх у такому керівництві. Це, фактично, стійка, закладена в свідомість і підсвідомість народу ілюзія всезагальної доступності влади в демократичному суспільстві і державі. Насправді, такого зразкового політичного режиму, якому характерна фактична, реальна участь всіх (кожного) чи майже всіх у здійсненні влади (політичної), ніколи не було і немає. Чиста, ідеальна, справжня демократія це як „комуністичне суспільство” щодо можливості існування. А причина цього – розуміння тих, хто при владі, у недоцільності ідеальної демократії.

Наприклад, Костянтин Победоносцев, оберпрокурор Святого Синоду Російської імперії писав: „... при разгуле демократии тяжело становиться всем

честным и самостоятельным людям...”. Подібне тлумачення щодо участі всіх у здійсненні всієї влади нині можна спостерігати і в співвідношенні суспільство-держава.

А показником якості демократії, свідченням її дієвості є політична та економічна стабільність суспільства. Реальний вплив демократії на розвиток суспільства – це створення в ньому гідних людини умов життя і діяльності, забезпечення прав та свобод. Зокрема, формула „народ є джерелом влади” стає не просто декларацією, а фактичним станом справ у соціумі, складається ситуація, коли об'єкти і суб'єкти управління ніби збігаються.

Отже, демократія у багатьох своїх проявах не може мати чіткого розуміння, а також неможливе існування ідеальної демократії як державно-політичного режиму, внаслідок особливостей суспільства та людей. Не менш логічним є висновок, що неідеальність демократії проявляється у її способах виявлення, що дещо спотворює теоретичну привабливість концепції демократії. Значною мірою все це стосується саме реалізації народовладдя, про що ми поговоримо нижче.

Народовладдя склалося ще в період родового устрою (виявлялась у загальному вирішенні нагальних питань на племінних зборах), демократія ж, як ми вже зазначили, виникла дещо пізніше (вперше – у Елладі). Народовладдя може існувати і в недемократичній державі (Запорізька Січ), але водночас однією з найсуттєвіших ознак демократії є юридичне закріплення принципу народовладдя (ст.5 Конституції України, ст.9 Конституції Португалії тощо). Крім цього, демократія, на відміну від народовладдя, завжди має політичний характер; у суспільстві може існувати лише одна загальнодержавна система елементів демократії, тоді як проявів народовладдя – значно більше.

Щодо спільних рис, то слід наголосити, що і народовладдя, і демократія будуються на принципах свободи, рівності, гласності; вони є формами здійснення влади – безпосередньо чи через виборні органи та деякі інші.

Народовладдя – це суверенітет народу, його верховенство по відношенню до держави, право кожного громадянина брати участь у реальному вирішенні загально важливих питань суспільного життя – безпосередньо впливати на рішення, що приймаються органами публічної влади, також обирати представників народу у таких органах чи бути обраним. Крім того, важливим є те, що виникнення держави – це не що інше, як реалізація народом свого суверенітету.

Існує думка, що нині демократію не можна прирівнювати навіть до, здавалося б, очевидного значення „народовладдя”, адже поняття „народ” в умовах, наприклад, рабовласницького суспільства виключало чималу частину населення – рабів, а за

умов феодалізму – кріпосних (залежних). Навіть нині в народовладді бере участь лише певна частина всього населення – адже існують чимало обмежень такої участі, як фактичних (в силу суб'єктивних причин), так і юридичних (законодавчого закріплення виборчих цензів, вимог для зайняття посади тощо).

Народовладдя у своєму вищому вияві — це влада невідімені народу, що здійснюється обраними представниками його, а влада самого народу, участь кожного. Сутнісною формою народовладдя є здійснення народом (безпосередньо чи опосередковано) політичної влади, що реалізується у різних формах, не тільки в політичній, а й в економічній, виробничій, територіальній та соціальній сферах.

У наш час, коли переважна більшість держав є демократичними, народовладдя юридично закріплено в їх конституціях і в нормативно-правових актах нижчого порядку. Також цей принцип є невід'ємною частиною практично усіх міжнародних конвенцій, пактів, меморандумів, договорів.

Отже, із закріпленням принципів народовладдя та демократії все гаразд. На перший погляд жодних проблем немає і з реалізацією народовладдя. Але чи так усе добре насправді?

На жаль, фактична реалізація народовладдя стикається з рядом проблем, у яких ми спробуємо розібратися.

По суті, народ є сукупністю людей з різноманітними, подеколи навіть протилежними баченнями вирішення кожного конкретного питання, що значно ускладнює ефективне існування народовладдя. Підводячи суто психологічне підґрунтя під це твердження, виявляємо вкрай індивідуалізований характер кожної окремо взятої людини. Ця глибинна різниця між homo sapiens закладена в нас генетично, формуючи (в купі з соціальними факторами) неповторні особистості й детермінуючи неоднаково поведінку за схожих обставин, відмінність у інтересах за рівних можливостей. Все це ускладнює здатність самоуправління, ефективною реалізації народовладдя.

Де-факто суспільством править лише купка людей, які часто діють у власних, іноді антинародних інтересах. Навіть у найдмократичніших державах одні особи мають більше влади, інші – менше, від чого це залежить, ми згадували вище. Хоча справедливо буде зазначити, що звідси слідує і пряма залежність від кількості влади юридичної відповідальності. З одного боку беззаперечно стверджуючи непорушність прав і свобод людини і громадянина, законодавство демократичних держав водночас не розподіляє усю державну владу порівну, тим чи іншим чином наділяючи нею лише невеликий відсоток населення. Чисто суб'єктивні інтереси деяких з „владних мужів”, на жаль, можуть розбігатися з інтересами загальнонародними,

чи просто бути вище їх, причому це може мати як негативне забарвлення (власне незаконне збагачення за рахунок інших), так і певною мірою позитивне (замість разової участі в черговому засіданні ради і здійсненні там своїх завдань з обговорення якогось нормативно-правового акту – присутність на серйозній операції власної дитини).

Складність „пробитися” на найвищі державні посади через доволі суворі цензи, обмеження, вимоги. Наприклад, неможливо стати президентом держави може стати особа, якій щойно виповнилося 18 років. Така обмеженість викликана прагненням обмежити доступ до влади лише для компетентних осіб, але де гарантія, що 50-річний громадянин, маючи найліпшу освіту та відповідаючи усім іншим цензам, виконуватиме покладені на нього функції краще за 22-річного талановитого, з вищою правовою культурою, та також досвідченого (досвід не має безпосередньої залежності від віку, а залежить від кількості подій в житті та діяльності особи, яка, в свою чергу, залежить не тільки від величини часового проміжку) іноземця? Незважаючи на загальну прийнятність такої ситуації, наразі наука не дозволяє вимірювати здатність особи до керування по якійсь шкалі, і цензи, обмеження, вимоги не є повноцінною заміною таким дослідженням.

Як правило, виборці позбавляються реальних важелів прямого впливу на обраних ними представників (наприклад, передбачене в Україні право виборців відкликати обраного ними депутата до певної ради, було використано ними лічені рази, але жодного разу не доведено до завершення у силу небажання депутатів скоритися таким рішенням та відсутності можливості юридичного примусу виборців), що кидає тінь на народовладдя і створює умови для зловживання владою. Зрозуміло, що, наприклад, депутат не може враховувати у своїй діяльності потреби кожного його виборця, але ж реверсивний зв'язок у багатьох випадках відсутній зовсім, унеможливаючи навіть посередницький вплив на владу. Слід зазначити, що наразі існує можливість створення дієвого взаємозв'язку у відносинах „виборець – представник”, варто лише забезпечити його фактичну реалізацію.

З точки зору психології, далеко не кожен індивід, у силу своїх психічних особливостей, прагне і може здійснювати народовладдя, що веде до його неефективності у випадку нав'язування всім і кожному права чи навіть обов'язку брати участь у здійсненні народовладдя. І якщо бажання керувати більшості людей все ж притаманне (якщо не державою, то, принаймні, у своїй сім'ї), то інша обов'язкова складова доступу до влади – компетентність належить лише небагатьом особам. Очевидно помилковим є відомий вислів Леніна, що „кожна кухарка може керувати державою”. Ма-

буть, вождь світової революції (чи то пожартував, чи то) не врахував, що перш за все потрібно бути професіоналом у кожній справі – як на кухні, так і в керуванні державою. А Платон говорив так: „Когда во главе государства, где демократический строй и жажда свободы, доведется стать дурным виночерпием, государство это сверх должно опьяняется свободой в неразбавленном виде... все перестанут считаться даже с законами.” А напрям вектора цілеспрямованої реалізації життєвих інтересів – будь то футбол чи політика – значною мірою визначається психікою людини.

Народ, що у своїй сукупності за певних обставин може перетворюватись у натовп (наприклад, під час мітингів, страйків, святкування тощо), часто втрачає здатність тверезо думати, що прокладає шлях до влади диктаторам, і це є ще один негативний фактор з психічним підґрунтям. Зливаючись в єдину юрбу, кожна з особистостей значною мірою втрачає притаманні лише їй неповторні психофізичні якості, відбувається витіснення раціонального мислення природними інстинктами. Відомо, що великим натовпом маніпулювати значно легше, аніж окремими індивідами (адже, повертаючись до вище написаного, окрема людина – здатна думати, індивід у складі натовпу – діє в силу підсвідомих бажань й інстинктів, а підсвідомістю керувати простіше, ніж переконувати логічною аргументацією). Звідси й маємо проблемність фактичного народовладдя, адже для подолання вищезгаданого фактора необхідно або не допускати створення натовпів (технічно складно), або ж генетично викоринити масові інстинкти (що нереально).

Трапляється, що нечесні державні службовці та посадові особи, не бажаючи ділитися владою з іншими людьми, умисно перешкоджають ефективній реалізації народовладдя на виконавчому рівні – адже жодна система законодавства не є однозначною та ідеальною, таким чином завжди існує можливість варіаційного тлумачення, що здійснюється власне виконавцями. І це зробити зовсім неважко – достатньо лише мати доступ до такої діяльності. Звідси і маємо подеколи незрозумілі цензи, прогалини, матеріально-технічну незабезпеченість реалізації народовладдя. На жаль, дієвих рецептів боротьби з такими явищами людство поки не знайшло, а мораль, очевидно, не має достатнього розвитку і впливу.

Існує технологічна складність реально забезпечити вплив кожного на народовладдя. Дійсно, може мати місцеюридичне закріплення, фактична можливість народовладдя, але питання залишається – як його використати у конкретних глобальних випадках. Наприклад, існує закон про вибори, закріплені права громадян на участь у виборах, є можливість прийти на виборчі дільниці, але ж потрібно надрукувати бюлетені, розподілити їх,

а потім і підрахувати голоси – це потребує чималих коштів та праці, не випадково все частіше лунають заклики застосування мережі Інтернет для голосування. І це лише для не таких вже й частих виборів до органів влади, а у вирішенні скількох же ще питань теоретично може брати участь кожен бажаючий, але як це зробити? Можливо, у майбутньому це можна буде зробити натисканням однієї кнопки, але поки що це неможливо. Тож і, здавалося б, далекий від народовладдя технологічний розвиток і науковий прогрес є важливими та навіть необхідними складовими фактичної реалізації народовладдя.

Висновок

Таким чином, на основі всього вищевикладеного, ми робимо висновок, що: 1) нині, народовладдя є не ідентичним, але близьким до демократії поняттям, має як спільні, так і відмінні риси; 2) юридично народовладдя, як і демократія, закріплюється майже у всіх державах світу; 3) справжня реалізація народовладдя навіть у державах з найвищим рівнем розвитку демократії зустрічає значні перешкоди, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Єдиного рецепту з подолання усіх цих перепон, на жаль, не існує й існувати не може. Можна розробляти нові теоретико-практичні схеми реалізації народовладдя, але головним чинном наразі залишається власне людина, у всій сукупності якостей, рис, здатностей. Очевидно, для ефективного покращення цілого явища, варто покращувати окремі його складові, тому перш за все потрібно розвиватись кожному індивіду – ставати освіченішим, культурнішим, розумнішим та поряднішим. Доречно згадати вислів Конфуція: „Якщо хочеш змінити світ – почни з себе”.

Якби там не було, враховуючи надзвичайну важливість забезпечення ефективного функціонування народовладдя, слід прикласти максимум зусиль задля створення сприятливого насамперед юридичного підґрунтя, що обов'язково повинно супроводжуватися побудовою розвиненого громадянського суспільства. Лише так можна сягнути реалізації близького до ідеалу народовладдя – а, зрештою, і демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проблемы теории государства и права/Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. М., 1999.
2. Скаун О. Ф. Теорія держави і права. – Х., 2006.
3. Гончаренко В. Г. Юридичний словник. – К., 2006.
4. Платон. Государство. – М., 1993.
5. Аристотель. Політика. М., 1993.
6. Даль Р. Введение в теорию демократии. – М., 1992.
7. Юридична енциклопедія. – К., 1999.

УДК 1(091)

ГРЫСЮК В. А.

Научн. руководитель: БОЙЧЕНКО И. В. – д. филос. наук

ОСОБЕННОСТИ СРЕДНЕВЕКОВОЙ ФИЛОСОФИИ

В каждый период истории человечества существовали свои особенности в развитии науки, культуры, общественных отношений, стиле мышления и т. д. Все это накладывало отпечаток и на развитие философской мысли, на то, какие проблемы в области философии выдвигались на первый план.

Средневековье занимает длительный отрезок истории Европы от распада Римской империи в V веке до эпохи Возрождения (XIV – XV в. в.)

Возникновение средневековой философии очень часто связывают с падением Западной Римской империи (476 год н. э.), однако такая датировка является не совсем корректной. В это время еще господствует греческая философия, и с ее точки зрения началом всего является природа. В средневековой философии, напротив, реальностью, определяющей все сущее есть Бог. Поэтому переход от одного мышления к другому не мог произойти мгновенно: завоевание Рима не могло сразу изменить ни социальных отношений (ведь греческая философия принадлежит эпохе античного рабовладельчества, а средневековая философия относится к эпохе феодализма), ни внутреннего миропредставления людей, ни религиозных убеждений, построенных веками. Формирование нового типа общества длится весьма продолжительно. В I-IV веках н. э. конкурируют между собой философские учения стоиков, эпикурейцев, неоплатоников, и в то же время формируются очаги новой веры и мысли, которые в последствии составляют основу средневековой философии.

Философия, которая складывалась в этот период имела два основных источника своего формирования. Первый из них – древнегреческая философия, прежде всего в ее платоновской и аристотелевской традициях. Вторым источником – Священное Писание, повернувший эту философию в русло христианства.

Идеалистическая ориентация большинства философских систем средневековья диктовалась основными догматами христианства, среди которых наибольшее значение имели такие, как догмат о личностной форме Бога-творца, и догмат о творении Богом мира „из ничего”. В условиях такого жесткого религиозного диктата, поддерживаемого государственной властью, философия была объявлена „служанкой религии”, в рамках которой все философские вопросы решались с позиции теоцентризма, креационизма, провиденциализма.

Корни философии средних веков уходят в религии единобожья (монотеизма). К таким религиям

принадлежат иудаизм, христианство и мусульманство, и именно с ними связано развитие как европейской, так и арабской философии средних веков.

Вплоть до XIV в. представителям церкви принадлежит подлинная монополия в области философии, и философия соответственно пишется с точки зрения церкви.

Философия монотеистична, Бог понимается как единое и уникальное. Средневековая мысль всегда теоцентрична – все сущее определяет Бог.

Идея креационизма: Источник всего сущего – Бог, Он сотворил мир из ничего. Весь мир – свободный дар Бога.

Принцип антропоцентризма. У греков господствовал принцип космоцентризма, человек был важен как часть целого. В христианстве же человек создан по образу и подобию Бога, должен уподобляться Богу и в то же время он повелитель созданного Богом. Библия утверждает, что человек способен принять волю Бога как свою собственную (у греков тоже была мысль о том, что человек, воплощая благую цель, через интеллект уподобляется высшему существу).

Средневековая философия филологична по своей сути, так как отталкивается от Библии; мир средневековья – мир дуалистичный (духовенство противопоставлено мирянам, царство Божие – царству мира сего). Средневековый мир, если его сопоставить с миром античности, характеризуется различными формами дуализма. Это был дуализм духовенства и мирян, дуализм латинского и тевтонского начал, дуализм царства Божьего и царства мира сего, дуализм духа и плоти. И каждый из них произведен в дуализме пап и императоров (эта проблема: у Августина в „Граде Божьем”).

В отличие от античности, где истиной надо было овладеть, средневековый мир мысли пребывал в уверенности об открытости истины, об откровении в Священном Писании. Идея откровения была разработана отцами церкви и закреплена в догматах. Так понятая истина сама стремилась овладеть человеком, проникнуть в него. На фоне греческой мудрости, как говорил Ж. Ортега-и-Гассет, эта идея была совершенно новой. Полагалось, что человек рожден в истине, он должен постичь ее не ради себя, но ради нее самой, ибо ею был Бог. Считалось, что мир сотворен Богом не ради человека, а ради Слова, второй Божественной ипостаси, воплощением которой на земле являлся Христос в единстве Божественной и человеческой природы. Потому дольний мир изначально мыслился встроенным в выс-

шую реальність, відповідно встраивався в неї і людський розум, певним чином причащений цій реальності – в силу вродженості людини в істину. Причащений розум – це визначення середньовікового розуму; функції філософії заключаються в тому, щоб виявити правильні шляхи для здійснення причастия: цей зміст і закладений в вираженні „філософія – служанка богослов'я”. Розум був мистически орієнтований, оскільки направлений на виявлення сутності створеного світу Слова, а мистика раціонально організована в силу того, що інакше як логіс Логос і не міг бути представлений.

В силу цього основами середньовікової філософії були теоцентризм, провиденціалізм, креаціонізм, традиціоналізм. Опора на авторитети, без яких неможливо звернення до традиції, пояснює ідейну нетерпимість до ересей, які виникали всередині ортодоксального богословствования. В умовах заданості істини основними філософськими методами були герменевтичний і дидактичний, тісно пов'язані з логіко-грамматическим і лінгвістически-семантическим аналізом слова. Оскільки Слово лежало в основі творення і відповідно було загальним для всього створеного, то воно передвизначило народження проблеми існування цього загального, інакше називаною проблемою універсалій (від лат. *universalia* – всеобщее). С спробами рішення проблеми універсалій пов'язані три філософські течення: концептуалізм (існування загального поза і всередині конкретної речі), реалізм (існування загального поза і до речі) і номіналізм (існування загального після і поза речі). В той час, коли середньовікова філософія представлялася хранителям античних традицій (с однією з головних ідей – існування ейдосів, образів речей до речей), реалізм вважався єдиним правильним підходом до пізнання того, що таке буття; появлення номіналізму свідечествовало про розпад середньовікового мислення, а концептуалізм був поєднанням поміркованого реалізму з поміркованим номіналізмом.

Спроби рішення проблеми універсалій відкривали можливості виявити процедури співпричастності земного і горнього світів. В контексті теологічески орієнтованої культури логіка, бывшая і інструментом філософії і самої філософії, представляла собою особливі способи созерцання Бога, дозволявшие будувати між Ним і людиною суб'єкт – суб'єктивні відносини. По суті така логіка невідмінно становилася теологією.

Середньовікове слово в залежності від того, звідки і куди воно було направлено, претерпело двойне перетворення: втілення (Божественного слова) і розвтілення (при направленості слова від людини до Бога). Слово було найвищою

реальністю саме в силу його існування в двох модусах. Світом мислилося існуючим тому, що було сказано, що воно існує. Сказання вело до існування, але при цьому будь-яке створене істоту, залишаючись Причащеним Творцю, не могло бути пасивним: речі починала вказувати про себе, іншою речі середньовіковий не знав. Будь-яка речі в силу акту творення Богом – верховним суб'єктом, була суб'єктивною і відповідно особистою.

Ідеї суб'єктності і особистості знаходяться в тісній зв'язці зі змістом втіленого Слова, не маючи аналогів ні в одній з існуючих релігій і філософських уявлень. Інкарнація (втілення) – не вселення Бога в тіло. Явлення богів в людському вигляді, відоме у греків, не означало їх становлення людиною. Вселяючись в тіло, боги повністю зберігали надлюдську сутність. В християнстві втілення Бога включає в себе жертву, приймаєму расп'ятым Сином людським, тобто передвизначає внутрішні таємні богочеловеческі відносини, теологіческим трактуванням яких служить вчення про Трійцю. Втілення Слова, набуття духом своєї остаточної діяльності означає, що логос звільняється від спиритуалістического характеру. Єдиність і неповторність акту викуплення привели до включення історического в сферу європейської мислі; це надає абсолютно особливий статус середньовікової філософії як філософії історії.

Ідея втіленості Слова означала, що зріння і слух стають важливими органами почуттів, зоріння ж як уявлення – умовою філософствования.

Принцип креаціонізму, лежачий в основі християнського відносини до світу, передвизначав, що загально-необхідне знання належить тільки Богу, відповідно, виникла в античності логіка, розрахована на виявлення істинного і ложного суждення, перестає бути рівноправною з логікою диспуту. На людському рівні роль загально-необхідного знання починає виконувати етика, метою якої є пошуки регулятивів для реалізації ідеї спасення. Вони виражаються в ідеях самосвідчення, поступка, совесті, як морального відносини до поступка, і інтенції до освідченості поступка, особистої відповідальності. Шлях до спасення лежав через запитання власної душі, прямо ставящее людину перед Богом, тобто самопізнання розуміється як богопізнання, але здійснюване певним чином: при такому самопізнанні мислено розставляються основа мислення і основа віри. Тому ісповідь є не тільки процедура причащення Богу, але є філософствование, прикладом чого є „Ісповідь” Аврелія Августина (354 –

430), где наиболее очевидна личная, вопросительная, осомневающая позиция философии относительно несомненности веры.

В силу акта творения человека по образу и подобию Бога, в силу дарованной человеку способности разумного причащения Богу человек впервые рассматривается как личность, деятельность которой основана на свободе воли. Вопрос о свободе воли тесно связан с вопросом о Высшем благе, которым является Бог, зле, которое толкуется как нехватка блага, и предопределении (выразителем этой идеи являлись Августин, Иоанн Скот Эриугена и другие. Идея предопределения, однако, не стала ортодоксальной идеей). Смысл свободы воли связывался не с подчинением необходимости, а с определением поступков совестью и свободным выбором человека (Бозций, Абеляр, Бернард Клервоский, Альберт фон Больштедт, Фома Аквинский и другие). Творец мира брал залог для испытания духа опытом мира в виде любви или ненависти, что было тесно связано с возможностью знания: чем больше любовь к Богу, тем точнее знание.

Богооткровенность истины в Священном Писании предполагала необходимость его комментария, который есть речевая встреча смыслов Божественного откровения и человеческого постижения. В речевом диалоге, принявшем форму диспута, была создана возможность формирования такой

диалектики, понягие которой одновременно – двусмысленно направлялись на сакральное и мирское, образуя особый способ познания. Человеческий взор, направленный на Бога, совершенствуется в Его видении. Божественный, направленный на человека, высвечивает его смертность, конечность. Философствование осуществляется в момент чтения авторитетного текста или в момент его комментирования, то есть оно всегда в настоящем, где вечное прикасается к временному. Это не бесконечное совершенствование в умозрении, а моментальное реагирование на мысль, эту мысль одновременно продолжающие и останавливающее, познающее и обнаруживающее полное незнание. Философия через комментарий обнаружила в себе теологическую сущность, понимая удвоение сущего как общего для мира людей и как Божественного всеобщего, отчего проблема универсалий была средоточием средневековой философии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вундт В. Введение в философию. – М., 1998.
2. Лосев А. Ф. Платон, Аристотель. – М., 1993.
3. Смирнов И. Н., Титов В. Ф. Философия: В 2 кн., – кн. 1. – М., 1996.
4. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней философии. – М., 1981.
5. Титов В. Ф. Философия. – М., 1996.
6. Лосев А. Ф. История античной философии. – М., 1965.
7. Богомолов А. С. Античная философия. – МГУ, 1985.

УДК 1(091)

КУБАНОВ Р. А. – ст. викладач

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПОЛІТИКИ КНЯЗЯ МИХАЙЛА ЧЕРНІГІВСЬКОГО В МОНГОЛЬСЬКУ ДОБУ

У статті висвітлюється політика Михайла Чернігівського в період нашестя монголо-татар на Давньоруську державу. Автор приходить до висновку про наявність політичних, а не релігійних причин, які послужили підставою для убивства князя в Золотій Орді.

Монгольські завоювання стали переломним періодом в історії багатьох країн Азії та Європи. Під ударами монгольських військ полягли кочові народи і держави Далекого Сходу й Дешт-і-Кипчаку, Середньої Азії тощо. Хвиля монгольських завоювань прокотилася і по Русі, що надовго включило її до сфери безпосереднього впливу могутньої монгольської держави – Золотої Орди. Близькість могутнього й небезпечного сусіда не могла не позначитися на давньоруському суспільстві і проявилася як в політичному, так і у економічному житті Давньої Русі. У дослідженнях, присвячених історії Русі періоду монгольського панування, недостатньо розроблена тема, пов'язана із взаємовідноси-

нами, що виникли між її південними землями і Золотою Ордою у XIII ст. Це було зумовлено традиційно спрощеним підходом в історіографії до історії руських земель цього регіону, який панував в історичній літературі до кінця XX століття. Він передбачав або його повний занепад після погрому 1240-1241 рр., або на територію Південної Русі просто переносилася схема відносин між Золотою Ордою і Північно-Східною Руссю. Таким чином, характер відносин між Золотоординською державою та Південною Руссю залишався невизначеним. У зв'язку з цим, необхідно перш за все, визначити характер та особливості монгольської політики по відношенню до княжої влади Південної Русі. В цьо-

му аспекті, особливий інтерес для досліджень представляє життя Михайла Всеволодовича Чернігівського.

Нащадки великого князя не зовсім вірно відобразили його позицію в період монголо-татарського нашествия, назвавши Михайла боягузом. На думку А. В. Журавель, це не дивно: практично усі відомості про Михайла Чернігівського доводиться брати з літописів, складених у землях, підвладних його ворогам. Наприклад, Галицько-Волинський літопис представляє собою хвалебний життєпис його ворога Данила Романовича, Новгородський дає свою версію: з середини 30-х рр. XIII ст. Новгород знаходився під владою іншого його непримиримого ворога – Ярослава Всеволодовича і його нащадків [1, с. 16]. Таким чином, розраховувати на об'єктивність літописів не приходиться. У працях М. Грушевського, Г. Вернадського, М. Полубоярінова розглянуті лише деякі аспекти політичної лінії великого князя. Виділимо роботу С. Павленка, де учинки Михайла Чернігівського розглядаються з релігійно-етичної позиції. Свій внесок у висвітленні князівської кар'єри Михайла Всеволодовича зробили О. Добриця, В. Бодрухин, П. Толочко.

Метою даного дослідження є аналіз літописних та історіографічних даних, на основі котрого буде відображена політика великого князя в період нашествия монголо-татар на Давньоруську державу.

Монголо-татарська навала вплинула на життя всіх руських князів. Перші моторошні відомості про погром та різанину, вчинені монголо-татарами у Рязані, Володимирі, принесли скорботу на родину Михайла Чернігівського. У лютому 1238 р. загарбниками була спалена у головному соборі Володимира разом із внуками і дочкою велика княгиня Агафія, рідна сестра Михайла Всеволодовича. Незабаром, 4 березня, загинув у бою біля річки Сіти великий князь Юрій Всеволодович. Тоді ж потрапив у полон зять Михайла Всеволодовича, чоловік його молодшої дочки Марії – Василько Константинович. За відмову від співробітництва молодого ростовського князя було вбито. Засмучувала і звістка про повну загибель чернігівського “малого” війська, яке на заклик рязанського князя Інгарда Інгаровича вирушила на захист Рязані, але заїзнила і, ставши ядром великого месницького загону під проводом Єнпатія Коловрата, взяло участь у сміливому нападі на одну з Орд. 1700 ратників мужньо полягли у нерівному бою [2, с. 26]. Отже, похід чернігівського загону вказує на те, що Михайло Всеволодович не був пасивним спостерігачем наступу монголо-татарських військ, як і його родичи.

За думкою С.О. Павленка, у Чернігові, Києві населення активно готувалося до оборони міст, поновлювались вали, частоколи, мури. За рік-два міста перетворилися у досить міцні фортеці, здатні

дати відсіч загарбникам, і у цьому неабияка заслуга чернігівського князя [2, с. 26-27]. Проте ілюзії щодо стійкості міцних укріплень трималися у свідомості чернігівців від попередньої практики боротьби з половцями, які робили швидкі набіги і намагалися обминати укріплені населені пункти. Монголо-татарські ж орди мали великий досвід взяття, здавалося б, неприступних фортець. Не було для них серйозною перешкодою і місто на Десні.

У 1239 р. оволодівши Переяславом і Черніговом, монголо-татарські війська на чолі з Менгу-ханом підійшли до Києва. Він, ставши табором на протилежному боці Дніпра, “присла послы своя к Михаилу и к горожаном, хотя прелестити их” [3, с. 175]. Михайлу Всеволодовичу вже була відома облудна тактика монголо-татар, які практично не давали корінному населенню вибору: або смерть, або рабство. Тому “и не послуша его” [3, с. 175]. Багато літописців із віддалених міст повідомляють, що послів у Києві навіть вбили. Але за думкою А. Нечволодова, останнє мало ймовірно перед такою великою нищівною загрозою. Видимо, літописці помилково перенесли на цей час події 1223 р., коли на Русі вперше з'явилися монголо-татари і їх послів було вбито [4, с. 274].

Після погрозового візиту загарбників, як інформує Воскресенський літопис, “бежеша Михаил по сыну своем пред татары во Угры” [5, с. 144]. За висновками П. П. Толочко, Михайло відчував панічний страх перед монголо-татами. Адже, він особисто у жодному бою з Батієвами військами участі не брав, жодного міста, до якого мав безпосередню причетність як князь, не боровив, звірств завойовників на власні очі не бачив. Щоправда, йому довелось “познайомитись” з монголо-татами у битву на річці Калці, можливо, саме ця поразка лишила в ньому такий глибокий слід [6, с. 12]. Дану концепцію підтримує Г. Федотов. “Князь не проявив героїзму під час військової небезпеки, – зазначає він у своїй розповіді, – він втік, залишивши без оборони Київ, підведений ним особисто під гнів Батия” [7, с. 95]. Проте є інша думка, С.О. Павленко зауважує, що від'їзд князя здійснювався без його сім'ї. Дружина князя залишилася на Київщині [2, с. 31]. Ряд джерел вказують на те, що Михайло Всеволодович поїхав до угорців з метою якщо не організації спільної відсічі загарбникам [8, с. 10], то хоча б інформування Заходу про загрозу для нього [9, с. 49-50]. Деякі учені відмічають, що він разом з Мстиславом Глібовичем привіз у 1239 р. угорському королю двох спійманих монголів, допити яких прояснювали характер дій ворога. “А всі землі і багатства, які їм трапляються, – вони плюндрують” [10, с. 174], – резюмував почуте угорський єпископ у своєму листі до Парижу (після своєї рмови з полоненими). Відомий вчений Л. М. Гумільов зазначає, що Михайло Чернігівський усіма

силами намагався створити антимонольську коаліцію, але невдало [21, с. 463]. Отже, на нашу думку, дипломатичні малеври великого князя, не повинні сприйматися нинішнім поколінням, як втеча від монголо-татар. Переговори Михайла Всеволодовича з представниками інших земель попереджували про небезпеку, яка насувалася на Європу. Проте ті, до кого звертались прибульці з Києва, не активізували мобілізаційні процеси у своїх країнах, залишались пасивними спостерігачами дій ординців.

Данило Галицький і його брат Василько з розумінням поставились до проблем чернігівського князя, який був одружений на їхній сестрі, дозволили йому лишитись на їх землі. Брати порадилися і пообіцяли віддати Михайлу Чернігівському Київ, Ростиславу ж – Луцьк [11, с. 395]. Михайло Всеволодович з дружиною залишався гостювати у Данила Галицького. Господарі дали гостям "пшениці багато, і меду, і худоби, і овець доволі" [11, с. 395].

Тим часом до Галичини дійшла звістка про взяття ордами хана Батия Києва, і Михайло з сином Ростиславом знову залишили Русь. Спершу вони прибули до свого традиційного покровителя і родича Конрода, а коли монголо-татари стали наближатись до кордонів Польщі, пішли в землю Німецьку. Там князі зазнали неймовірних поневірянь: німці забрали у Михайла все майно, вбили слуг і навіть онуку. Зустрівши таку "гостинність" у німців, він змушений був повернутись до Польщі.

У 1241 р. він і його син Ростислав припинили свої мандри "по світах" і повернулись до рідної землі. На думку П.П. Толочка, їх зупинка в Києві свідчила, що Михайло абсолютно не орієнтувався в новій ситуації. З одного боку, після монголо-татарського погрому від Києва лишився по суті тільки символ і володіння ним вже не мало колишніх переваг. З іншого, питання кому бути великим київським князем відтепер вирішувалось не в Русі, а в ставці Батия [6, с. 12-13].

Древній Київ був настільки зруйнований, що князю не знайшлося у ньому ніякого більш-менш пристойного прихистку. "Ми знаходили силу голів і кісток мертвих людей на полі, бо це місто було дуже велике і дуже багатолюдне, а тепер зведене майже нінащо, чи є там двісті будинків" [12, с. 195], – свідчив у своїх записках італієць Плано Карпіні, побувавши у Києві через шість років після трагедії. Весною ж 1241 р. у столиці Русі до того ж царив трупний сморід. Тисячі загиблих становили потенційну небезпеку для живих. Князь змушений був "живяще под Києвом во Острове" [13, с. 59]. Згодом у 1243 р., за повідомленням літописців, "великий князь Ярослав поеха в татары к Батыюви, а сына своего Константина посла к канови. Батый же почти Ярослава великою честю и мужи его и отпусти и рек ему: "Ярославе! Буди ты старей всем

князям в Русском языке". Ярослав же возвратился в свою землю с великою честью" [14, с. 168]. Крім Володимиро-Суздальської землі, він отримав зверхність над Києвом, де в той час перебував Михайло Всеволодович. Ярослав Всеволодович послав сюди правити свого намісника – Дмитра Ейковича [14, с. 168]. Отже, Михайло Чернігівський вже не мав жодних прав на князування у Києві і змушений був повернутися у Чернігів. Восени 1245р. Батий наказав прибути до нього князям, які княжили у великих землях. Разом з боярином Федором і п'ятнадцятилітнім онуком Борисом Васильковичем, тоді ростовським князем, Михайло відправився у ставку Батия.

Версій, щодо причин, які змусили князя здійснити цю поїздку, може бути кілька. Згідно з Іпатієвським літописом, він мав намір просити там собі волості, хоч і невідомо якої. Київ на цей час перебував у руках Ярослава Всеволодовича, а Чернігів, начебто, і так був вотчиною Михайла [6, с. 13].

Монастирських літописців, які намагались збагнути мотиви дій Михайла Чернігівського, найбільш влаштовує варіант протесту-страждання за віру. У цьому зв'язку не можна погодитись з думкою дослідника В. Ставицького, який виникнення мученицького культу Михайла та Федора обгрунтовує причинами появи "менталітету нової епохи", який у сфері державності вимагав "принцип вассалітету та богодатності влади": князь Михайло готовий визнати сюзеренітет Батия, "понеже Бог поручил ти царства света сего" [19, с. 71]. Михайло Всеволодович же гине, за версією жителісис, не тому, що не зрозумів, "хто саме, – Батий чи великий хан" [19, с. 71] – верховний правитель, а тому, що він вірний своїй церкві, не зраджує християнським постулатам. Підкоренням силою, служителям церкви було важливим добитися від окупаційного режиму терпимого ставлення до їх віри, не глумління над релігійними почуттями православних.

За думкою П.П. Толочка, Михайло Чернігівський свідомо обирає свій жереб, по суті шукає смерті. Вічний страх перед монголо-татарами переріс у нього у відчайдушну сміливість. Не поступитись християнськими заповідями і мученицьки вмерти у ворожому стані означало для Михайла, очевидно, спокуту усіх його гріхів [6, с. 14].

Проте є інша думка. Іхати до Батия його спонукали родові зобов'язання. Михайло Чернігівський, як глава великого сімейства, не міг діяти авантюрно, керуючись лише своїми інтересами і прагненнями. Подальше ігнорування виклику з Золотої Орди дорого обійшлося б для його синів (Юрія, Мстислава, Симеона, Романа), які відповідно займали Торуське, Карачаєвське, Глуховське, Брянське удільні князівства і безпосередньо залежали від становища батька. Як відомо, за звичаєм ординців,

за той чи інший опозиційний вчинок князя перед окупаційною владою відповідальність несла вся рідня, а також бояри та дружина [15, с. 204].

Приїхавши у Золоту Орду, князі місяцями очікували дозволу зустрітися з Батием. Всі його підлегли вимагали подарунків та вірнопідданості. Прибулих за "ярликом" очікувала принизлива для них церемонія виконання ординського ритуалу: щоб потрапити до хана, треба було пройти між вогнями, вклонитися кушу, ідолам, вогню.

Посланець папи Інокентія IV, детально оповідає про почитання ними ідолів. Серед них виділяє особливий, який монголи роблять для імператора, і "принносять йому багато дарів". "Присвячують йому також коней, – далі зазначає автор, – на яких ніхто не ризкує сідати до самої їх смерті. Присвячують йому також й інших тварин, і якщо вбивають їх для їжі, то не зачіпають у них жодної кістки, а спалюють вогнем. У полудень вони також вклоняються йому як Богу і змушують вклонитися деяких знатних осіб, які їм піддалися. Звідси недавно трапилось, що Михайло, який був одним з великих князів руських, коли він відправився на поклін до Бату, вони змусили раніше пройти між двох вогнів; після вони сказали йому, щоб він вклонився у полудень Чингіз-хану. Той відповів, що охоче вклониться Бату і навіть його рабам, але не вклониться зображенню мертвої людини, оскільки християнам так чинити не годиться. І, після неодноразових вказівок вклонитися і його небажання, вищезгаданий правитель передав йому через сина Ярослава, що він буде вбитий, якщо не вклониться. Той відповів, що краще бажає умерти, ніж зробите те, чого не слід чинити. І Бату послав одного охоронця, який бив його п'яткою в живіт проти серця так довго, поки той не сконав. Тоді один з його воїнів, який стояв тут же, підбадьорював його, кажучи: "Будь твердий, бо мука ця недовго триватиме, і відразу послідує вічне весілля". Після цього відрізали голову ножем, і у вищезгаданого воїна голова також була віднята пожею" [16, с. 29]. Таким чином, Михайло Всеволодович загинув в Орді, але не в 1246 р., як це прийнято вважати, а роком раніш – 20 вересня 1245 р. Помилка ця виникла через те, що в джерелах загибель його датована як 6753, так і 6754 рр., що є типовим сполученням березневого й ультраберезневого стилів, яке треба переводити на сучасне числення за допомогою вираховування 5508/09 років [1, с. 17]. Тим часом традиційна, що йде від Н. М. Карамзіна, дата продовжує гуляти по сторінкам історичних праць, хоча не має ніякого серйозного виправдання.

На основі вищезазначеного свідчення, С. О. Павленко робить висновок, що Михайло Всеволодович дійсно був безкомпромісним віруючим і постраждав передусім за свої християнські переконання. Князь міг виконати вказівки Батия, плазувати

перед ним, благаючи прощення, і можливо, заслужив би милість, повернувся б додому, у Чернігів, неушкодженим. На це Михайло Всеволодович не пішов. Його свідомий вибір передбачав інше і коштував йому життя. Отже, церква не "підфарбовувала" – підгоняла його смерть під власні ідеологічні потреби, інтереси. Вона піднесла лише на щит слави те, що відбулося [2, с. 45].

Проте є інші судження. На думку А. В. Журавель, непокірливість Михайла, а не особлива прихильність християнської вірі була дійсною причиною його загибелі. [1, с. 18]. Н. Пак дійшов висновку, що у Михайла Всеволодовича, як і у всіх інших загиблих князів, можливостей вибору не було, доля його в Орді була наперед вирішена [13, с. 61]. Підстави для подібних поглядів дійсно є. Великий князь Ярослав Всеволодович був отруєний ординцями 30 вересня 1246 р. [17, с. 10]. Після загибелі обох цих князів у Золотій Орді гине й Андрій Мстиславич – удільний чернігівський князь, очевидно, претендувавший на Чернігів [16, с. 29]. В 90-х рр. XIII ст. от рук монголо-татар умирає Роман Брянський, син Михайла Всеволодовича. Дані джерел XIV ст. свідчать: "А у великого князя Михаила Всеволодовича у Киевского и Черниговского было пять сынов... А другой сын его князь Роман был после отца своего на княжении на Чернигове и Брянске, и от него пошли Осовеикие князья, а убил его царь в Орде" [20, с. 32]. "У всіх завойованих царствах вони без затримки вбивають князів та вельмож, які викликають острах, що коли-нибудь можуть вчинити який-небудь супротив", – писав угорський монах Юліан, подорожуючи захопленими монголо-татарами землями у 1237-1238 роках [18, с. 87]. Такий же свідок їх діянь Плато Карпінський зазначає, що задум монголів "полягає в тому, щоб їм одним панувати на землі, тому вони вишукують всяку можливість, аби убити знатних осіб" [16, с. 55-56].

Отже, простежується закономірність, що в списку жертв монголо-татар більшість володарей чернігівських земель. О. В. Русина зауважує: "Очевидно, за бажання в цих фактах можна углядіти натяк на цілеспрямоване "очищення" Чернігівщини від князів, котрих могла заступити монгольська адміністрація" [22, с. 20]. Таким чином, в діяльності завойовників був присутній політичний розрахунок, ханам було вигідно мати у своєму підпорядкуванні слабких місцевих князів. Особливо це відносилось до чернігівської династії завдяки винятковому стратегічному значенню краю з боку контролю за Свразійським степом.

Небезпечне сусідство також змусило прикордонних князів переносити свої резиденції у більш безпечні райони. Про це свідчить родовід князів Одинцевичів: "Кн. Михаил черниговский, его замучил царь Батый за веру христианскую, и с ним

замучил боярина его Хведора. А кн. Михайло сынов, кн. Юрий, остался и оставил отчину свою пусто, и пришол в Тарус и в Тарусе господарил и родил сынов пять: старшого звали Орехва, а прозвище ему было Всеволод, а другим был Семен, а третии Михайло, а четвертый Иван, а пятый Константин. И розделил им после своего живота отчину. Старшому, Всеволоду Тарусу, Семену Канинь, Михаилу Мышагу, Ивану Волкона, а Константину Оболенск" [23, с. 282]. Отже, після смерті Михайла Чернігівського його князівство дробиться на невеликі волості.

Таким чином, виходячи зі сказаного, можна зробити декілька висновків.

На нашу думку, Михайло Всеволодович дійсно був безкомпромісним віруючим. Але він постраждав, передусім, не лише за свої християнські переконання; непокірність Михайла і його політичні погляди були дійсною причиною загибелі князя. Проте саме пам'ять про Михайла-мученика, а не Михайла – політичного лідера полонила думки нащадків. Якби Михайла Чернігівського пам'ятали тільки як політичну фігуру, запис його досягнень забувся б, як і записи його сучасників; однак із-за того, що смерть великого князя мала релігійний характер, православна церква зберегла пам'ять про його мучеництво до нинішнього дня.

Чернігівське князівство не витримало такого удару, як смерть свого визнаного лідера – князя Михайла Всеволодовича. Князівство дробиться на волості та підпадає під пряме татарське керування. Проте зв'язок місцевих династій з управлінням не тільки князівства у цілому, але навіть дрібними його частинами не дозволив монголам цілком усунути володарів Чернігівщини від керування рідними землями.

У подальшому, щодо особливостей монгольської політики по відношенню до княжої влади Південної Русі, вважаємо за потрібне розглянути взаємовідносини Данила Галицького і Золотої Орди.

ЛИТЕРАТУРА

1. Журавель А. В. Михаил Черниговский: соотношение жизни и жития // Материали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1-3 жовтня 1996 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 1996.

2. Павленко С. О. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів: Видання журналу "Сіверянський літопис", 1996.

3. Ипатьевская летопись // ПСРЛ – Т. 2. – СПб., 1908.

4. Нечволодов А. Сказание о Русской земле. – Кн. 2. – М., 1991.

5. Воскресенская летопись // ПСРЛ – Т. 7. – СПб., 1856.

6. Толочко П. П. Князівська і життєва драма Михайла Чернігівського // Материали церковно-історичної конференції (Чернігів 1-3 жовтня 1996 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 1996.

7. Федотов Г. Святыя Древней Руси. – М., 1990.

8. Антоний, митрополит Чернігівський і Нежинський. Нариси з історії Чернігівської єпархії // Тисячоліття Чернігівської єпархії. – К., 1992.

9. Добрица О. Князя чернігівські. – Чернігів, 1992.

10. Матузова В. Английские средневековые источники IX – XIII вв. – М., 1979.

11. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989.

12. Історія України в документах і матеріалах. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 1939.

13. Пак Н. Некоторые исторические замечания к летописной "Повести о Михаиле Черниговском" // Литература Древней Руси. Сборник научных трудов. – М., 1981.

14. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда. – Ленинград, 1937.

15. Гумилев Л. Н. Апокрифический диалог // Нева. – 1988. – № 3.

16. Путешествие в восточные страны Платона Карпиния и Рубрика. – М.: Гос. изд. Географической литературы, 1957.

17. Полубояринова М. Русские люди в Золотой Орде. – М., 1978.

18. Антинский С. Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – 1940. – № 3.

19. Ставицкий В. До питання про початок культу благовірного князя Михайла Чернігівського та боярина його Федора // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992.

20. Поляков Г. П. Князь Роман Михайлович Брянский // Материали церковно-історичної конференції (Чернігів 1-3 жовтня 1996 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 1996.

21. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – Санкт-Петербург: Кристалл, 2001.

22. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Видавничий дім Альтернатива, 1998.

23. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ – Т. 35. М.: Наука, 1980.

УДК: 1(091)

КУБАНОВ Р. А. – ст. преподаватель

МИР КРАСОТЫ ГЛАЗАМИ КОНСТАНТИНА ЛЕОНТЬЕВА

Константин Николаевич Леонтьев (1831-1891) – оригинальный и талантливый представитель русской философской мысли – не был широко известен при жизни. Однако его имя осталось в интеллектуальной истории России. Без этой оригинальной и

яркой фигуры общая картина русской жизни 70-80 гг. XIX века будет плоска и безрельфна.

К.Н. Леонтьев происходил из калужских помещиков, учился медицине в Московском университете. Долгое время прожил в Турции, занимал раз-

личные дипломатические должности. За свою жизнь он перебивал военным, сельским, домашним врачом, некоторое время жил в своей деревне помещиком, занимался редакторской работой, был цензором в Москве и закончил свою жизнь монахом в Сергиевом Посаде под именем Климента.

Творческое наследие Константина Леонтьева велико. В 1912-1913 гг. издано девять томов его сочинений, где представлены романы из русской жизни «Подлипки» и «В своем краю», повесть «Из жизни христиан в Турции» и др... Анализу философского наследия мыслителя посвящены статьи В. В. Розанова, С. Н. Булгакова, И. Г. Фуделя. При диаметрально противоположных оценках взглядов Леонтьева общим оказалось одно – признание замечательного парадоксального литературного дара, редкой искренности.

После долгих лет забвения, во второй половине XX века начался всплеск интереса к творчеству Леонтьева. В научно-периодических изданиях появились статьи С. В. Бочарова «Леонтьев и Достоевский. Спор о любви и гармонии»; А. Л. Янова «Трагедия великого мыслителя»; Е. А. Кирилловой «Необходимый момент в истории русского самосознания: философско-историческая концепция К. Леонтьева»; Н. А. Рабкиной «Исторические взгляды К. Леонтьева». В 90-х гг. вышла в свет биографическая работа К. М. Долгова «Восхождение на Афон. Жизнь и мирозерцание Константина Леонтьева». Авторы данных исследований рассматривали творческое наследие Леонтьева, относящееся к сфере его политических и исторических взглядов, стараясь проследить Леонтьевский «византизм» по отношению к анализу современной ему российской действительности. Специальных же работ, посвященных анализу эстетических взглядов философа, за исключением исследования А. А. Королькова «Константин Леонтьев и его эстетическая картина эголитарного прогресса», пока еще нет. В данной статье делается попытка анализа эстетических воззрений философа. Исходя из обозначенной цели, основными задачами статьи являются:

- выявление предпосылок и причин возникновения неординарных эстетических взглядов русского философа;
- исследование эстетики жизни в диалектике религиозного сознания Леонтьева;
- характеристика и определение роли учения о любви в эстетической концепции Константина Леонтьева.

Эстетизм пронизывает все творчество К. Леонтьева, ему принадлежит заслуга постановки фундаментальных проблем эстетики в их универсальном смысле и значении: эстетика природы, эстетика духа, эстетика быта, эстетика жизни, эстетика литературы и искусства.

Эстетика и красота, в понимании Леонтьева охватывают весь Универсум – земной и небесный, природу – живую и неживую, всю жизнь и всю человеческую историю, историю литературы и искусства. Эстетический критерий был у него самым универсальным и приложимым абсолютно ко всему, начиная от минералов и до самого святого человека. Этот критерий был для него более универсальным, чем критерий религиозный или этический.

В своих литературных трудах, Леонтьев отодвигает мораль на периферию человеческих ценностей, связывая с повседневной интеллектуально-невзыскательной житейской практикой. «... Человек, не желающий себя обманывать, пишет он, – видит ясно, до чего часто эстетика с моралью и с видимой житейской пользой обречена вступать в антагонизм и борьбу. Тот, кто старается уверить себя и других, что все неморальное – не прекрасно, и наоборот, конечно, может принести нередко отдельным лицам педагогическую пользу, но едва ли польза эта может быть глубока...» [4, 28]. Мораль, взятая как главная человеческая ценность, рассуждает Леонтьев, не является самодостаточной, она должна подчиниться какому-то другому принципу жизни. Где же он? Где его взять? – спрашивает он и дает ответ. Следует внимательно всматриваться в саму жизнь, нас окружающую, не навязывать ей свою волю, а постараться, по возможности, понять ее глубинные свойства. Главная тайна мироздания, по Леонтьеву, сокровенна и интимна, и складывается из бесконечных судеб, стремление понять которые ведет, в конце концов, к постижению простой истины: жизнь просто дана, и в этом заключен весь ее исчерпывающий смысл. В таком отношении только эстетическое чувство является всеобъемлющим, оно одинаково принимает все существующее в жизни. Преступление может быть прекрасно обдуманно и изящно совершенно, наказание может стать изысканным и утонченным. Данные примеры показывают, что темные углы жизни также озарены рассеянным светом красоты, наполняющей весь земной мир. «Я полюбил жизнь, – признается Леонтьев в романе «Египетский голубь», – со всеми ее противоречиями и стал считать почти священнодействием мое страстное участие в этой удивительной драме земного бытия» [1, 64].

Таким образом, эстетический критерий, в понимании Леонтьева тождественный идее развития в природе, единству разнообразия, или гармонии в литературе, искусстве и культуре, предлагал имманентно борьбу, страдание, боль и даже гибель. Настоящая красота – в реальной жизни, а не в ее отражении. Поскольку же жизнь, особенно жизнь человека, имеет начало и конец, т.е. рождение и смерть, то эстетика была своеобразным символом бессмертия и красоты, бессмертия прекрасного. Именно об этом справедливо писал В. В. Розанов:

«О Леонтьеве можно сказать, что его «эстетизм» был синонимичен, или пожалуй, вытекал или коренился на антисмертности, или пожалуй, на бессмертии красоты, прекрасного, прекрасных форм. В эстетику он «открывал форточку» из анатомического театра своих до черноты политических и культурных наблюдений, соображений» [4, 38].

Леонтьев вел речь не об эстетике искусства, а об эстетике жизни и истории, но его мало кто понимал: «Им представляется все это сейчас чем-то вроде излишества, роскоши, искусства для искусства, десерта какого-то, без которого можно обойтись. Они не могут понять, что только там и государственность сильна, где в жизни еще много разнородной эстетики, где эта видимая эстетика жизни есть признак внутренней, практической, другими словами – творческой силы» [7, 83].

Он отдавал себе отчет, что его столь глубокое и универсальное понимание эстетики мало кому доступно и понятно: «Опасаясь, что очень немногие поймут слово «эстетика» так серьезно, как мы его с Вами понимаем... Мне кажется, что в наше время большинство гораздо больше понимают эстетику в природе и искусстве, чем эстетику в истории и вообще в жизни человеческой. Эстетика природы и эстетика искусства (стихи, картины, театр) никому не мешают и многих утешают. Что касается до настоящей эстетики самой жизни, то она связана со столькими опасностями и жестокостями, что нынешняя боязливое и изнеженное человечество радодешенько видеть всякую эстетику на полотне, подмостках опер и трагедий и на страницах романов, а в действительности – «избави Боже!»» [7, 172].

В доказательство данного тезиса, Леонтьев приводил пример с литературными героями: Вронский, Онегин, Каратаев и другие стихов и романов не писали, но в них во всех личной поэзии гораздо больше, чем во многих поэтах и романистах. Все дело, как он полагал в поэзии самой жизни, а не в поэзии искусства. «Будет жизнь пышна, будет она богата и разнообразна борьбой сил божественных (религиозных), и с силами страстно-эстетическими (демоническими) придут и гениальные отражения в искусстве. Понизится в жизни уровень всех мистических сил, как божественных, так и сатанинских, – понизится и художественная ценность отражения» [7, 172]. В пример он приводил Францию, где религию изгоняли и презирали, в результате аристократическая пышность исчезла, ее сменила «капиталистическая фальсификация братства», поэтому монархия в этой стране уже неосуществима. Все это весьма серьезным образом сказало на литературном творчестве – его уровень заметно снизился и оно потеряло то значение в обществе, которое имело ранее: «Хоть я признаю большой талант и у Зола, и у Доде, но жизнь не возносит их дарований

на ту высоту, на которую возносила прежняя жизнь Франции дух Ж. Санд, В. Гюго, А. де Мюссе и стольких других. На это есть духовное, мистическое объяснение» [9, 53].

Это «мистическое объяснение» Леонтьев услышал от одного духовника-монаха, который на вопрос о том, почему при государственно-религиозном падении Рима, при всех ужасах Колизея, царевубийствах, самоубийствах, разврате было так много неотразимой и настоящей поэзии, а в современной демократической Европе так некрасиво, сухо, прозаично, ответил: «Бог – это свет, и духовный, и вещественный, свет чистейший и неизобразимый... Есть и ложный свет, обманчивый. Это свет демонов – существ Богом же созданных, но уклонившихся...: Классический мир и во время падения своего поклонялся хотя и ложному свету языческих божеств, но все-таки свету... А современная Европа даже и демонов не знает. Ее жизнь даже и ложным светом не освещается!» [12, 164]. Другими словами, у разлагавшегося Рима были свои идолы и свои идеалы. Пусть они были ложными: но они возвышали и саму жизнь (разумеется в эстетическом смысле), и искусство. Современное же общество или умышленно отказывается от каких бы то ни было идеалов, или не может их себе выработать, поэтому-то в нем все меньше и меньше остается эстетического, которое чаще всего заменяется утилитарно-моральным и практическим.

Таким образом, сама реальная жизнь буржуазного общества враждебна эстетическому идеалу и художественному творчеству. Поэтому Леонтьев в своих произведениях так резко критиковал современный ему мир – мир без красоты. Многие критики называли Леонтьева предтечей Ницше из-за его недвусмысленного любования красотой, предпочтения эстетических оценок нравственным. Однако несмотря на жесткость оценок и консерватизм, идеи Леонтьева не должны укладываться в раздел с названием «аморализм». Для доказательства данного предположения полезно обратиться к его размышлениям о любви.

Согласно Леонтьеву, любовь, как и добро, не может быть отвлеченной, она всегда конкретна. Так, любовь к определенному человеку – это точный адрес, а вот любовь к человечеству – нет, потому что человечество везде и в то же время нигде, оно пустое отвлечение мысли. Поэтому любви к человечеству нет и не может быть, она либо намеренная ложь, либо абберация мысли.

Любовь к ближнему, как считает Леонтьев, может проявляться в культуре в разных формах: как милосердие и как восхищение. Любовь – милосердие есть нравственная (или сострадательная), а любовь – восхищение есть эстетическая или художественная любовь. Моральная любовь связана с непритворным и душевным пожеланием другому

человку блага и счастья, сострадания и учтивости. Ее природа двойственна, она по своему происхождению бывает либо религиозной, либо естественной, определенной характером и организацией чувств человека. Религиозная нравственная любовь универсальнее относительно естественной, потому что последний тип любви доступен не каждому, встречаются люди холодные и бездушные, а к религиозной любви может прийти каждый, обуздав гордыню и страсти, даже самый черствый человек.

Самый же высший тип любви – это эстетическая любовь, любовь – восхищение. Только в ней сохранена гармония жизни: добра и зла, красоты и безобразности. Она, по словам Леонтьева, является средоточием всех без исключения жизненных антитез.

Леонтьев своим учением о любви, как и всем литературным творчеством, подтверждает ту онтологическую истину, что бытие есть неравенство, а равенство есть путь в небытие. Он проповедует не аморализм, а более для него высокую мораль неравенства, мораль жизни в красоте. Он религиозно верил, что сам Бог хочет неравенства, контраста, разнообразия. Стремление к равенству, к смешению, к единообразию – враждебно жизни и безбожно: «Вместо христианских загробных верований и аскетизма явился земной, гуманный улитаризм, вместо мысли о любви к Богу: о спасении души, о соединении с Христом – заботы о всеобщем практическом благе» [2, 160]. Это другая мораль, которая оправдывает рабство, насилие и деспотизм, если их целью покупается государственная и национальная мощь, культурный расцвет, самобытность духа. Эти мысли предполагают определенное нравственное сознание, присущее избранным личностям.

* * *

Подводя итоги обсуждения эстетических взглядов великого русского философа можно сделать следующие выводы.

1. Эстетический подход Леонтьева к миру, к жизни, к людям был напрямую связан с глубоким религиозным чувством, всю жизнь горевшим в нем яркой звездой. После религиозного кризиса, который привел философа к монашескому постригу, божественное начало стало доминировать над эстетическими чувствами К. Леонтьева.

Так в письме к Александрову можно найти следующие строки: «Я (до своего религиозного перелома) очень любил Православие, его богослужения, его историю, его обрядность, любил Христа; чтение Евангелия и тогда, при всем глубоком разрыве моих мыслей, меня сильно трогало» [10, 78]. В этом благодушном сочетании, под общим покровом любви к церковности все же чисто эстетический момент доминирует над всем.

О своем религиозном кризисе Леонтьев рассказывает в следующих словах:

«В основе всего лежала с одной стороны философская ненависть к формам и духу новейшей европейской жизни, а с другой стороны – эстетическая и детская приверженность к внешним формам Православия; прибавьте к этому случайность опаснейшей и неожиданной болезни» [12, 81]. В Леонтьеве во время болезни вспыхнула «личная всра» в Бога, к которому он обратился с горячей молитвой. Через два часа он был уже здоров. В последствии, физический страх смерти прошел, а духовный остался. Этот «страх Господень» был ничем иным, как возвратом к морали, к морали уже мистической, всецело и до конца определяемой религиозным пониманием жизни.

2. В центре творческих исканий К. Н. Леонтьева особняком стоит проблема красоты, с помощью которой философ пытается проникнуть в «мистическую и неисповедимую» суть земного бытия. Развивая свою диалектическую теорию, он приходит к убеждению, что красота есть главное универсальное свойство земного мира и, в таком случае, эстетика становится всепоглощающим критерием конечного и абсолютного понимания условий бытия людей и всего мироздания. «Эстетика как критерий приложима ко всему, начиная от минералов, – пишет Леонтьев, – до человека» [12, 111].

В этом положении проявляется двойственность философии глубоко религиозного человека – Константина Леонтьева. Оказывается, религия в указанном смысле полностью уступает эстетике. Религия как высший критерий не обладает земной универсальностью, она относится к отдельному человеку или группе людей, народу, исповедующему строго определенный тип веры. Например, христианство как критерий оказывается совершенно непреложным к современным китайцам или древним грекам. Таким образом, стихия духа выносит Леонтьева к религиозному сомнению. Поскольку эстетика, которая оказывается превосходящей веру, есть свидетельство безбожия и покушения на религиозные устои общества.

3. Эстетическое преодоление нравственности, к которому в своих сочинениях призывает Леонтьев, не должно укладываться в раздел с названием «аморализм». Если бы Леонтьев действительно исповедывал аморализм, то какой смысл ему было создавать оригинальное учение о любви? Выступая против мнимой склонности его к идеям аморализма, можно согласиться с мнением профессора В. В. Зеленковского, который считал, что Леонтьев решительно различает «любовь к ближнему» и «любовь к дальнему» (к человечеству вообще). Первую любовь (к человеку) философ горячо защищает, вторую (к человечеству) – страстно высмеивает за непонимание непоправимого трагизма

жизни [8, 515]. Все те места в сочинениях Леонтьева, в которых мы встречаемся с проявлением аморализма, относятся только к «человечеству вообще» и связаны с его диалектической концепцией, с борьбой за индивидуальность в центре.

Заканчивая анализ эстетических взглядов великого философа следует отметить, что творчество К. Н. Леонтьева своеобразно и неординарно. Вопросы, поднятые философом, во многом родственны тем, которые стоят перед нашим обществом сегодня, его выводы при всей своей неоднозначности заслуживают внимания и теоретического анализа.

«Не может быть, невероятно, – восклицал В.В. Розанов, – чтобы и он, и вся группа своеобразных мыслителей, которых ряд он так прекрасно завершил собою, было выкинуто на арену истории без всякого смысла, в неугасимой вере в свою правоту, в их одиноком и благородном положении среди общества, столь тусклого, столь зыбкого, среди которого они одни стояли замкнувшись неподвижно в свои идеи. Не случайно их появление, их дар и судьба» [4, 86].

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Андреева Л. Р.* К. Н. Леонтьев: пророк или одинокий мыслитель? // Социально-политический журнал. – 1992. № 8. – С. 85-91.
2. *Бочаров С. В.* Леонтьев и Достоевский. Спор о любви и гармонии. // Вопросы литературы. – 1993. – № 6. – С. 153-187.
3. *Бердяев Н. А.* Константин Леонтьев. Очерк из истории русской религиозной мысли. // Личность и творчество

Константина Леонтьева в оценке русских мыслителей и исследователей 1891-1917 гг. СПб. Русского христианского гуманитарного ун-та. 1995. – Т. 2. – С. 28-43.

4. *Розанов В. В.* Эстетическое понимание истории. // Там же. – Т. 1. – С. 27-123.
5. *Фудель И.* Судьба К. Н. Леонтьева. // Там же. – Т. 1 – С. 250-253.
6. *Гачев Г.* Три мыслителя: Леонтьев, Розанов, Пришвин. Главы из «Русской думы» // Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. – 1990. – № 6. – С. 197-214.
7. *Долгов К. М.* Восхождение на Афон. Жизнь и мирозерцание Константина Леонтьева. – М., 1995.
8. *Зеленьковский В. В.* История русской философии. В 2-х т. // К. Н. Леонтьев, В. В. Розанов. Т. 1. – М., 1999. – С. 501-536.
9. *Кириллова Е. А.* Необходимый момент в истории русского самосознания: философско-историческая концепция К. Леонтьева // Вестник Московского ун-та. Сер. 7. Философия. – 1990. – № 5. – С. 49-57.
10. *Леонтьев К. Н.* Желать Отечеству поэзии: из письма священнику И. Фуделю об эстетике жизни. // Юность. – 1991. – № 11. – С. 78-79.
11. *Леонтьев К. Н.* Египетский голубь. Роман, повести, воспоминания. / Сост. вступ. статья и коммент. В. А. Котельникова. – М., 1991.
12. *Леонтьев К. Н.* Записки отшельника. / Сост. вступ. статья и примечания В. И. Кочеткова. – М., 1992.
13. *Рабкина И. А.* «Византизм» Константина Леонтьева // История СССР. – 1991. – № 6. – С. 28-44.
14. *Соловьев В. С.* К. Н. Леонтьев. / Соч. в 2-х т. – Т. 2. – М., 1988.
15. *Янов А. Л.* Славянофилы и К. Леонтьев. Русская консервативная мысль XIX века и ее интерпретаторы. // Вопросы философии. – 1969. – № 8. – С. 97-106.

УДК 1(091)

КУЛИК И.

Научн. руководитель: БОЙЧЕНКО И. В. – д. филос. н.

СОКРАТ И СОКРАТИЧЕСКИЕ ШКОЛЫ

Среди всех великих личностей, которыми так богата была Древняя Греция, вряд ли найдется одна, чье имя было бы более популярно, нежели имя Сократа. Беспримерная чистота его нравственного облика, чисто эллинское единство его учения и жизни, и полная гармоничность его поступков с мотивами, – все это сплетается в нем и в одно неразрывное целое, подобно тем многообразным цветам, которые составляют солнечный луч. Напрасно стали бы мы искать во всей галерее замечательных личностей истории другую, которая в нравственном отношении была бы так совершенна, как Сократ.

Жизнь Сократа. Сократ – первый афинский (по рождению) философ. Он происходил из дома Алопека, входившего в Афинский полис и расположенного на расстоянии получаса ходьбы от столицы

Аттики. Отец Сократа – Софрониск, ремесленник-камнетес, а мать – Финарета – повивальная бабка.

Сократу было 37 лет, когда началась Пелопоннесская война. В круг людей, с которыми он вёл знакомство до войны, входили интеллектуалы из окружения Перикла – музыкант Дамон, ученый Архелай, софист Протагор и блистательная Аспасия. Имеются сведения о его знакомстве с философом Анаксагором (о чувстве неудовлетворенности, оставшемся у него от чтения Анаксагора, Сократ рассказывает в платоновском Федоне). У Зенона Элейского Сократ учился диалектике, а позднее посещал лекции софиста Продика и участвовал в диспутах с Горгием, Фрасимахом и Антифонтом. На войне Сократ отличился в сражениях при Потидее (432 г. до н. э.), Дели (424 г. до н. э.), а также при Амфиполе (422 г. до н. э.). Важнейшим этапом в становлении Сократа как мыслителя явилось про-

возглашение его «мудрейшим из людей» Дельфийским оракулом (об этом повествует Платон в Апологии Сократа). Размышляя об этих словах и сопоставляя их с собственным убеждением в том, что он «знает только то, что ничего не знает», Сократ пришел к выводу, что это убеждение и делает его мудрейшим, поскольку другие люди не знают даже этого. Познание меры собственного (и других людей) незнания, к чему побуждают человека и значащиеся при входе в дельфийский храм Аполлона слова «Познай самого себя», стало общим принципом сократовских исследований. К 423 г. до н.э. он сделался достаточно заметной фигурой для того, чтобы навлечь на себя сатирические выпады сразу двух афинских комедиографов – Аристофана и Амейпия. Сократ сторонился политики, насколько это было возможно, хотя к числу его друзей принадлежали Ферамен, Хармид, Критий и Алкивиад. Первые трое были вождями Тридцати тиранов, свергнувших афинскую демократию, в то время как Алкивиад его политический оппортунизм довел до измены родному городу. Имеются свидетельства, что эти связи повредили Сократу на суде. В 406 г. до н.э. Сократ пытался воспрепятствовать истерическому и противоположанному приговору стратегам, привлеченным к суду после выигранной афинским флотом битвы у Аргинуских островов, а в 404 г. до н.э. пренебрег исходившим от Тридцати тиранов повелением схватить Леонта с Саламина, внесенного ими в проскрипционные списки.

Уже в пожилом возрасте Сократ вступил в брак с Ксантиппой, родившей ему троих детей (возможно, это был его второй брак). Бедность Сократа, его неприхотливость и необычная внешность вошли в поговорку. В 399 г. его привлекли к суду по обвинению в «нечестии» и «развращении молодежи» и признали виновным незначительным большинством голосов. Когда Сократ не пожелал признать свою вину и не стал просить о замене смерти изгнанием, за смертный приговор было подано уже больше голосов. В течение месяца Сократ находился в тюрьме, после чего ему во исполнение приговора поднесли чашу с цикутой. Платоновские сочинения Апология Сократа, Критон и Федон, где рассказывается о суде над Сократом, его пребывании в тюрьме и казни, увековечили непреклонное мужество Сократа, его непоколебимую верность своим принципам.

Внутренний мир Сократа. Сократ любил задумчивую созерцательность. Нередко он настолько уходил в самого себя, что становился неподвижным и отключался от внешнего мира. В платоновском диалоге «Пир» Алкивиад рассказывает, что однажды во время осады Потидеи Сократ задумавшись простоял, не сходя с места, сутки. Сократ пережил духовную эволюцию. Ему никогда не приходило в голову, что он мудр, пока на вопрос одно-

го его почитателя, есть ли кто мудрее Сократа, дельфийский оракул ответил, что нет, чем Сократ был очень озадачен. Желая опровергнуть пифию, Сократ стал общаться с теми, кого считал умнее себя, но с удивлением увидел, что мудрость этих людей кажущаяся. Но и тогда Сократ не возгордился. Он решил, что Аполлон устами пифии хотел сказать, что Сократ мудрее других не потому, что он действительно мудр, а потому, что он знает, что его мудрость ничего не стоит перед мудростью бога. Другие же не мудры, потому что думают, что они что-то знают. Сократ так формулирует свое превосходство над другими людьми: «Я знаю, что я ничего не знаю».

Вместе с тем Сократ был убежден, что он избран богом, приставлен им к афинскому народу, как овод к коню, дабы не давать своим согражданам впадать в духовную спячку и заботиться о своих делах больше, чем о самих себе. Под «делами» Сократ понимает здесь стремление к обогащению, военную карьеру, домашние дела, речи в народном собрании, заговоры, восстания, участие в управлении государством и т. д., а под «заботой о самом себе» – нравственное и интеллектуальное самосовершенствование. Ради своего призвания Сократ отказался от дел. Его, Сократа, сам «бог поставил в строй, обязав... жить, занимаясь философией». Поэтому, гордо говорит Сократ на суде, «пока я дышу и остаюсь в силах, не перестану философствовать».

«Демон» Сократа – это некий внутренний голос, посредством которого бог склоняет Сократа к философствованию, всегда при этом что-то запрещающая. Такой голос Сократ слышал с детства, он отклонял его от некоторых поступков.

Сократовские школы. В начале 4 в. до н.э. некоторыми учениками Сократа были основаны новые философские школы, получившие наименование сократовских, или сократических. Таковы школы: 1) мегарская; 2) элидо-эретрийская; 3) киренская; 4) кииническая. Первые три получили название по городам, где жили их руководители, последняя – по насмешливому прозвищу «пес», данному ее представителю – Диогену из Синопа (не смешивать с Диогеном из Аполлонии). Каждая из этих школ по-своему решала поставленные Сократом вопросы о высшем благе, о возможности познания, о предмете общих понятий, об их достоверности и о целях практической деятельности, ведущих к благу.

Мегарская школа. Основанная уроженцем Мегары, учеником и ревностным почитателем Сократа Евклидом (не смешивать с математиком Евклидом), мегарская школа просуществовала до середины 3 в. до н.э. и имела, кроме Евклида, ряд последователей: Евбулида, Диодора и Стилпона. В основе учения мегарской школы лежала мысль,

будто предметом знания могут быть только «бестелесные виды» или общее, постигаемое посредством понятий. Общее совпадает с единым благом и неизменно по природе. Ни чувственный мир, ни удостоверяемые ощущениями возникновение, гибель, движение и изменение невозможны, и всякая попытка мыслить их ведет к противоречиям. Для обоснования этих положений мегарцы изобрели много доводов, в которых метафизически противопоставили общее единичному и в результате пришли (Стиппон) к софистическому отрицанию возможности относить общее понятие к единичным предметам [подробнее см. 22а, гл. II].

Элидо-зретрийская школа. Элидо-зретрийская школа была основана Федоном из Элиды; один из деятелей этой школы Менедем положил впоследствии начало зретрийской школе. Федон и Менедем были искусными спорщиками и учителями красноречия, однако школа их не прибавила оригинальных идей к учению мегарцев, с которыми ее представители разделяли взгляд на единство доблести и блага.

Киническая школа. Основателем кинической школы был Антисфен (вторая половина 5 – первая половина 4 в. до н. э.), слушавший софистов, а затем примкнувший к Сократу. Антисфен резко выступал против учения Платона о бестелесных постигаемых умом «видах», или «идеях». Из учеников Антисфена выделился Диоген из Синопа (умер в 323 г. до н. э.), прославившийся невозмутимой последовательностью, с какой он осуществлял разрывительный им идеал этического поведения. Учением и примером Диогена были захвачены Кратес из Фив и его жена Гиппархия. Идеи кинической этики обнародовали свою силу еще в 3 в. до н. э., но в дальнейшем киническая школа сливается со стоицизмом, выдвинув, однако, в первых двух веках нашей эры нескольких ярких представителей.

Чему учил Антисфен? Основное теоретическое положение Антисфена – отрицание реальности общего. Существуют только единичные вещи. Понятие есть лишь слово, объясняющее то, чем вещь бывает или что она есть. Поэтому применение к отдельным предметам общих понятий невозможно: невозможно ни соединение различных понятий в единстве суждения, ни определение понятий, ни даже противоречие, так как о всякой вещи может быть высказано только суждение тождества, вроде: конь есть конь, стол есть стол. Учение Платона об умопостигаемых «видах» несостоятельно, так как восприятию доступен единичный, чувственно воспринимаемый экземпляр вида, но никак не самый «вид» или «идея».

По этике киников мудрость состоит не в недоступном для человека теоретическом знании, но лишь в познании блага. Истинное благо может быть только достоянием каждого отдельного лица, а целью

добродетельной жизни может быть не богатство, не здоровье и даже не сама жизнь (все это блага, нам неподвластные), а лишь спокойствие, основанное на отрешении от всего, что делает человека зависимым: от имущества, от наслаждений, от искусственных и условных понятий, принятых среди людей. Отсюда мораль аскетизма, идеал крайней простоты, граничащей с «докультурным» состоянием, презрение к большинству нужд и потребностей, кроме основных, без которых сама жизнь была бы невозможна, насмешка над всеми условностями, над религиозными предрассудками, проповедь безусловной естественности и безусловной личной свободы.

Киренская школа. Она была основана уроженцем африканской Кирены Аристиппом и продолжена Аретой, Антипатром, а затем Феодором, Гегесием и Анникеридом (около 320 – 280 гг. до н. э.). Вместе с киниками Аристипп исходит из убеждения, что предметом знания может быть только практически достижимое благо. Так как орудием познания могут быть, по Аристиппу, только наши ощущения и так как в ощущениях постигаются будто бы не свойства самих вещей, а лишь наши собственные, совершенно индивидуальные состояния, то критерием блага может считаться только испытываемое нами при ощущении наслаждение или страдание. Наслаждение не может быть состоянием безразличного покоя, а лишь положительным удовольствием, простирающимся не на прошлое и не на будущее, а лишь на настоящее. Только отдельное, заполняющее данный миг удовольствие имеет цену и должно быть предметом стремлений. Так как ни прошлое, ни будущее нам не принадлежат, то ни раскаяние, ни надежда на будущее, ни страх перед будущим не имеют никакого смысла. Цель жизни — в наслаждении настоящим. Из всех возможных наслаждений наиболее желательны чувственные, так как они самые сильные. Однако средством к достижению счастья должна быть свобода, которая дала бы нам силу отказаться от недостижимого удовольствия или от удовольствия, удовлетворение которого грозит причинить нам страдание. Поэтому философ должен быть одинаково готов как к тому, чтобы воспользоваться ими, если позволят обстоятельства, так и к тому, чтобы с легким и беспечальным сердцем от них отказаться. Из учения Аристиппа Феодор вывел отрицание существования богов и необязательность этических норм для мудреца. В отличие от Аристиппа Феодор целью деятельности считал не наслаждение единичными удовольствиями, а радость, стоящую выше отдельных благ и предполагающую в том, кто к ней стремится, рассудительность.

Сократ был цельным человеком, для которого собственная жизнь была философской проблемой, а важнейшим из проблем философии был вопрос о

смысле жизни и смерти. Не отделяя философии от действительности, от всех прочих сторон деятельности, он еще меньше повинен в каком бы то ни было расчленении самой философии.

Но то, чего не сделал сам Сократ, сделала за него история. Она хорошо потрудились над тем, чтобы каталогизировать одни его высказывания как этические, другие – как диалектические; одни – как идеалистические, другие – как стихийно-материалистические; одни – как религиозные, другие – как эретические.

Философа признавали «своим» самые разные идеологические течения, ему в вину ставились философские односторонности и однобокости, в которых Сократ не мог быть повинен. Те критерии, которыми мы идеологически расчленяем философию нового времени на различные школы и направления, Сократу, а тем более к его предшественникам, неприменимы.

Древние китайцы говорили: «Не дай бог тебе родиться в эпоху перемен». Но именно такие переходные периоды и создавали гениев. Сократ был одним из первых.

Философ вошел в античную философию и литературу как гениальный собеседник, проницательнейший спорщик и диалектик, вечный ученик, который черпал знания даже от людей малоодаренных и малообразованных, ироничный, но добродушный остряк, любитель правды, своими невнятными вопросами разоблачавший неправду. Этот человек стал пересечением многих мировоззренческих тенденций.

Именно Сократу мы обязаны появлением Платона-философа. Платон, в свою очередь, стал родоначальником платонизма, учителем Аристотеля, и от этих сильных корней выросли многие философские ветви: стоицизм, гедонизм и эпикурейство, пифагорейство, скептицизм, неоплатонизм, обусловивший возникновение современной философии. Безусловно, без Сократа современная философия не стала бы такой, какая она есть.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Алексеев П. В., Пашич А. В.* Философия: Учебник для ВУЗов. – М.: ТЕИС, 1996. – 504 с.
2. *Асмус В. Ф.* История античной философии. – М., 1965.
3. *Асмус В. Ф.* Античная философия. – М.: Высшая школа, 1998.
4. *Бычко И. В.* Философия.
5. «История философии». Под редакцией *Александрова Г. Ф., Быковского Б. Э., Митина М. Б., Юдина П. Ф.* Т. 1 – Философия античного и феодального общества.
6. «Краткий словарь по философии».
7. Платон, собр. соч. Т. 1. «Государство».
8. *Радугин А. А.* Философия: Курс лекций. – М.: Владос, 1995. – 304 с.
9. «Сократ. Платон. Аристотель. Сенека». Серия ЖЗЛ. – М., 1995.
10. *Спиркин А. Г.* Основы философии: Учеб. пособие для вузов. – М.: Политиздат, 1988. – 592 с.
11. *Хамитов Н., Гарман Л., Крылова С.* «История философии». – К., 2000. – 272 с.
12. *Чаньшиев А. М.* «Курс лекций по древней философии». – М.: Высшая школа, 198.

УДК 165.12

РОМАНЕНКО О.

Наук. керівник: БОЙЧЕНКО І. В. – д. філос. н.

КАНТІВСЬКЕ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ СУБ'ЄКТА ТА ОБ'ЄКТА У ПІЗНАВАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Теорія пізнання – це розділ філософії, який вивчає можливості пізнання світу людиною, структуру її пізнавальної діяльності, типи та форми знання в її відносинах до дійсності, критерії істинності та достовірності знання [1; 562]. Роздуми над будьякою проблематикою в філософії завжди передбачають рефлексію над можливістю таких роздумів та характеристик отриманого висновку. Така рефлексія над елементами пізнання і стала підґрунтям для виникнення розділу філософії, а саме теорії пізнання. При цьому, сама по собі, покликана досліджувати першооснови різних галузей наук без філософського контексту, теорія пізнання втрачає змістовне наповнення елементів пізнання і перетворюється на спеціально наукову когнітивну дисципліну.

В Античності постає питання про можливість пізнання реальності у справжньому її існуванні, співвідношення понять знання (епістема) та гадка (докса). Пошуком відповідей на ці філософські питання були спрямовані інтелектуальні зусилля Сократа, Платона та Аристотеля. Останній вважається першим класиком теорії пізнання. Аристотель пропонує свою типологію форм знання, аналізує проблеми обґрунтування знання, розробляє логіко-методологічну проблематику. За часів стародавніх греків були закладені підвалини для подальшого розвитку теорії пізнання.

В Античності постає питання про можливість пізнання реальності у справжньому її існуванні, співвідношення понять знання (епістема) та гадка (докса). Пошуком відповідей на ці філософські питання були спрямовані інтелектуальні зусилля Сократа, Платона та Аристотеля. Останній вважається першим класиком теорії пізнання. Аристотель пропонує свою типологію форм знання, аналізує проблеми обґрунтування знання, розробляє логіко-методологічну проблематику. За часів стародавніх греків були закладені підвалини для подальшого розвитку теорії пізнання.

В епоху Середньовіччя, при домінуванні релігійного світогляду, основним нервом теорії пізнання було співвідношення знання та віри, статусу божественного одкровення та меж людського розуму. У цей час культивується рефлексія внутрішнього «Я», як особливої суб'єктивної реальності, та навички формально-логічної аргументації схоластів.

Наступним етапом розвитку теорії пізнання є новий час. Тут формуються такі концепції як емпіризм (Бекон) та раціоналізм (Декарт), які визнають людину автономним суб'єктом пізнання світу, який здатен до об'єктивного пізнання дійсності без допомоги ззовні. Суб'єкт сам виступає мірою істинності результатів пізнання, йому не потрібні ні авторитети, ні традиції минулого. Звідси критико-рефлексивна настанова по відношенню до наявного знання стає необхідною умовою досягнення істинного знання (метод сумніву Декарта, боротьба з «ідолами» Бекона). Тобто задля того, щоб отримати істинне (адекватне) знання про світ, необхідною стає наявність першоелемента знання. І Бекон, і Декарт надавали великого значення пошуку і обґрунтуванню характеристик необхідності та всезагальності саме тих складових пізнання, які вони вважали первинними (для Бекона – чуття, для Декарта – ідеї).

Однак, попри всі відмінності і Бекон і Декарт та інші попередники німецької класичної філософії у своїх теоріях пізнавального процесу одноставно тлумачили співвідношення суб'єкта та об'єкта пізнання, виходячи з пріоритетної ролі об'єкта у цьому співвідношенні. Саме цю, ключову для всіх попередніх теорій пізнання тезу переосмислює докорінним чином Кант, вибудувавши на цій основі принципово нову гносеологію. На жаль, цей переворот у теорії пізнання, значущість якого від Канта і до сьогодні поступово, нерівномірно, з назаднями рухами, але врешті-решт – неухильно зростає, і донині досліджено явно не досить. Саме розгляду того нового, що вніс Кант у розуміння взаємозв'язку суб'єкта та об'єкта у пізнавальному процесі і буде присвячено нашу розвідку.

Як основні у теорії пізнання вирізняються дві складові – гносеологія та епістемологія. І перша і друга займаються віднаходженням першоелементів пізнання та методів, якими послуговується суб'єкт пізнання. Гносеологія фокусується на вивченні процесу пізнання та співвідношення суб'єкта та об'єкта у цьому процесі. Епістемологія ж – на осмисленні результату пізнавального процесу, тобто знання, особливості його співвідношення з дійсністю, а отже – істинності знання, взаємозв'язків об'єктивної, абсолютної та відносної істини, специфіки та способів отримання вірогідного, тобто доказового

знання тощо. Оскільки предметом нашого розгляду є переосмислення Кантом характеру співвідношення суб'єкта та об'єкта саме у пізнавальному процесі, остільки нас у подальшому більшою мірою цікавитиме саме гносеологія, хоча подекуди ми будемо торкатися й епістемологічних питань.

А. Докантівська (емпірична) теорія пізнання

Докантівська філософія ставила питання про духовнопізнавальні здатності людини як вищої її властивості, завдяки яким вона отримує можливість автентично осягати навколишній світ і саму себе. При цьому означена філософія поділилася, в оцінці вищезазначених здатностей, на три напрями – сенсуалізм, емпіризм та раціоналізм. Кожний із цих напрямів віддавав перевагу якомусь одному із елементів пізнавального процесу як визначальному та критеріальному.

Сенсуалізм (Е. Б. Кондільяк) виходив із визначальної ролі чуттєвості; емпіризм (Ф. Бекон, Д. Лок, Т. Гобс) – людського досвіду, передусім чуттєвого; раціоналізм – людського інтелекту (передусім розуму). Фокусом зусиль представників усіх цих трьох напрямків є питання про істину та шляхи її досягнення. Епоха Просвітництва так і не дала задовільних відповідей на означені питання.

„Істина – це відповідність, адекватність суб'єктивного уявлення, ідеального, об'єктивному предмету, дійсному” [2]. Але як саме можуть співвідноситися об'єктивна дійсність та суб'єктивна думка, чому одиничні споглядання можуть набути характеру всезагальності та необхідності й стати істинними думками? У чому критерій істинності?

Ні емпірики, ні раціоналісти не змогли дати відповідь на ці питання. Обидва напрямки стояли на нібито протилежних засадах, але так і не змогли їх переосмислити. Втім, попри зовнішню протилежність, представники обох напрямків мають чимало спільного. І ті, й інші вважали, що процес споглядання є пасивним з боку розуму. При цьому емпірики твердили, що емпіричний світ нібито «вкладається» у свідомість людини через органи чуття. Раціоналісти ж доводили, що автентичне сприйняття навколишнього світу забезпечується передусім через „природне світло розуму”. В даному разі філософи обох цих напрямків намагалися з'ясувати походження всезагальних посилок, тобто широких узагальнень, універсальних тез про особливе, та, зрештою, – про одиничні речі. Відмінність же між ними виявляється в тому, що за вихідний пункт пізнання вони беруть різні складові пізнавального процесу. Так, для емпіриків першоосновою пізнання виступають одиничні об'єкти емпірії, а для раціоналістів першоелементами пізнання є мисленнєві, вроджені ідеї.

Емпірики надавали перевагу індукції; ставили собі за мету шляхом сходження від одиничного через особливе до загального вивести такі узагальнені положення, які б містили нове знання. Таке сходження розглядалося як єдино можливий шлях до істини, версифікації ж якщо і визнавалося, то лише в рамках означеного сходження від відчуттів та часткового до загального [3; с. 15]. Тобто намагалися за допомогою індукції сформулювати загальні закони, яким підлягали б одиничні речі, явища, процеси тощо. Але такі закони, гадали вони, можна вивести тільки з порівняння, класифікації та індуктивного узагальнення різноманітних окремих емпіричних даних. Такий шлях до отримання нових знань є довгим і хитким, адже індуктивний ряд завжди неповний. Інакше кажучи, охопити всі випадки, які стосуються того чи іншого індуктивно встановленого закону не є можливим. Внаслідок цього емпіризм приходить до скептицизму, до твердження про непізнаваність світу.

Рационалісти також намагалися віднайти та покрити загальну тезу, яка є початком знання. Декарт вважав таким першопочатком мислячого суб'єкта. Тому для нього основною засадою є наступна – “мислю, отже існую”. Вона й має слугувати мірилом істинності всіх інших людських знань і самої себе. Використовуючи платонівський термін «ідея», Декарт вживає його в зовсім іншому контексті ніж Платон. Для Платона ідея поставала як царина буття, як вища форма існування останнього. Світ же речей для давньогрецького мислителя – динамічна єдність буття і небуття, яка характеризується минущистю і неперервною мінливістю. І нарешті матерія, по суті, ототожнюється Платоном з небуттям. На відміну від Платона Декарт є не ідеалістом, а дуалістом. Він розрізняє ідеальне та реальне, розглядає в якості двох субстанцій, тобто самостійних одна щодо іншої основ всього сущого матерію, яку він ототожнює з протяжністю, та мислення (ідеальну субстанцію). Оскільки ж означені субстанції глумачаться ним як незалежні, то наріжним стає для нього питання про їх співвіднесення. У мисленні, гадав французький філософ, конструюються ідеї, що відповідають емпіричній дійсності. Умовою ж цієї відповідності Декарт проголошує “природне світло розуму”. “Ми, – зазначає мислитель, – приходимо до пізнання речей двома шляхами, а саме через досвід та дедукцію. До цього варто зауважити, що досвідні дані про речі часто бувають оманливими, дедукція ж, або чистий висновок одного з іншого, хоч і може бути поза увагою, якщо вона неочевидна, але ніколи не може бути хибно здійснена розумом, навіть вкрай мало-розсудливим” [4; с. 81].

Саме завдяки розуму, гадав філософ, встановлюється своєрідна гармонія між ходом речей та ходом ідей. “Адже всі знання, що не перевищують

можливості людського розуму, – доводив мислитель, – пов'язані між собою настільки дивовижним ланцюжком і можуть бути висувані одне з іншого за допомогою настільки необхідних умовиводів, що для цього зовсім не вимагається особливого мистецтва та сприйнятливості, якщо лишень, розпочавши з найпростіших умовиводів, ми зуміємо, сходинка за сходинкою дійти до найвищих” [5; с. 155]. Творцем цієї гармонії є, за Декартом, Бог. Але в такому випадку всі ідеї, що конструюються у мисленні, є істинними. Але якщо так, то не залишається місця хибній думці. Можливість останньої Декарт пояснює такою духовною здатністю людини як воля, яка є свобідною та егоїстичною. Саме розумна воля, яка є активною і якраз у наслідок своєї активності, з його точки зору, є джерелом хибної помилки. Тим самим Декарт впадає в суперечність, адже розум який спочатку розглядався як першопідвалина автентичного пізнання і водночас критерій істини, в даному разі постає джерелом хибності. І недоліком розуму тут виявляється не те, що він пасивний, споглядаючий, а те, що він недостатньо пасивний, неповністю споглядаючий. Серед інших кантівська теорія пізнання мала розв'язати і вищезгадану суперечність.

В. Теорія пізнання Канта і перехід від емпіричного вчення про пізнання до теоретичного вчення про пізнання

Як відомо, саме Кант здійснив докорінний, коперніканський переворот у розвитку європейської філософії. Адже до нього пізнання сприймалося як така взаємодія суб'єкта і об'єкта, де первинною, визначальною складовою є об'єкт, а похідною – суб'єкт. І вважалося, що пізнання – це пасивне відображення окремим людським індивідом (“гносеологічним Робінзоном”) об'єкта, його рис, ознак, первинних і вторинних властивостей, якостей тощо. Кантівський коперніканський переворот в теорії пізнання виявляється передусім у двох основних моментах. По-перше, за Кантом, у пізнавальній взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання, роль провідної складової відіграв вже не об'єкт, як вважали попередні дослідники, а суб'єкт пізнання. По-друге, те що раніше сприймалося як об'єкт, тобто річ у собі, річ сама по собі (ноумен) є насправді, як вважав німецький філософ, лише феноменом, тобто становить собою предмет пізнання, певний конструкт, створений духовно пізнавальними здатностями суб'єкта, що пізнає. Феномен, був переконаний Кант, кардинально відрізняється від ноумена, оскільки не існує поза суб'єктом і незалежно від нього, а конструється суб'єктом за допомогою таких духовно пізнавальних здатностей як чуттєвість, розсудок та уява.

Отже, по суті, саме з Канта започатковується якісний стрибок європейської філософської думки

з емпіричного рівня на рівень теоретичної („трансцендентальної“, „спекулятивної“) філософії. З іншого боку, знову ж таки саме філософія Канта чималою, а подекуди і визначальною мірою постає своєрідною спільною „стартовою платформою“ чи не всіх наступних, аж до сьогоднішнього, напрямів філософської думки. І далеко не в останню чергу цей унікальний статус філософії Канта в історичному поступі не тільки європейської, а й світової філософської думки зумовлюється вченням німецького мислителя про продуктивну уяву.

У XVII-XVIII ст. в європейській культурі в більшості галузей науки відбувається перехід з емпіричного рівня на теоретичний. Однак і філософія не стала тут виключенням. У царині філософського пізнання означений перехід на теоретичний рівень у цілому було здійснено в рамках так званої німецької класичної філософії. Започаткував же цей перехід найголовніший твір Імануїла Канта, його славнозвісна „Критика чистого розуму“.

Перша з трьох великих „Критик...“ Канта складається зі вступу, „трансцендентального вчення про начала“ та „трансцендентального вчення про метод“ [6; т. 3; с. 69-756]. У вступі йдеться про предмет дослідження та дається характеристика вихідних понять. „Трансцендентальне вчення про начала“ складає основну частину кантівської роботи. І, нарешті, остання частина вказує подальший шлях до побудови системи трансцендентального ідеалізму, пропедевтикою до якого і мала бути „Критика...“. Фактично Кант розробляв проблему переходу філософського пізнання з рівня емпірії на рівень теорії. Однак у нього згадана проблема поставала як питання про перехід від чуттєвого пізнання до абстрактного мислення. Втім німецький мислитель, як і його попередники, теж ще не розумів діалектичного взаємозв'язку між цими складовими. Він ще не досягнув характеру співвідношень між всезагальним і необхідним, з одного боку, та вивченням особливого, одиничного – з іншого боку. Кант не бачить конкретної, діалектичної за своїм характером всезагальності, що коріниться у теоретичному знанні. Перша кантівська „Критика...“ трактує діалектичну проблему конкретно і всезагального у такому ракурсі, в котрому останні розглядаються як такі, що містяться відповідно у чуттєвості та розсудку.

Базовими, вихідними засадами для концепції, яку Кант розробляє у „Критиці чистого розуму“, стали такі, запроваджені ще до нього поняття як: „аналітичні судження“, „синтетичні судження“, „апріорні судження“, „апостеріорні судження“. А також сформульовані вже Кантом, виходячи з цього неологізми на кшталт „апріорні синтетичні судження“, „апостеріорні синтетичні судження“ тощо.

Відомо, що перші чотири поняття були запроваджені у філософський обіг ще до Канта. Так, аналітичні та синтетичні судження розділяються в залежності від того, яким чином з'ясовується істинність тих чи інших висловлювань. Якщо істинність судження встановлюється шляхом суто логічного аналізу, то воно аналітичне. Якщо ж для того, щоб довести істинність судження, ми маємо звертатися до зовнішньої інформації (чуттєвих даних, чуттєвого досвіду), до знань про позалогічну дійсність, то маємо синтетичні судження. Вже у Лейбніца можна побачити поділ висловлювань на „істини розуму“ та „істини факту“. Для перевірки „істин розуму“ достатньо закону суперечності, тоді як перевірка „істин факту“ потребує також застосування закону достатньої підстави. В річищі традиції, започаткованих Лейбніцом, класифікацію суджень здійснював і Г'юм. Щоправда, він розрізняв „відносини ідей“ та „стан справ“. Однак тому розумінню аналітичних, синтетичних, апріорних та апостеріорних суджень, яке визнається прийнятним і на сьогодні ми зобов'язані саме Канту.

Апріорними (від лат. *apriori* – з попереднього) ще попередники Канта називали такі теоретично-філософські поняття, що характеризують знання наявне в свідомості до досвіду. Апостеріорними ж (від лат. *aposteriori* – з наступного), на противагу апріорним, – поняття, що репрезентують знання, набуте з досвіду. Вивченню своєрідності цих понять особливої ваги надавалося у раціоналізмі, наприклад, у Декарта або Лейбніца. Емпіризм (сенсуалізм) же взагалі заперечував апріорні поняття, на відміну від апостеріорних. Отже, у філософії даної доби дедалі чіткіше окреслювалась протилежність між емпіризмом та раціоналізмом у розумінні і самих апріорних та апостеріорних понять, та їх співвідношення. Подолати цю протилежність, що постулово, але неухильно переростала у розрив, суперечність між емпіризмом та раціоналізмом з даного питання і заповзвся Імануїл Кант. Докорінне переосмислення цих понять він здійснив у системній формі у „Критиці чистого розуму“. Передусім він виокремив форми споглядання (простір і час) та форми мислення – категорії. При цьому і ті, і інші він вважав апріорними.

На противагу простору та часу як апріорним формам споглядання, потік хаотичних даних наших органів чуття, тобто так звані фізіологічні відчуття, великий кенінгсбержець кваліфікував як досвідні, апостеріорні. Отже, навіть царину чуттєвості Кант поділяє на чисті або апріорні (простір і час) та досвідні, апостеріорні (п'ять різновидів відчуттів, властивих відповідним органам чуття). Достатньою підставою для цього розрізнення він вважав те, що чисті, апріорні

простір і час не даються будімо нам іззовні, а виробляються зусиллями родового суб'єкта людського суб'єкта, так само як і апіорні форми мислення – категорії.

Подальший розвиток філософії і справді довів, що філософські категорії – результат діяльності всього суспільства. Вони теж є узагальненням досвіду. Але не тільки чуттєвого досвіду, як вважав емпіризм, і не окремої людини, а багатозікового і розмаїтого досвіду всього людства. Дійсне співвідношення апіорного та апостеріорного полягає в тому, що знання, які на попередньому етапі були одержані досвідним шляхом, сформувавшись, далі вже можуть передувати наступному, „живому” досвіду, і як правило, передують. А в такий спосіб організують його і певним чином спрямовують. Інакше кажучи, для представників наступних поколінь знання, що раніше виникли як досвідні, постають уже у вигляді таких, що передують досвідові, тобто апіорних.

Не розкривши, що правда, з достатньою автентичністю та повнотою діалектику апіорного та апостеріорного в розвитку людських знань Кант тим не менше дав зовсім непогане визначення аналітичних і синтетичних суджень через поняття „апіорні” та „апостеріорні”. Він експлікує в даному разі латентно загальноприйняту на той час тезу про те, що аналітичні судження – це судження апіорні, оскільки у них логічний предикат міститься у логічному суб'єкті. Синтетичні ж судження теж можуть бути не тільки апостеріорними, але й апіорними.

Загальноприйнятим на той час було визнання існування синтетичних апостеріорних суджень. Тобто таких суджень, у яких знання про логічний суб'єкт та його предикати (тобто про певний об'єкт його властивості) розширюються шляхом звернення до досвіду. Однак при цьому, поряд з синтетичними апостеріорними судженнями, Кант виділяє, зперше в якості особливого виду суджень, синтетичні апіорні судження. Останні не залежать від досвіду, але разом з тим логічний предикат при цьому аж ніяк не міститься в логічному суб'єкті. Саме такі судження і становлять, за Кантом, принципи теоретичних наук. Означені ж принципи обумовлюють саму можливість виникнення та розвитку наук як теоретичних.

За часів Канта апіорні судження зводилися, по суті, лише до аналітичних, тобто таких, які не додають принципово нового знання, а лише виявляють певні ознаки предмета, що вже містилися у цьому знанні імпліцитно. І навпаки, емпіричні, апостеріорні судження тлумачились раніше лише як синтетичні.

С. Постановка Кантом питання про те, як можлива метафізика (математика, природознавство) як наука, в якості основоположної проблеми теорії пізнання

Одну з наріжних проблем своєї теорії пізнання Кант формулює наступним чином – чи можливі апіорні судження в якості синтетичних, і якщо так, то яким чином? У чому полягає, за Кантом, складність правильної відповіді на це питання? Щодо емпіричних синтетичних суджень аніяких питань, вважав мислитель, взагалі не виникає. Адже, гадав він, „всі емпіричні судження, як такі, синтетичні. Насправді, було б безглуздо засновувати апіорні судження на досвіді, оскільки, створюючи ці судження, я зовсім не зобов'язаний виходити за межі свого поняття, а отже не потребує свідчення досвіду. Судження, що тіла протяжні, встановлюється апіорі та не є емпіричним судженням. Справді, перш ніж звернутися до досвіду, я маю всі умови для свого судження вже у цьому понятті, з котрого мені залишається лише отримати предикат за законом суперечностей, і завдяки цьому я водночас можу усвідомлювати необхідність цього судження, яка не могла б бути навіть вказана досвідом. Навпаки, хоча в понятті тіла взагалі я зовсім не включаю предикат ваги, однак цим поняттям позначається деякий предмет досвіду через деяку частину досвіду, до якої я можу, отже, приєднати інші частини того ж самого досвіду понад ті, котрі мають місце у першому понятті. Я можу спочатку визначити аналітично поняття тіла через ознаки протяжності, непроникності, форми тощо, які мисляться у цьому понятті. Але в слід за цим я розширюю своє знання та, звертаюся до досвіду, з котрого я отримав це поняття тіла, знаходжу, що з вищевказаними ознаками завжди пов'язана також вага, і таким чином приєдную синтетично цю ознаку до поняття тіла як його предикат. Отже, можливість синтезу предикату ваги з поняттям тіла, засновуються саме на досвіді, оскільки обидва ці поняття, хоча одне з них не міститься в іншому, тим не менш належать одне одному, хай лише випадково, як частини одного цілого, а саме досвіду, який сам є синтетичне зв'язування споглядань” [6; т. 3; с. 112-113].

На відміну від емпіричних, апіорні судження є переважно аналітичними. Однак, доводить Кант, аж ніяк не всі апіорні судження – аналітичні. За певних умов можуть формуватися і синтетичні апіорні судження, однак, зрозуміти природу останніх, був переконаний німецький мислитель, набагато важче ніж емпіричних синтетичних суджень. Адже на протигагу емпіричним, причину формування апіорних синтетичних суджень аж ніяк не можна з'ясувати через звернення до досвіду. У зв'язку з цим виникає складне питання: „якщо

я маю вийти за межі поняття А, щоб пізнати, як пов'язане з ним інше поняття – В, то на чому я можу засновуватись і що робить можливим синтез, якщо в цьому разі я позбавлений можливості шукати його у сфері досвіду? Візьмемо судження: *все, що відбувається, має свою причину*. В понятті того, що відбувається, я мислю, правда, існування, якому передуює час тощо, і звідси можна вивести аналітичне судження. Однак поняття причини цілком міститься поза цим поняттям та вказує на щось відмінне від того, що відбувається, отже зовсім не має місця в цьому уявленні. На якій підставі я приписую тому, що взагалі відбувається, щось зовсім відмінне від нього та пізнаю поняття причини, хоч останнє і не входить в перше поняття, тим не менш належить йому і навіть є необхідним? Що є тут тим невідомим *x*, на яке спирається розсудок, коли він гадає, що знайшов поза поняттям А чужий для нього, але тим не менш пов'язаний з ним предикат В? Цим невідомим не може бути досвід, тому що у наведеному засадничому положенні друге уявлення приєднується до першого не тільки з більшим ступенем загальності, ніж це може дати досвід, але й виражаючи необхідність, отже, цілком апіорі і з одних лише понять. Кінцева мета всього нашого спекулятивного апіорного знання ґрунтується саме на таких синтетичних, тобто таких, що розширюють знання, засадничих положеннях, тоді як аналітичні судження, хоч вони вкрай важливі і необхідні, але лише для того, щоб отримати чіткість понять, необхідну для вірогідного і широкого синтезу, а не для того, щоб отримати дещо дійсно нове." [6; т. 3; с. 113]

На питання чи існують синтетичні судження апіорі мислитель відповідає ствердно, а друге поділяє на три субпитання, а саме: 1. Як можлива чиста математика? 2. Як можливе чисте природознавство? 3. Чи можлива метафізика як наука, і якщо можлива, то яким саме чином? Розв'язанню кожного з наведених питань є „Критиці чистого розуму” присвячено окремий розділ, відповідно: трансцендентальна естетика, трансцендентальна аналітика, трансцендентальна діалектика. Останні два розділи в „Критиці чистого розуму” утворюють трансцендентальну логіку в цілому. Розглянемо проблематику цих розділів докладніше.

Якісно новий статус субєкта у кантівській гносеології

Як уже зазначалося вище, перший розділ Кант присвятив розробці тієї галузі філософського знання, яку він означив як трансцендентальна естетика. Трансцендентальна естетика Канта має дуже мало спільного з традиційним розумінням естетики, як науки про прекрасне і потворне у їх

співвідношенні. У Канта естетика у якості трансцендентальної становить собою, насамперед, галузь філософського знання про людську чуттєвість, безвідносно до того чи іншого виміру – власне естетичного, морального чи якогось іншого.

Чималої уваги Кант надає у своїй трансцендентальній естетиці докорінному переосмисленню тогочасного розуміння простору та часу. Останні постають у нього в якості всезагальних та необхідних і апіорних за своєю природою форм споглядання. Ці апіорні форми споглядання мислитель називав трансцендентальними. Слід враховувати, що німецький філософ розрізняв трансцендентальне та трансцендентне. Трансцендентне – це поза-межне, потойбічне, таке що не може бути досягнуте в досвіді. Те ж, що Кант називав трансцендентальним сьогодні ми кваліфікуємо як філософсько-теоретичне. Трансцендентальною німецький мислитель вважав ту філософію, яка спроможна автентично осмислити природу трансцендентного. Саме означенням підходом і зумовлюється кантівське тлумачення простору та часу, яке на сьогодні більшістю дослідників визнається принаймні однобічним. Адже з позицій некантіанських напрямів сучасної філософії простір і час – це форми існування об'єктивної реальності. У цьому спільна риса простору і часу. Однак при цьому між простором і часом існують і істотні відмінності.

Простір – філософська категорія, що відображає таку докорінну властивість матерії як протяжність. Час – філософська категорія для відображення іншої, але не менш докорінної властивості об'єктивної реальності, якою є тривалість. На перший погляд, остання сприймається як одновимірна характеристика. Адже її, як правило, характеризують як своєрідний вектор, спрямований від минулого через теперішнє у майбутнє, однак насправді це не зовсім так.

По-перше, плин часу не вичерпується лише вектором, зазначеним вище. По-друге, вектор спрямований із минулого через теперішнє у майбутнє, характеризує не сам об'єктивний хід часу, а ту послідовність, яку цей хід отримує в нашій свідомості. Сам же об'єктивний плин часу визначається принципово іншим виміром – вектором, який має прямо протилежну спрямованість і зумовлює перебіг процесів об'єктивної реальності з майбутнього через теперішнє в минуле.

Існують кілька концепцій простору і часу: субстанціальна, суб'єктивіська, реляційна.

Субстанціальна концепція простору і часу йде у традиції європейської пізнавальної культури, від Ньютона. Тут простір і час розуміються як об'єктивні, і як такі, що існують самостійно, поза рухом тої чи іншої матеріальної системи. Простір, за даного підходу, розуміється як вмістилище матерії, а

час – як порожня тривалість. Ньютон розумів абсолютний простір як нескінченну протяжність, що зміщує в собі всю матерію і не залежить від будь-яких процесів, а абсолютний час – як мінливу безвідносно до якихось змін, рівномірну і однорідну тривалість, в якій все з'являється та щезає. Ця концепція отримала назву субстанціональної. Адже в її рамках простору і часу приписувались деякі субстанціональні ознаки – абсолютна самостійність та самодостатність існування. Разом з цим простір і час не розглядаються тут як породжуючі субстанції, з яких з'являються всі тіла.

Реляційна, релятивістська концепція доводить, що простір і час взагалі не існують як самостійні утворення. За цією концепцією вони становлять собою ніщо інше як сукупності відносин між речами, процесами, подіями, явищами тощо. Засновником означеної концепції був німецький філософ Лейбніц.

Суб'єктивна концепція була заснована Кантом і конкретизувалася Махом. На відміну від попередників, Кант вважав простір і час не об'єктивними формами існування матерії, а суб'єктивними формами людського споглядання. Ці форми, за Кантом, є апіорними, тобто не залежать від досвіду і передують йому. При цьому Кант, на противагу від Ньютона, розглядає простір і час не як порожні форми, а як такі, що нерозривно пов'язані з уявленнями. Уявлення ж німецький мислитель трактує як відчуття, що утворюються у нас у результаті взаємодії з об'єктивною реальністю, яка, за Кантом, у принципі непізнавана. У цьому Кант вбачав одну із причин того, що простір і час постають не всезагальними і необхідними формами існування речей самих по собі (ноуменів), а суб'єктивними формами людської чуттєвості, своєрідним середовищем, в якому містяться людські суб'єктивні уявлення.

1) Трансцендентальна аналітика

Як і його попередники, Кант виокремлював, у значенні вихідних дві пізнавальні здатності людини – чуттєвість та розсудок. Органи чуття людини постачають нас безперервними, багатими за змістом, але невпорядкованими, хаотичними потоками чуттєвих даних. Розсудок же, гадав німецький філософ, становить собою мережу логічних понять, які постають у якості впорядкованих, але беззмістовних, порожніх логічних форм. Отже, з одного боку, ми маємо, за Кантом, багатий чуттєвий зміст, який попри своє багатство, а може й завдяки йому, є невпорядкованим, безладним, хаотичним; з іншого ж боку – впорядковані логічні форми, які є, однак, порожніми, беззмістовними. Постає двохстороннє завдання – впорядкувати хаотичний чуттєвий зміст і водночас наповнити беззмістовні

логічні форми. У процесі розв'язання цього завдання і формується, за Кантом, предметне багатство світу людини. При цьому, був переконаний мислитель, предмети нашого пізнання є не що інше, як результат своєрідного синтезу чуттєвих даних, що забезпечують змістовність нашого пізнання, наповнюючи розсудкові поняття та логічних понять, що впорядковують означені хаотичні потоки чуттєвих даних, надають їм організованої форми.

Отже, зазначає Кант, яким же чином можна їх (дані чуттєвості та поняття розсудку) поєднати, здійснити синтез хаотичного змісту чуттєвості та впорядкованих, але порожніх понятійних форм розсудку?

Саме розв'язуючи це питання, Кант і доходить висновку про те, що не можна обмежуватися визнанням тільки чуттєвості і розсудку, як основних пізнавальних здатностей людини. Він висунув ідею про те, що у людини є третя, не менш важлива пізнавальна здатність, завдяки якій і здійснюється синтез чуттєвості та розсудку. Таким синтезуючим началом у Канта і постає уява. Точніше – здатність продуктивної уяви. І синтез емпіричних даних та апіорних понять, який здійснює ця здатність уяви, відбувається у „просторі” трансцендентальної єдності апперцепції.

“Все багатоманітне у спогляданні має, отже, – зазначав Кант, – необхідне відношення до [уявлення] *я мислю* у тому самому суб'єкті, в котрому ця багатоманітність знаходиться. Однак це уявлення є актом *спонтанності*, тобто воно не може розглядатися як таке, що належить чуттєвості. Я називаю його *чистою аперцепцією*, щоб відрізнити його від *емпіричної аперцепції*; воно постає як самосвідомість, що породжує уявлення *я мислю*, яке повинно мати можливість супроводжувати усі інші уявлення і бути одним і тим же в будь-якій свідомості; отже, ця самосвідомість не може супроводжуватися ніяким іншим [уявленням], і тому я називаю його також *первинною аперцепцією*, її єдність я називаю також *трансцендентальною єдністю самосвідомості* щоб позначити можливість апіорного пізнання на основі цієї єдності”[6; т. 3; с. 191-192]

Для Канта трансцендентальна єдність апперцепції – це „чиста” свідомість. А потенційно – навіть самосвідомість, що не підлягає зміні упливному потоці чуттєвих даних, в якій закладено апіорні поняття. Саме завдяки цій трансцендентальній єдності апперцепції і можливий, зрештою, чистий синтез уяви, як єдності багатоманітності, що в даному разі має місце не в дійсності, а в царині ідеального, в знанні. Тут важливо враховувати, що апіорно можливий лише продуктивний синтез уяви. Адже дія репродуктивної уяви має спиратися на певний досвід, тобто є апостеріорною. І дійшовим

засобом здійснення такого продуктивного синтезу може поставати саме і тільки трансцендентальна єдність апперцепції. Передусім – якраз тому, що вона є (принаймні потенційно, якщо не реально) самосвідомістю, заданою нам апіорі, на відміну від емпіричної апперцепції, в якій не може бути ніякого стійкого Я, котре постійно зберігалось б у мінливому потоці чуттєвих уявлень.

Подібна ж чиста форма інтелектуального, умовсяжного споглядання підпорядкована, за Кантом, апіорній єдності свідомості. І, насамперед, – якраз тому, що все розмаїте у спогляданні з необхідністю відноситься до одного і того ж „Я мислю”. Для того ж, щоб з цієї багатоманітності випливало єдине, необхідно, по-перше, охопити це розмаїття. По-друге, осягнути його як цілісність, тобто синтезувати його у свідомості, ідеально відтворити як таку цілісність. Означений синтез чуттєвості та розсудку і, на переконання кенінгсберджця, не що інше як досвід. При цьому Кант розрізняв синтез „схоплювання” та інший різновид пізнавального синтезу, який він позначає як синтез відтворювання. Адже, зазначав філософ, якби „я постійно забував би попередні уявлення... і не відтворював би їх, переходячи до наступних, то у мене ніколи б не виникло цілісне уявлення... і навіть не утворилися б найчистіші і перші уявлення про простір і час”[7; с. 628].

Будь-які уявлення мають у досвіді підпорядковуватися умовам необхідної єдності апперцепції. Так само і в свідомості вони мають підпорядковуватися формальним умовам простору і часу. Більше того, будь-яке пізнання стає можливим тільки завдяки цим умовам.

Отже, своєрідним смислоутворюючим ядром кантівської теорії пізнання, викладеної ним у „Критиці чистого розуму”, є вчення великого німецького філософа про продуктивну здатність уяви. Остання, по суті, розглядається мислителем при цьому як першопочаток усіх інших структур людської свідомості. У певному сенсі можна вважати неминущою заслугою Канта його досить переконливу аргументацію тези, за якою будь-який сенс, а зрештою і кожне предметне поняття людської свідомості постає як продукт творчої діяльності уяви.

Висновки

Можна вирізнити два основних напрямки, за якими розглядається вчення про продуктивну уяву у сучасній теорії пізнавального процесу. Це, по-перше, вчення Канта про природу продуктивної уяви та її ролі у здійсненні синтезу чуттєвості і розсудку, яке і сьогодні зберігає значення для теорії пізнання. А, по-друге, кантівська трактовка

співвідношення суб'єкта і об'єкта в пізнавальному процесі. Саме друга складова потребує істотних коректив. Адже Кант вважав, що річ сама по собі, ноумен або об'єкт є в принципі непізнаваною для людини як суб'єкта пізнання. Він ставив між об'єктом і суб'єктом пізнання нездоланий бар'єр, і тому твердив, що навколишній об'єктивний світ, тобто світ речей самих по собі, є непізнаваним для людини. Саме тому мислитель і розрізняв річ у собі чи ноумен і феномен, який людина конструює у процесі пізнання.

Отже, за Кантом, ми маємо справу не з речами навколишнього світу, а „бачимо” лише той чуттєвий зміст, який вкладає в наші поняття уява. Але як ж ми можемо говорити про те, наскільки наші предмети (поняття, наповнені чуттєвим змістом) відповідають речам у собі? Адже непізнаваність цих речей не дає нам права судити, наскільки збігається наше уявлення про річ з самою річчю. Тут можна дійти до висновку, що такий підхід до пізнавального процесу відкинув для Канта проблему істини. Бо істина якраз і становить собою об'єктивний зміст знань, фіксус відповідності цих знань предметам, які відображуються у даних знаннях. А у Канта такого збігу бути не може. Адже ми, вважає він, ніяк не можемо перевірити як співвідносяться наші знання та речі самі по собі.

Сучасна ж теорія пізнання дотримується кардинально відмінної точки зору. Людина може бути впевнена в істинності свого пізнання навколишніх речей у собі, якщо сконструйовані за допомогою її духовно-пізнавальних здатностей феномени цих речей виявляться тотожними речам самим по собі. Якщо людина, створюючи феномен, у результаті практичного втілення своїх знань, отримує відповідний означеному феномену ноумен, тобто річ саму по собі, то це свідчить про те, що вона пізнала зазначений ноумен таким, яким він є насправді.

Отже, сучасне розуміння пізнавальної взаємодії суб'єкта і об'єкта істотно відрізняється від кантівського. У сучасній теорії пізнання між суб'єктом і об'єктом пізнання нездоланного бар'єру немає і не може бути. Однак, з'ясувавши правильну відповідь на це питання, ми, тим самим, ставимо на порядок денний проблему істини, яка за кантівського підходу поставала псевдопроблемою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Философский словарь/Под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с. С. 562.

2. Бородой Ю. М. Воображение и теория познания. – Москва, 1966. – 150 с.

5. Бэкон Фрэнсис. Сочинения в двух томах / Фрэнсис Бэкон. Сост., общ. ред. и вступ. статья А. Л. Субботина; АН СССР; Ин-т философии. Том 2. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Мысль, 1978. – 575с. – (Философское наследие).

4. Декарт Рене. Правила для руководства ума. Ред. В. В. Соколов. Сочинения в 2-х т. Философское наследие. Т. 1. – Москва: Мысль, 1989. – 654 с. – С. 77-153.

5. Декарт Рене. Разыскание истины посредством естественного света. Ред. В. В. Соколов. Сочинения в 2-х т. Философское наследие. Т. 1. – Москва: Мысль, 1989. – С. 154 – 178.

6. Кант, И. Сочинения: В 6-ти тт. / Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана. Т. 3. – Москва: Мысль, 1964. – 799 с.

7. Кант Иммануил. Критика чистого разума / Собр. соч.: В 8 т. – Т. 3. – М.: Чоро, 1994.

УДК 1(091)

ЖАЛЕВАЯ А.

уч.-метод. руководитель: БОЙЧЕНКО Н. В. – д. филос. н.

ВОЗРОЖДЕНИЕ И РЕФОРМАЦИЯ

Реформация – это широкое религиозное и социально-политическое движение, начавшееся в начале XVI в. в Германии и направленное на преобразование христианской религии. Начавшись в Германии, Реформация охватила ряд европейских стран и привела к отпадению от католической церкви Англии, Шотландии, Дании, Швеции, Норвегии, Нидерландов, Финляндии, Швейцарии, Чехии, Венгрии, частично Германии.

Возрождение (Ренессанс) определяется как исторический процесс идейного и культурного развития накануне ранних буржуазных революций. Его элементы начинают проявляться на поздней фазе феодализма и обусловлены начинающимся разложением феодальной системы. Весь процесс длится вплоть до ранних буржуазных революций.

Процесс преодоления средневековой схоластики в принципе осуществлялся двумя путями: с одной стороны, через Ренессанс, а с другой – через европейскую Реформацию. Оба течения отличаются друг от друга способами критики средневековой схоластики, однако оба они выражают необходимость уничтожения средневековой философии и идеологии, выступают как проявление ее кризиса, образуют предпосылки создания основ философии Нового времени. Течения имеют общую историческую основу – оба постепенно «вызревают» в условиях феодализма с его натуральным производством.

Духовную жизнь того времени определяла религия. Тогда почему же церковь не смогла дать ответ на вызов времени. Почему не противостояла протестантизму? Потому, что протестанты легко и достаточно дали ответ на вызов истории: католическую церковь надо отвергнуть потому, что она безнравственна, а следовательно, безбожна!

Целый ряд элементов, предвосхищавших реформу церкви, содержался уже в выступлениях мыслителей Ренессанса. Следовательно, Реформация и Ренессанс неотделимы друг от друга.

Современный протестантизм распространен главным образом в скандинавских странах, Германии, Швейцарии, Англии, США, Канаде, Австралии и др.

Реформация породила третью, после православия и католицизма, ветвь христианства – протестантизм. Это совокупность самостоятельных и разнообразных религий, церквей, отличающихся друг от друга догматическими и каноническими особенностями. Протестанты не признают католического чистилища, отвергают православных и католических святых, ангелов, Богородицу; христианский триединый Бог занимает у них совершенно монопольное положение.

Реформаторское движение в лице Мартина Лютера (1483 – 1546) имело своего выдающегося представителя. Этот немецкий реформатор, основатель немецкого протестантизма, на которого оказали влияние мистика и учения Яна Гуса, не был философом и мыслителем.

Первые теологические сочинения Лютер написал в 1515 – 1516 годах. В своих публикациях «Разъяснение к диспуту...», «Разговор об отпущении и милости» и других он растолковывал смысл своих «Тезисов».

Лютер отвергнул большинство таинств, святых и ангелов, культ Богородицы, поклонение иконам и святым мощам. Все пути спасения – только в личной вере человека. Утверждая непрерываемость авторитета Писания, Лютер настаивал на праве каждого верующего иметь собственное понимание

веры и морали, на свободе совести, сам перевел его на немецкий язык. Уже в 1519 г. Лютер отказался от средневекового представления о тексте Писания как о таинственном шифре, который не может быть понят без знания установившегося церковного толкования. Библия открыта для каждого, и ни одна ее интерпретация не может быть признана еретической, если она не опровергнута очевидными разумными доводами.

Мартин Лютер – противоречивый выразитель переломной эпохи. Реформатор умудряется продвигаться вперед, к Новому времени, даже в своих самых ранних сочинениях.

Успешным продолжением лютеранских начинаний явилась швейцарская Реформация Ульриха Цвингли и Жана Кальвина.

После спада первой волны Реформации (1531) поднимается вторая волна, связанная с личностью французского теолога Жана Кальвина (1509-1564), который большую часть своей жизни провел в Швейцарии.

Кальвин под влиянием идей Лютера отрекся от католической церкви и примкнул к протестантскому движению. В Швейцарии он написал свой главный трактат «Наставления в христианской вере», его догмы выражали интересы самой радикальной части тогдашней буржуазии. Кальвин не выдвинул принципиально новых идей, но систематизировал идеи Лютера и Цвингли.

Для Кальвина демократия – не лучший способ правления, он считал наиболее удачной политической системой олигархию, в крайнем случае – умеренную демократию. С 1536 г. Кальвин поселился в Женеве, где в 1541 г. становится фактическим диктатором города, добивается подчинения светской власти церкви.

Провозглашенную Реформацией свободу совести и толкования Библии Кальвин свел к свободе от католицизма, не допуская критики своего учения.

С наиболее радикальным изложением мистики мы встречаемся в учении вождя народной революции в Германии Томаса Мюнцера (1490 – 1525) – церковного проповедника, идеолога крестьянско-плебейского лагеря Реформации. Он отошел от мещански ограниченного лютеранства, критиковал его за то, что в нем идет речь лишь о вопросах индивидуального спасения и без внимания остается земной порядок, который считается неприкосновенным.

Реформацию Мюнцер видел не столько в обновлении церкви и ее учения, сколько в совершении социально-экономического переворота силами крестьян и городской бедноты. Религиозно-философские воззрения Мюнцера основаны на идее необходимости установления такой «Божьей власти» на земле, которая принесла бы социальное равен-

ство. Он, как сторонник идеи уравнительного коммунизма, требовал немедленного установления на земле «Царства божьего», под которым понимал не что иное, как общественный строй, в котором больше не будет существовать ни классовых различий, ни частной собственности, ни государственной власти. Власть можно считать только тогда законной, когда она осуществляется от имени народных масс и в их интересах.

Политическая программа Мюнцера близка к утопическому коммунизму, она с необходимостью вела к полному расхождению с мещанской реформацией Лютера. Лютер и Мюнцер выражали различные классовые интересы, один – бюргеров и князей, другой – крестьянских и плебейских масс.

Якоб Бёме (1575-1624) происходит из бедной крестьянской семьи в Саксонии, был сапожником. Воспитан в лютеранстве, источником его философствования было Священное Писание.

Философия Бёме отличается от главного направления философского и научного мышления того времени: не принадлежат ни схоластике, ни гуманизму и натурализму Нового времени. Из его работ наиболее интересны «Аврора, или утренняя заря в восхождении», «О трех принципах» и «О трояственной жизни человека».

Мистицизм Бёме находит своих продолжателей в мистических течениях XVII-XVIII столетий, а его диалектика – в немецкой классической философии Шеллинга и Гегеля.

Реформация упростила, удешевила демократизировала церковь, поставила внутреннюю личную веру выше внешних проявлений религиозности, придала нормам буржуазной морали божественную санкцию.

Реформация способствовала появлению человека буржуазного общества – независимого индивида со свободой нравственного выбора, самостоятельного и ответственного в своих суждениях и поступках. В носителях протестантских идей выразился новый тип личности с новой культурой и отношением к миру.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев П. В., Панин А. В. Философия: Учебник для вузов. – М.: ТЕИС, 1996.
2. История философии в кратком изложении. – М., 1989.
3. Радугин А. А. Философия: Курс лекций. – М.: Владос, 1995.
4. Спиркин А. Г. Основы философии: Учеб. Пособие для вузов. М.: Политиздат, 1988.
5. Теория познания. В 4 т. / АН СССР. Институт философии. Под ред. В. А. Лекторского, Т. И. Ойзермана. Т. 1. Домарксистская теория. – М.: Мысль, 1989.
6. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 5-е изд., – М.: Политиздат., 1990.

УДК 378.013

КАЛИБЕРДА Л. П., к. ист. н.

К ВОПРОСУ ОБ УСИЛЕНИИ ИНТЕГРАТИВНОЙ ОСНОВЫ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ.

Болонский процесс предполагает интеграцию европейских образовательных систем, решение общих задач высшей школы – повышение качества образования, создание единого образовательного пространства, формирование потребности в образовании на протяжении всей жизни. Вместе с тем, Болонский процесс наряду с некоторыми общими принципами, дает возможность каждой стране и каждому высшему учебному заведению выделить свои приоритеты, стратегии, свою роль и место в образовательной системе страны, не утратив при этом достижений и традиций отечественного образования.

Основным стимулятором обновления и совершенствования образования в Киевском институте бизнеса и технологий выступает интеграция образования и науки, связь учебно-воспитательного процесса с производственной средой, а также учет, во-первых, быстро формирующихся новых социальных слоев общества, в т. ч. и бизнесовых, которые ощущают потребность в постоянном приобретении новых знаний, наращивании своего социокультурного потенциала, приобщении к деловой культуре разных народов в условиях глобализации экономики; во-вторых, внедрение новых стандартов образования, интегрированных с европейскими стандартами диктуют условия рынка труда и рынка образовательных услуг, а также вхождение Украины в образовательное европейское пространство.

Стандарты нового поколения [1], разработанные научно-методической комиссией по направлению «Экономика и предпринимательство» Министерства образования и науки Украины и Киевским национальным экономическим университетом имени Вадима Гетьмана приближают отечественное образование к требованиям Болонского процесса, что поможет в определенной степени выпускникам наших вузов адаптироваться к процессам глобализации и новым интеграционным процессам, связанным со сближением европейских стран. Однако, не игнорируя стремление приобщиться к общеевропейским и мировым стандартам образования, обогащаясь мировым опытом, отечественная высшая школа должна сохранить свои традиции, достижения, знания, накопленные веками. Интеграция образования должна основываться на ра-

венстве, а не на поглощении одной образовательной системы другой. А украинская наука и образование имеет свои достижения и славится огромным вкладом в развитие мировой цивилизации. [2] Наши студенты наряду с современными знаниями, с интересом впитывают факты своей истории и гордятся вкладом своих соотечественников, например, К. Д. Ушинского в педагогическую науку, П. И. Чайковского, работавшего в Украине, в музыкальную культуру, И. Ю. Репина, родом с Харьковщины – в изобразительное искусство, М. Остроградского с Полтавщины – в математическую науку, К. Циолковского из рода Северина Наливайко, С. Королева из Житомира – в космическую науку, Миклухо-Маклая из рода запорожских казаков – в развитие этнографии, М. Максимовича – в природоведение, труды которого были признаны как учебники во многих странах Европы, В. И. Вернадского – первого президента Академии наук Украины, творца теории ноосферы, который был признан миром как ученый XX столетия и многие другие.

Именно потому главным условием интеграции должно выступать равенство образовательных систем и учет специфики и потребностей общества каждой страны, а в условиях вуза – учет результатов мониторинга потребности в тех или иных специалистах сейчас, прогнозирования потребностей и ценностных ориентаций общества на будущее.

Некоторые предпосылки к этому заложены в новом стандарте. К примеру, обратимся к стандарту по специальности «Финансы» [1] и сравним его со стандартом предыдущего поколения [3]. Новый стандарт по объему превышает предыдущий более, чем на тысячу часов. Причем, что очень важно, значительно увеличено количество часов на блоки естественно-научной, экономической и профессиональной подготовки. Ведь именно дисциплины естественно-научной и общеэкономической подготовки дают фундаментальные теоретические знания и формируют общеэкономические компетенции, а профессиональной – обеспечивают теоретическую и практическую подготовку финансистов и формируют профессиональные компетенции. По наполнению дисциплин эти блоки приближены к европейским образовательным программам.

В нормативную часть введены новые экономические дисциплины: национальная экономика, региональная экономика, экономико-математическое моделирование, местные финансы. Это позволяет раскрыть особенности экономического развития как страны, так и отдельных ее регионов, что особенно актуально для региональных структурных подразделений – филиалов института.

Отличительной особенностью нового стандарта образования является расширение сферы применения выпускников института за счет пакетных дисциплин на выбор студента. Пакет № 1 дает возможность глубокого изучения иностранного языка и получения квалификации бакалавра по финансам и кредиту со знанием иностранного языка, пакет № 2 содержит набор дисциплин психолого-педагогического цикла. При его изучении студент получает квалификацию бакалавра по финансам и кредиту и преподавателя экономики.

Новшеством этих стандартов является также включение широкого круга дисциплин, предлагаемых на свободный выбор студента. Среди них дисциплины, направленные на углубленное изучение как нормативных, так и дисциплин, которые помогли бы студенту овладеть знаниями в более узких, специфических отраслях финансово-экономической сферы. К примеру, это такие дисциплины, как социальная экономика, институциональная экономика, системы технологий промышленности, социально-экономическая безопасность, финансы зарубежных корпораций, банковские операции и др. Формируя учебный план согласно новых стандартов, наш институт в круг вариативных дисциплин ввел много предметов, связанных со страховым делом, банковскими операциями и др., учитывая потребности практики и желание студентов специализироваться в дальнейшем на этих направлениях финансовой деятельности. Причем наш вуз, исходя из своей специфики и особенностей регионов, может дополнять, изменять вариативный компонент плана как главного вуза, так и своих филиалов. Понятно, что новые стандарты порождают и много вопросов. Дело в том, что большой объем вариативной части учебных планов, множество названий дисциплин обязывает преподавателей разрабатывать много новых курсов, увеличивать учебно-методическую работу, что лишает их возможности уделять достаточно времени научным исследованиям и коммуникациям с профессиональной средой.

Болонская декларация, которая предусматривает внедрение кредитно-модульной системы организации учебного процесса (КМСОУП) в украинс-

ких высших учебных заведениях, [4] основывается на принципах и опыте Европейской кредитно-трансферной и аккумулирующей системе (ECTS), что успешно претворяется в вузах, прошедших эксперимент и внедряемых повсеместно.

Основой КМСОУП является единство модульных технологий обучения и зачетных учебных единиц, зачетных кредитов [4]. Зачетный кредит выступает единицей измерения учебной работы, проведенной студентом для усвоения содержательных модулей или их блока.

Модуль представляет собой завершающую часть образовательно-профессиональной программы. Это учебная дисциплина, практика, государственная аттестация. Например, в стандартах первого поколения [3] на дисциплину «Культурология» отводилось 81 час учебного времени и она включала знания узко культурологического направления. В новом стандарте [1] «Культурология» содержит интегрированные знания, объединенные в три модуля: «Культурология», «Этика», «Эстетика». На нее теперь выделено 144 часа, что составляет четыре кредита (один кредит по системе ECTS равен 36 часам). Причем, учитывая глобализацию социально-экономических процессов и расширение сотрудничества Украины со многими странами мира, Киевский институт бизнеса и технологий ввел в учебный процесс такие дисциплины, как «Культура стран Европы», «Культура стран Востока», «Денежно-кредитные системы зарубежных стран», «Конъюнктура мировых товарных рынков», «Внешняя организация торговли» и др.

Каждый модуль содержит в себе систему содержательных модулей или разделов учебной дисциплины, которые, в свою очередь, состоят из учебных элементов, степень усвоения которых преподавателем оценивается дифференцированно. В текущий модульный контроль включаются все виды работ: лекционный материал, качество подготовки к семинарским, практическим, лабораторным занятиям, практика, выполнение самостоятельной работы, контрольных, курсовых, выполнение заданий с элементами научно-исследовательского поиска и, наконец, ответы при проведении итогового контроля – экзамена, если он запланирован учебным планом. Оценка знаний студентов в Киевском институте бизнеса и технологий разработана научно-методическим советом под руководством А. А. Таранник. Шкала оценки соответствует рекомендациям Министерства образования и науки Украины [4]. Приведем примеры оценки знаний по различным шкалам:

По шкале ECTS	По национальной шкале	По шкале КИБИТ 5/ (в баллах)
A	отлично	90 – 100
BC	хорошо	75 – 89
DE	удовлетворительно	60 – 74
FX	неудовлетворительно (с повторной сдачей при условии выполнения дополнительных заданий для допуска к сдаче)	35 – 59
F	неудовлетворительно (с обязательным повторным курсом)	1 – 34

В случае неачета в семестр трех содержательных модулей или невозможностью, несостоятельностью студента определить свой индивидуальный учебный план на следующий год или из-за невыполнения плана предыдущего года, нарушение условий договора, он отчисляется из института.

Естественно, что приведенная система зачета кредитных единиц усложняет работу преподавателя, однако она позволяет более детально и системно оценивать труд каждого студента и стимулировать его на конечный результат и организовывать самостоятельную работу.

Концепция модульного обучения, предложенная новыми стандартами, не решает в полной мере проблему гибкости программ бакалаврата. В стандартах «модуль» можно трактовать по-разному – как конкретную дисциплину, лекцию, семинар или сложную модульную междисциплинарную систему. Хотя объем модулей в часах и кредитах стандартами определен, однако отсутствие скоординированного подхода в определении их формата затрудняет их перезачет и даже может повлиять на принцип мобильности студентов как внутри страны, так и за ее пределами.

К примеру, в стандарте из 37-ми нормативных дисциплин количество модулей определено только по шести. По остальным предметам вузы определяют модульный формат по каждой дисциплине индивидуально.

Понятно, что переход на систему ECTS очень дорогостоящий проект.

Он предполагает подготовку информационного пакета, который должен ежегодно обновляться, включает сведения об институте, студентах, направлениях подготовки, специальностях и специализациях, описания дисциплин, которые изучаются, методик преподавания, критериев оценки знаний, составление индивидуальных учебных планов

для каждого студента на каждый год обучения, создание научно-методических материалов и др. Поэтому зарубежные высшие учебные заведения запрашивают и получают от своих правительств гранты на осуществление таких проектов. [6]

У нас же, если государственные учебные заведения и могут рассчитывать на получение таких целевых грантов, то для негосударственных вузов это весьма проблематично и все финансовые затраты ложатся на их бюджеты. Однако, как бы мы ни относились к навязываемому вузам введению системы образовательных зачетов и переходу к переводной и накопительной системе кредитных единиц, что увеличивает трудоемкость преподавательского труда, вхождение в Болонский процесс неизбежен. И если задуматься о его недостатках и преимуществах, то для студентов последнее становится очевидным.

ЛИТЕРАТУРА

1. Галузевий стандарт вищої освіти України. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра за спеціальностями напрямку 0501 – «Економіка і підприємництво». К., 2006.
2. Щербат П. Національна спрямованість – неодмінна умова підвищення ефективності вищої освіти // Вища освіта України. – 2006. – № 2. – С. 108.
3. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра, спеціаліста і магістра напрямку 0501 – «Економіка і підприємництво». К., 2002.
4. Про проведення педагогічного експерименту з кредитно-модульної системи організації навчального процесу: Наказ МОН України № 48 від 23.01.2004 р.
5. Положення про контроль якості знань та визначення рейтингу студентів Київського інституту бізнесу та технологій / Укладач А. О. Таранюк. – К.: КІБИТ, 2006.
6. Давыдов Ю. Болонский процесс. Миф или реальность? // Высшее образование в России. – 2005. – № 10. С. 10.

УДК 346.12

АТАМАНЧУК Ю.М. – ст. викладач

СУБ'ЄКТИВНИЙ СКЛАД ВНУТРІШНЬОГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИН: ДЕЯКІ ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Внутрішньогосподарські відносини є одним із видів суспільних відносин, що розглядають предмет правового регулювання галузі господарського права. Переважна більшість представників-господарників продовжує відстоювати думку, про наявність у предметі господарського права виду відносин, що виникають між структурними підрозділами господарських організацій, а також між такими підрозділами та самою господарською організацією.

За існування командно-адміністративної економіки аргументами на користь віднесення внутрішніх господарських відносин до предмету правового регулювання галузі господарського права були:

– дані внутрішньогосподарські відносини мали обумовленість внутрішнім госпрозрахунком на підприємствах;

– правове регулювання внутрішньогосподарських відносин вимагала уже встановлена практика.

Незважаючи на зміну політичного устрою та процес трансформації економіки в соціально орієнтовану ринкову, об'єктивні економічні причини змушують господарські організації створювати для здійснення господарської діяльності філії, представництва та інші відокремлені структурні одиниці. Тому проблема з визначенням місця внутрішньогосподарських відносин та їх учасників у правовому середовищі залишається актуальною і потребує вирішення уже за нових і економічних, і правових умов. Тому за мету дослідження у цій статті обрано з'ясування сучасного стану правового регулювання внутрішньогосподарських правовідносин через визначення одного із учасників, а саме філії та встановлення його юридичного статусу.

Господарський кодекс України (далі ГК), який було прийнято 16.01.2003 р. і набув чинності з 01.01.2004 р. у своєму початковому вигляді містив ряд статей, які однозначно дозволяли відповісти на питання про належність досліджуваного виду суспільних відносин до правових та про їх галузеву належність. Стаття 64 ГК містить норми про організаційну структуру підприємства, що складається зі структурних одиниць (підрозділів) і окремо частиною 4 цієї ж статті встановлює право підприємства на створення відокремлених структурних підрозділів (структурних одиниць) – філій, представництв, відділень тощо, чим повторює ч.5 ст. 55 ГК, де таке право надається всім господарським організаціям, а не тільки підприємствам. Нормами статей 132, 138 ГК визначався статус відокремле-

них підрозділів господарських організацій та право на оперативне використання майна під час здійснення господарської діяльності. Системний аналіз первісної редакції перелічених норм ГК дозволяє зробити висновок, що відокремлені підрозділи можуть брати участь як у внутрішньогосподарських, так і у інших господарсько-виробничих і організаційних відносинах.

04.02.2005 р. Верховна Рада України прийняла закон про внесення змін до ГК. Даний законопроект вносив зміни до норм, що встановлювали або навіть побіжно вказували на наявність власної господарської правосуб'єктності у філій, представництв господарських організацій.

Для визначення причин вилучення відокремлених структурних підрозділів, а саме філій з переліку суб'єктів господарювання необхідно здійснити всебічний аналіз правового статусу такого підрозділу.

Детальна характеристика ознак філії висвітлена в підручнику з підприємницького права (за редакцією Санахмєстової), де зазначається, що філії можуть виконувати всі або частину функцій своєї господарської організації: виробництво продукції, надання послуг, виконання робіт. Це пояснює економічні причини його утворення (філії) – наближення господарських організацій до природних, трудових, матеріальних ресурсів або наближення цих організацій до наявних і потенційних споживачів і контрагентів.

Термін „філія” має латинське походження і тому необхідно встановити зв'язок між теперішнім і минулим його значеннями. Так ми можемо з'ясувати парадигму не лише терміну, а й того утворення, яке цим терміном позначається. З латинської мови слова *filia* і *filius* перекладаються, як „донька”, „син”. Цим автор терміну „філія” мав на увазі подібність відносин між такими утвореннями до тих, що існували у Давньому Римі між батьками і дітьми. Проте, якщо ми згадаємо історію та римське право, то в ті часи син (донька) був абсолютно залежним від *pater familia* (приклад: право батька продавати своїх дітей у рабство).

А тепер за кількома критеріями проведено правові паралелі між сучасними філіями і підвладними *pater familia* дітьми у Стародавньому Римі. За критерієм свободи волевиявлення вони є особами „чужого права” – воля сина римського громадянина була лише часткою волі його *pater familia*; філія (її керівник) здійснює волю господарської організації в межах затвердженого нею

положення (виданої керівнику довіреності). За ознакою набуття правосуб'єктності спільним для обох порівняльним є те, що виникнення повних право- і дієздатності можливі лише з волі пануючого над ними суб'єкта: емансипація – для давніх римлян; перетворення у дочірнє підприємство шляхом виділення зі складу господарської організації – для сучасних філій. Стосовно місця у системі „об'єкт права – суб'єкт права”, то однаковим є віднесення законами (відповідного часу) кожного з фігурантів до нерухомого майна: продаж батьками дітей у рабство допускається за давньоримськими законами, за якими раби вважалися нерухомістю; сучасне законодавство допускає угоди з єдиними майновими комплексами підприємств або їх частин (зокрема – філій) як правочини з нерухомістю. Отже, зв'язок сучасних філій з часами, що давно пішли в історію, не лише етимологічний, а сутнісний. Це ще раз підтверджує правило, що ніщо не носить випадкової назви, все і вся у навколишньому світі, навіть ультрасучасне, має свій прототип у минулому.

Якщо зробити аналіз сучасного законодавства, то ми можемо побачити, що законодавчих актів України, що регулюють відносини у сфері господарювання, присвячують філіям не так вже і багато уваги і регламентують лише порядок утворення та діяльність філій. Проте не можна не звернути уваги на те, що всі юридично значимі дії (закупівля матеріалів, найм і звільнення працівників, операції з коштами на банківських рахунках і т.д.) здійснюються від імені господарської організації, що створила філію, і оформлюється керівником філії, що діє за довіреністю.

Запропонований аналіз дає нам можливість зрозуміти логіку законопроекту про внесення змін до ГК, а саме скасування статусу філії, як суб'єкта господарювання. Цим законодавець не допустив у сферу господарського обороту суб'єктів, що не несуть юридичної відповідальності за наслідки господарської діяльності і не могли бути притягнені до юридичної відповідальності.

Водночас слід відзначити той факт, що позбавлений норм про відокремлені структурні одиниці господарських організацій ГК все одно містить важливі положення про внутрігосподарські відносини та їх суб'єктів. У статті 64 ГК йдеться про організаційну структуру підприємства. В ній залишилися недоторканими положення про виробничі та функціональні структурні підрозділи з їх примірними переліками, а також і норми про „функції, права та обов'язки структурних підрозділів підприємства...”, що визначаються положеннями про них. Тобто відокремлені структурні підрозділи не виведені зі складу суб'єктів господарського права взагалі. Вони як були, так і залишаються учасниками внутрішніх господарських відносин як структурні одиниці. Стосовно цього не зайвим буде

зазначити, що поняття „суб'єкт господарського права” і „суб'єкт господарювання” не є тотожними. Ці поняття мають бути співвіднесені, відповідно, як „ціле” і „частка”. Таким чином, чинна редакція ГК дозволяє провести класифікацію учасників внутрішньогосподарських відносин. Ними є структурні одиниці (підрозділи) господарських організацій та самі господарські організації. Крім того, у виді „структурні одиниці (підрозділи)” за критерієм місця розташування слід розрізнити такі підвиди як внутрішні підрозділи (розташовані за місцем знаходження господарської організації) та відокремлені підрозділи (розташовані поза місцем знаходження господарської організації).

Безпосередній розгляд самих внутрішньогосподарських відносин слід почати, згадавши про їх поділ на два види: 1) вертикальні, що мають управлінський характер і виникають між господарською організацією та її структурними підрозділами; 2) горизонтальні, що мають оперативно-господарський характер, а їх учасниками є лише структурні підрозділи.

Вертикальні внутрішньогосподарські відносини за своїм правовим змістом повинні мати вигляд взаємопов'язаних прав господарської організації (управлінська сторона) та обов'язків створеного нею структурного підрозділу (зобов'язальна сторона). Права першої мають бути визначені її статутом, а обов'язки другого – положенням про нього. Тому розглянемо і статут, і положення.

У статуті, серед прав господарської організації зазначається лише одне, що безпосередньо стосується даної проблеми. Це норма, де йдеться про право підприємства на створення підрозділів та затвердження положень про них. Серед інших положень статуту наближеними до проблеми, що розглядається, є деякі норми, де встановлена компетенція підприємства щодо самостійного визначення структури управління.

Таким чином, з правами управлінської сторони дещо з'ясовано. На черзі – встановлення обов'язків структурного підрозділу як зобов'язаної сторони у вертикальних внутрішньогосподарських відносинах. Розглянемо це питання на прикладі Положення про бібліотеку господарської організації. В даному положенні зазначено функції бібліотеки, що дає нам можливість прослідкувати її належність до структурних одиниць підприємства та її вертикальні зв'язки, які не відрізняються від таких самих зв'язків інших виробничих одиниць.

Згідно з даним положенням бібліотечна служба підприємства підпорядковується безпосередньо керівнику підприємства. Це дає підстави говорити про виникнення правового управлінського відношення між підприємством (владна сторона) і бібліотечною службою (підпорядкована сторона), оскільки керівник виступає від імені очолюваного ним

підприємства у всіх правовідносинах. Із усіх обов'язків бібліотечної служби, які викладені в Положенні, не можна виділити такі, що безпосередньо пов'язані з відносинами по лінії „підприємство – бібліотечна служба (структурна одиниця)”. Проте у багатьох нормах простежується „вихід” бібліотечної служби на керівника підприємства, а отже, і на саме підприємство.

Із наведених норм можна встановити, що хоча на керівника господарської організації „зав'язані” у своїх відносинах всі нижчестоящі керівники структурних підрозділів, сторонами вертикальних внутрішніх господарських правовідносин є очолювані ними господарська організація та її структурні підрозділи. Корінь цього твердження лежить у тій ролі, що її відіграють і керівник господарської організації, і керівники підрозділів цієї організації, – кожен із них є органом колективного утворення, через який ці утворення реалізують свою правосуб'єктність.

Зміст горизонтальних внутрішньогосподарських відносин може бути з'ясовано при аналізі прав та обов'язків їх учасників – структурних підрозділів. Із наявних положень про підрозділи (філії) Приватного вищого навчального закладу „Київський інститут бізнесу та технологій”, ТОВ випливає, що кожен із них має власну компетенцію, що є частиною правосуб'єктності самого підприємства. Зв'язки між структурними підрозділами будуються за схемами відносин самостійних підприємств, але з певними особливостями, що пов'язані зі специфікою внутрішньогосподарських відносин. Так, зокрема, передача матеріальних цінностей між підрозділами проводиться за приймально – передавальними актами, виконання робіт одним підрозділом для іншого також актується. Такі акти підписуються керівниками підрозділів або безпосередніми виконавцями і передаються до

бухгалтерії підприємства на підтвердження використання матеріалів і виконання робіт, обліку витрат на виробництво.

Досліджувані положення про підрозділи (філії) також містять норми про відповідальність таких підрозділів за невиконання чи неналежне виконання покладених на них функцій. Але при уважному розгляді норми про відповідальність при їх застосуванні виливаються у дисциплінарну чи матеріальну відповідальність кожного конкретного працівника (працівників) „винуватого” структурного підрозділу, яка накладається наказом керівника підрозділу, а у певних випадках наказом керівника підприємства.

За сучасних економічних умов уявляється неможливим притягнення до відповідальності самого підрозділу інакше як шляхом застосування санкцій безпосередньо до недбайливих осіб із числа керівництва чи працівників цього підприємства. Основною з них має бути названа недоцільність будь-якого (чи матеріального, чи організаційного) обмеження діяльності підрозділу через реальну можливість заподіяння шкоди самому підприємству у вигляді зменшення обсягів чи зниження якості його кінцевої продукції. Друге: нині відсутні ті фонди соціалістичного блага (житлового будівництва, матеріального заохочення тощо), що розподілялися між підрозділами і загроза зменшення яких могла бути стимулом для належного виконання зобов'язань у внутрішньогосподарських відносинах. Третя причина – неможливість притягнення підрозділу господарської організації до відповідальності, а саме у випадку відмови підрозділу виконувати покладені на нього підприємством обов'язки. І вихід з подібної ситуації стає можливим лише шляхом призначення нового керівництва для „непокірного” підрозділу.

УДК:331.108.2

БОРТНИК В. А. – викладач

БОРТНИК Т. І. – к. е. н.

КАДРОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ: ОЦІНКА І ПЕРСПЕКТИВИ ПІДВИЩЕННЯ

Розглянуто проблеми, чинники, та заходи, по вдосконаленню кадрового потенціалу та формування кадрової політики.

Трансформаційні перетворення, які здійснювались останніми роками в аграрному секторі економіки України, спричинили суттєві зміни в економічній системі, потребують невідкладного вдосконалення соціально-економічних відносин та кадрової політики.

Виявились негативні тенденції, серед яких особливого значення набули: деградація трудових

відносин, зниження рівня життя та престижу аграрної праці. Ось чому проблема формування та використання кадрового потенціалу є актуальною для аграрної науки.

Проблеми підвищення ефективності менеджменту та формування кадрового потенціалу знайшли своє відображення в роботах О. М. Бородіної, В. С. Дієсперова, Й. С. Завадського, М. Й. Маліка, П. Т. Саблука, О. Г. Шпикуляка, П. Т. Шкурін.

Проблеми формування кадрового потенціалу було проведено за допомогою методів теоретично-

го пошуку, методу порівнянь. Чинники формування кадрового потенціалу, їх значимість встановлено за результатами соціологічних обстежень.

Ефективне функціонування підприємництва на селі залежить від ресурсозабезпеченості, підприємницького потенціалу, кадрової політики.

Вітчизняна і зарубіжна економічна наука передбачає розмежування визначення понять: „персонал” і „кадри”. „Принципова різниця між ними в тому, що персонал – це особовий склад штатних працівників підприємства, зайнятих на виробництві та його обслуговуванні; кадри, крім штатних працівників, включають осіб потенційних кандидатів на заміщення робочих місць [1].

Найважливішою характеристикою для практики менеджменту є те, що в кадровому потенціалі відображаються всі кількісні та якісні риси працівників.

Таким чином, необхідною умовою високої продуктивності праці в сільськогосподарському підприємстві є вміння підбирати та ефективно використовувати кадровий потенціал, формувати професійну команду менеджерів.

Мотивація праці, розподіл матеріальних благ між працівниками є однією з найважливіших умов забезпечення особистої матеріальної заінтересованості у розширенні та вдосконаленні виробництва.

У сучасних умовах господарювання більшість сільськогосподарських підприємств оплати праці розподіляють за залишковим принципом. У результаті чого виявляється, нема можливості виділити достатньо коштів на оплату праці, які забезпечать її хоча б на мінімальному рівні, визначеному Галузевою угодою.

Рівень заробітної плати в сільському господарстві не складає й половини середньої величини по всіх галузях економіки. Проаналізувавши ситуацію по сільськогосподарських підприємствах за 2004 р. можна сказати, що спостерігаються значні відмінності рівня оплати праці й по областях України. Так, за даними Держкомстату найвищий рівень заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах у таких областях як Донецька, Дніпропетровська, Київська, Харківська області, а найнижчий – Хмельницька, Рівненська, Волинська і Житомирська області. Черкаська область разом із Закарпатською займає 10 місце по шкалі середньомісячної заробітної плати сільськогосподарських підприємств України.

Спостерігається негативна тенденція до скорочення витрат на оплату праці в структурі витрат на виробництво сільськогосподарської продукції. Так, якщо у 1990 р. витрати на оплату праці становили 33,6%, у тому числі в рослинництві 35,2%, а в тваринництві 32,3% то у середньому за 2000-2004 рр. її частка скоротилася – відповідно до 14,7%; 14,0% і 15,7% [5].

В аграрній сфері виробництва спостерігається високий рівень заборгованості з виплати заробіт-

ної плати. Заборгованість по заробітній платі на 1-го штатного працівника становила 626 грн. на 01.01.2005 рік, середній термін заборгованості становить 2,2 місяці [5].

Такі обставини вплинули на погіршення соціально-економічних відносин і створюють соціальну напруженість в аграрному секторі економіки України.

Низький рівень доходів, незадовільні умови праці і проживання в сільській місцевості, розвал соціальної інфраструктури, неплатоспроможність селян не сприяє закріпленню молодих висококваліфікованих кадрів на селі.

Ці обставини негативно впливають на створення позитивного іміджу „аграрної праці”, підвищення продуктивності праці, забезпечення високого рівня конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції.

Стабілізація такої ситуації, а саме формування і розвиток кадрового потенціалу є однією із головних цілей менеджменту аграрних підприємств.

До чинників, що впливають на формування кадрового потенціалу можна віднести: найнижчий рівень заробітної плати, старіння населення, незадовільні умови праці, незадовільний стан формування ринкової інфраструктури села, натуральність оплати праці, висока плинність кадрів, недостатність коштів для підготовки і перепідготовки кадрів, відсутність дієвих механізмів матеріальних і моральних мотивацій праці.

Для виявлення пріоритетності чинників, які впливають на формування кадрового потенціалу проведемо соціологічне опитування. Учасники опитування оцінювали основні чинники кадрового потенціалу по трьох-бальній шкалі (Табл. 1).

Із даної таблиці видно, що майже всі чинники суттєво впливають на формування кадрового потенціалу. На думку опитуваних найбільш вагомо впливають на кадровий потенціал такі чинники: найнижчий рівень заробітної плати в порівнянні з іншими галузями (67,5%); незадовільні умови праці в сільській місцевості (72,5%). Найменшою мірою впливає на формування кадрового потенціалу старіння населення (55%).

Основою росту конкурентоспроможності підприємств та задоволення особистих інтересів усіх сторін системи „найманий працівник – роботодавець” необхідно врахувати всі особливості аграрної праці та фактори, які впливають на неї і потребують розробки ефективної системи менеджменту.

Особливу увагу слід звернути на формування ефективної системи менеджменту персоналу, а саме на механізм формування кадрового потенціалу, який формується на основі розробки матеріально забезпечених програм, які включають систему організаційних та цільових заходів.

Чинник, що формує кадровий потенціал	1 бал (у найменшій мірі)	2 бали (у середній мірі)	3 бали (у найбільшій мірі)	Загальна кількість
Старіння населення	55	45	–	100
Найнижчий рівень заробітних плат у порівнянні з іншими галузями	5	27,5	67,5	100
Незадовільні умови праці в сільській місцевості	7,5	20	72,5	100
Незадовільний стан формування ринкової інфраструктури села	12,5	52,5	35	100
Незадовільний рівень оплати праці в загальних витратах	10	35	55	100
Відсутність дієвих механізмів матеріальних і моральних мотивацій праці	17,5	32,5	50	100
Недостатність коштів для підготовки і перепідготовки кадрів	25	35	40	100
Висока плинність кадрів	10	65	25	100
Натуральність оплати праці	12,5	50	37,5	100

Для визначення пріоритетності організаційних та цільових заходів було проведено опитування працівників економічних спеціальностей. Опитуванням охоплено 100 респондентів. Переважаюча більшість респондентів (85%) мають вік 21-30 років і відносяться до найбільш перспективної групи кадрового потенціалу АПК (Табл. 2).

Аналізуючи дані таблиці можна сказати, що вдосконалення організації виробництва, покращення умов праці та формування досконалої виробничої і соціальної інфраструктури є найбільш впливовими заходами щодо вдосконалення виробництва і менеджменту персоналу.

Таблиця 2

Заходи по вдосконаленню організації виробництва і менеджменту персоналу

Захід	Вплив, %			
	Найменший	Середній	Найвищий	Разом
Формування мотиваційного механізму адекватного умовам підприємства	27,5	57,5	15	100
Вдосконалення організації виробництва	10	30	60	100
Покращення умов праці	7,5	25	67,5	100
Формування досконалої виробничої і соціальної інфраструктури	5	35	60	100
Інноваційні нововведення	20	22,5	57,5	100
Диверсифікація виробництва	30	40	30	100

Більшість заходів по вдосконаленню кадрового потенціалу спричинюють великий вплив, за винятком пошуку резервів заміщення „проблематичних посад” (22,5%). Перше місце по значущості посідає – створення нових робочих

місць у виробничій сфері для випускників (70%), друге місце – підвищення кваліфікацій за рахунок підприємства (65%), третє місце – забезпечення молодих спеціалістів житлом (62,5%) (табл. 3).

Таблиця 3

Заходи по вдосконаленню кадрового потенціалу

Захід	Вплив, %			
	Найменший	Середній	Найвищий	Разом
Підбір і залучення спеціалістів вищих навчальних закладів	7,5	42,5	50	100
Цілеспрямована підготовка спеціалістів необхідних кваліфікацій за рахунок коштів підприємства	10	30	60	100
Підвищення кваліфікацій за рахунок підприємства	12,5	22,5	65	100
Створення нових робочих місць у виробничій сфері для випускників	10	20	70	100
Державна підтримка створення нових робочих місць у соціальній сфері для випускників	20	22,5	57,5	100
Пошук резервів заміщення „проблематичних посад”	15	62,5	22,5	100
Забезпечення молодих спеціалістів житлом	15	22,5	62,5	100

Отже, формування кадрової політики, вдосконалення соціально-трудових відносин, а саме створення дієвої системи менеджменту кадрового потенціалу підприємства має ряд проблем, вирішення яких дасть можливість забезпечити належний рівень життя і платоспроможності населення, що складе основу їх мотивації до високопродуктивної праці, розвитку України як цивілізованої ринкової держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малік М. Й., Шникуляк О. Г. Кадровий потенціал аграрних підприємств: управлінський аспект – К.: ННЦ "ІАЕ", 2005. – 370 с.

2. Основи аграрної економіки підприємництва / За ред. М. Й. Маліка. – К.: Інститут аграрної економіки, 2000. – 582 с.

3. Петрова І. Л. Оцінка персоналу в системі менеджменту мотивації праці // Регіональні перспективи. – № 3-4 (22-23). – 2002. – С. 261.

4. Сухарський В. С. Менеджмент: Навчальний посібник. Тернопіль: Астон, 2001. – 340 с.

5. Шкурін Г. Т., Юдина В. А. Мотивація аграрної праці: стан і перспективи розвитку // Економіка АПК. – № 9. – 2005. – С. 139.

6. Шникуляк О. Г. Про вартість робочої сили в сільському господарстві // Економіка АПК. – № 6. – 2005. – С. 119.

7. Цюкин Г. В. Практична психологія менеджменту: Науково-практичний посібник. – К.: Україна, 1994. – 399 с.

УДК 631.145

БОРТНИК Т. І. – к. е. н.

ДОСВІД ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ДОРАДНИЦТВА

Реалізація аграрної реформи передбачає соціально-економічні перетворення, спрямовані на побудову ринкової економіки і забезпечення соціального прогресу. Вирішення (окреслення пріоритетних) завдань, створення конкурентного режиму господарювання потребують створення рівно партнерських умов для різних організаційно-правових структур, вдосконалення міжгалузевих взаємовідносин формування системи ефективного менеджменту.

Послаблення державного регулювання управління розвитком АПК, диспаритет цін на сільськогосподарську і промислову продукцію призвів до зниження обсягів і результативності аграрного виробництва, деградації людського капіталу, що ви-

являється у зниженні доходності, рівня освіченості управлінських кадрів, зменшення питомої ваги професійно підготовлених кваліфікованих кадрів механізаторських (7-9% від рівня 1993 р.) та інших робітничих спеціальностей (25% рівня 1993 р.), руйнування системи підвищення кваліфікації кадрів, неможливість якісного відтворення кадрів на рівні сім'ї.

Підвищення результативності виробництва залежить від ефективності менеджменту і потребує дієвої системи розповсюдження знань, досвіду інформації.

Розв'язання зазначених проблем або окремих з них розглянуто у роботах О. А. Бугуцького,

О. М. Бородіної, М.Я. Демяненка, М.І. Маліка, П. Т. Саблука.

У сучасних умовах господарювання виникла потреба системи, яка б інтегрувала науку і практику, впроваджувала інновації у виробництво. Саме система дорадництва забезпечує реалізацію цього механізму і розглядається як „ сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення у підвищенні рівня знань та удосконаленні практичних навичок ведення прибуткового господарювання, поліпшення добробуту та розвиток соціальної сфери села.”

Інформаційно-консультативна діяльність Уманського державного аграрного університету

поглибилась, систематизувалась. З 2002 року функціонує центр навчання та підтримки приватних сільськогосподарських товаровиробників Черкаської області, який створений на основі угоди між Уманським державним аграрним університетом і Сільськогосподарським центром Університету Луїзіана (США) в рамках проекту „Підвищення доходності приватного сектора в сільському господарстві України шляхом запровадження сільськогосподарського дорадництва». Центр навчання та підтримки приватних сільськогосподарських товаровиробників є структурним підрозділом університету.

Узгодженість програм і результативність проведених заходів забезпечує організаційна структура центру (рис. 1).

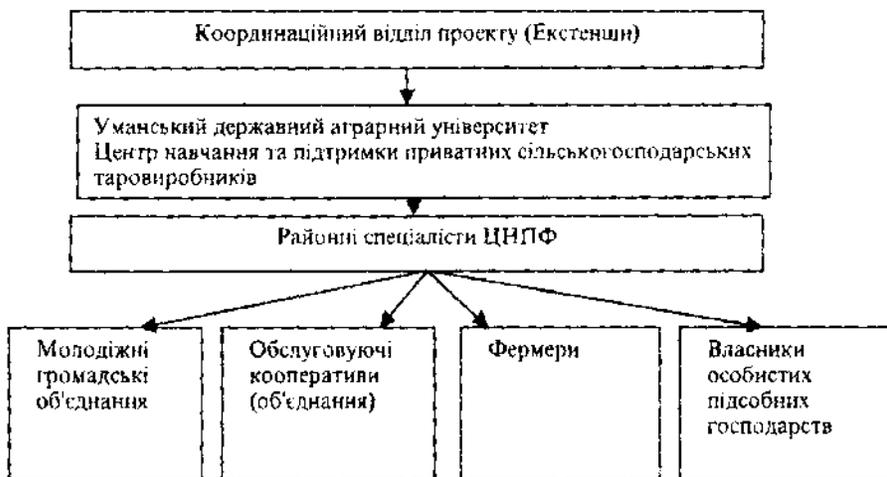

Рис. 1. Організаційна структура служби дорадництва Черкаського ЦНПФ

Персонал служби дорадництва включає штатних працівників офісу в кількості 10 осіб, викладачів-консультантів 10 осіб, районних спеціалістів 20 осіб. Районні відділки дорадництва розміщені у приміщеннях управлінь сільського господарства, обладнані телефонним зв'язком і виходом у мережу Інтернет.

Дорадча діяльність здійснюється через систему Екстенши, яка представляє собою систематизовану методику освіти дорослих людей, які працюють у сільському господарстві і не мають можливості навчатися у вищих навчальних закладах.

Участь у семінарах і тренінгах, засіданнях груп за інтересами, формальній освіті, демонстраціях, "днів поля" дали фермерам і професійні знання, активізували життєву позицію, надали впевненості в подальшому розвитку своїх господарств, навчили розраховувати ефективність заходів. За допомогою консультантів та працівників Центру створено обслуговуючі кооперативи в с. Лузанівка Кам'янського району, "Богданів край" Чиги-

ринського району, "Україна" Монастирищенського району, "Сільгоспсервіс" Звенигородського району, а також "Асоціація інтенсивного садівництва Черкащини", "Спілка овочеводів" с. Кочержинці Уманського району та спілка власників худоби "Первісток" с. Охматів Жашківського району.

Новостворені кооперативи взяли участь у конкурсі "Малі Гранди" і одержали допомогу в розмірі 23,5 тис. грн.

Закладка демонстрацій і проведення днів поля по сортивпробуваннях інтегрованих системах захисту, застосуванні інтенсивних технологій дали можливість збільшувати прибутковість роботи фермерських господарств. Підсумкове опитування фермерських господарств Черкаської області показала, що врожайність зернових за 2002 – 2004 рр. зросла на 25-30% і склала по озимій пшениці 37,8 ц/га, ячменю – 32,8 ц/га, кукурудзи 52,8 ц/га.

Закладка експерименту фермером М. М. Рак с. Велика Севастіянівна Христинівського району по

годівлі свиней із застосуванням преміксів дала можливість збільшити середньодобові прирости від 360 г до 450г. Рентабельність при цьому зросла з 18% до 38%.

Отже, діяльність дорадницьких структур допомагає сільськогосподарським товаровиробникам підвищити рівень своїх професійних знань, ефективно свої професійних знань, ефективно вести своє господарство, прогнозувати і одержувати прибутки.

УДК 330.33.012:338.22

БРОВКО Н. І.

БІЗНЕС ТА ПІДПРИЄМНИЦТВО. СТРАТЕГІЯ РОЗВИТКУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ БІЗНЕСУ

Даний матеріал являє собою спробу узагальнити досвід в управлінні бізнесом, який був напрацьований протягом тривалого часу.

Ми керувались бажанням усвідомити причини багатьох невдач підприємців, що працюють у сучасних екстремальних умовах, та далеко не завжди спрацьовують західні технології ведення бізнесу. Тому даний матеріал буде корисним для бізнесменів, керівників будь-якого рангу, студентів, консультантів та інших, хто буде мати бажання навчитись веденню бізнесу, не стільки на своїх, а й на чужих помилках.

Стаття 1 Закону України від 7 лютого 1991 р. «Про підприємництво» визначає *підприємництво* як самостійну ініціативу, систематичну, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг та заняття торгівлею з метою одержання прибутку.

Підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку (Стаття 42 Господарського Кодексу України).

Підприємництво здійснюється на основі:

- вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності;
- самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону;
- вільного найму підприємцем працівників;

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бласнюк С. І.* Extension Service – місія служби, принципи діяльності та структура // Дорадництво господарю. – № 3. – 2003., с. 3.
2. *Колмаров Е. Н.* Стимулирование и мотивация в современном управлении персоналом // Управление персоналом. – 2002 – № 1. С. 39-40.
3. *Лоянич Г. І.* Важні кроки до Закону України „Про дорадчу діяльність” // Дорадництво господарю. – № 5. 2004.
4. *Мурашко М. У.* Менеджмент персоналу: Навч. практ. посіб. – К.: Т-во „Знання”, КОО 2002. – 311 с.

- комерційного розрахунку та власного комерційного ризику;
- вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом;
- самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Суб'єктами малого підприємництва є зареєстровані у встановленому порядку фізичні особи, що займаються підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи, а також юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми власності. Для суб'єктів малого підприємництва з чисельністю працівників не більше 10 осіб та обсягом виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за рік не більше 250 тис. грн. може застосовуватись спрощена система оподаткування, обліку та звітності. Вона передбачає заміну сплати встановлених законодавством податків і обов'язкових платежів сплатою єдиного фіксованого податку, сплату фізичними особами-підприємцями замість податків і обов'язкових платежів вартості патенту на заняття певним видом діяльності, застосування спрощеної системи ведення бухгалтерського обліку та звітності.

Права та законні інтереси суб'єктів малого підприємництва забезпечуються шляхом здійснення підприємницької діяльності без отримання спеціального дозволу, крім випадків передбачених законодавством. Державна підтримка малого підприємництва здійснюється Державним комітетом України з питань розвитку підприємництва, а також іншими органами виконавчої влади.

Індивідуальна трудова діяльність.

Звертаємо вашу увагу саме на цю форму підприємницької діяльності. Використовуючи її, ви зможете швидко і за невеликих фінансових витрат оформити себе як індивідуального підприємця, створити індивідуальне селянське господарство, подібне до фермерського. По допомогу слід звертатись за місцем вашого проживання, або до районного центру проведення земельної реформи (якщо такий створено). У районній раді ви одержите консультацію з усіх питань, а також перелік документів, які треба готувати для одержання печатки і документа, що засвідчуватиме вас як індивідуального підприємця та сферу вашої діяльності.

Індивідуальне підприємство - первинна форма будь-якого господарювання. Це найпростіший і найбезвитратніший тип підприємства, оскільки тут відпадає необхідність у дотриманні формальностей, пов'язаних із застосуванням фірми. Єдине обмеження, що існує тут, полягає в тому, що з одного боку, необхідно мати відповідне підтвердження права займатись певним видом діяльності, з іншого - своє підприємство потрібно занести до державного реєстру, якщо останнє має встановлені законом розміри і займається діяльністю, дозволеною законом. Якщо для вашого індивідуального господарства буде достатньо працюючих (за необхідності залучення найманих працівників, в тому числі членів вашої родини), то можна рекомендувати саме форму одноосібного господаря.

СХЕМА УСПІШНОГО БІЗНЕСУ:

– ЛІДЕР – КОМАНДА – СТРАТЕГІЯ –
РИНОК – РЕСУРСИ – БІЗНЕС – ПРОЦЕС –
ПРИБУТОК

Це найбільш повна та ефективна схема організації бізнес-процесу. Вона надзвичайно важлива, взаємопов'язана та взаємообумовлена: кожен з її елементів являє собою окрему і складну технологію у постановці бізнесу. Саме ця схема реалізує принцип системності, стійкості та надійності, вона ефективна лише в комплексі, як система корпоративності, що є найбільш ефективною технологією розвитку та збереження бізнесу.

ЛІДЕР – головна фігура, ініціатор бізнесу. Він повинен бути зацікавленим у збереженні бізнесу, ініціювати сучасні технології. За твердженням багатьох аналітиків, невдачі компанії – це наслідок невдалого управління, а не зовнішніх причин. За загальною статистикою бути лідерами можуть лише 3-5% населення. Це ті, в яких природою закладені (та розвинуті самостійно) ділові якості та які дійсно здатні вести самостійний бізнес.

КОМАНДА – це кілька головних спеціалістів-однодумців, яка підбирається лідером. У команді управлінців можуть працювати 10-15% населення, але й їх природні якості слід виявляти, підбирати,

адже серйозний бізнес – це бізнес професійної команди. До команди слід пред'являти ряд стандартних вимог: універсальність, багатofункціональність, взаємозамінність. Одним з надзвичайно важливих параметрів команди є егрегор, тобто колективний дух.

СТРАТЕГІЯ – це перспектива бізнесу, яка розробляється командою. Вона визначає напрямок, в якому рухається команда, виконуючи поставлені задачі. Можна сказати, що стратегія – це широка концепція того, як повинні використовуватись ресурси для максимізації досягнення цілей.

Добре продумана стратегія включає в себе розгляд наступних питань:

- **Сфера діяльності**, під якою слід розуміти вибір продукції, яку буде виробляти фірма, ринок її збуту тощо.
- **Задачі**. Стратегія повинна визначити основні зацікавлені групи компанії, критерії оцінки діяльності та встановити показники, яких можна досягти у відповідності з критеріями.
- **Ідентифікація стратегічних бізнес-одиниць**. Керівництву компанії слід структурувати організацію на бізнес-одиниці, на чолі яких будуть знаходитись відповідальні за їх діяльність підзвітні менеджери.
- **Розміщення ресурсів**, адже головне стратегічне завдання компанії – розподіл ресурсів між бізнес-одиницями, продуктами, ринками, функціональними відділами і основними видами діяльності.
- **Розвиток конкурентних переваг**. Найважливішим завданням є підвищення конкурентноздатності, тобто наділення продукції такими якостями, за яких їй будуть надавати перевагу значна кількість покупців.
- **Ефективні функціональні стратегії**. Стратегія розвитку і підвищення конкурентноздатності продукції повинна закріплюватись ефективними діями в області виробництва, ринкової позиції, розподілу продукції.
- **Синергізм**, тобто пошук ресурсів і можливостей, які доповнюють і зміцнюють зусилля.

Продовженням і результатом стратегії є перспектива.

У перспективу, як і в бізнес, необхідно вкладати ресурси, щоб мати перше, і зберегти та примножити друге. Тобто, перспектива, як і бізнес – це постійне оновлення стратегії, інноваційна політика, розвиток і удосконалення персоналу, нові бізнес-ідеї.

РИНОК – цей елемент, що потребує надзвичайно важливої та професійної роботи: завоювання та його утримання. Тут вам необхідні професіонали-маркетологи. Будь-який ринок послідовно проходить ряд фаз життєвого циклу: виникнення, ріст, зрілість та спад.

Поняття ринку включає в себе декілька рівнів:

- моніторинг ринку, тобто дослідження його стану (коли сформована повна картина конкретного ринку, включається наступний рівень – його захоплення);
- підготовка ринку;
- захоплення конкретного сегмента (мається на увазі проведення комплексу маркетингових міроприємств, які сприяють оптимальному входженню бізнесу в ринок);
- утримання та розвиток ринку (сюди слід віднести нові товари, нові плани, свіжі кадри та бізнес-ідеї).

РЕСУРСИ – це не лише фінансові, але й матеріальні, інформаційні, людські ресурси.

БІЗНЕС-ПРОЦЕС – це реалізація спланованих економічних і соціальних відносин, взаємозв'язків і програм по розподілу й обслуговуванню ресурсних потоків, результатом чого є прибуток.

ПРИБУТОК – це результат плідної праці лідера і команди, яка відображає результативність, ефективність діяльності фірми за минулий період. Головне джерело прибутку – вдячні покупці, основна частина вартості бізнесу – його наступний прибуток.

УДК 339.138

ГОРОДЕЦЬКА М. О., к. е. н.

МОДЕЛЬ СПОЖИВАЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ

Узагальнення поведінки окремих суб'єктів господарської діяльності – одна з ключових задач мікроекономіки, яка, як фундаментальна наука, виконує пізнавальну та практичну функції та слугує теоретичною базою для прикладних економічних наук.

Одним з основних мікроекономічних суб'єктів є споживач (домашнє господарство), який, намагаючись якнайкраще задовольнити свої потреби, постійно здійснює вибір. Мета споживача полягає в отриманні якомога більшого задоволення від споживання певного набору благ, тобто в максимізації корисності.

Термін “корисність” був вперше введений у науковий обіг 200 років тому англійським філософом І. Бентамом. У другій половині XIX ст. представниками раннього маржиналізму вводиться поняття “гранична корисність” і здійснюється розробка теорії граничної корисності, на основі якої встановлюється зв'язок між потребами, корисністю та попитом.

Представники маржиналізму не тільки обґрунтували принципові положення, що стали фундамен-

Таким чином, підводячи підсумки, зазначимо, що стійкість системи базується на гармонії та рівнозначності усіх семи елементів: ослаблення хоча б одного призводить до втрати бізнесу, його краху. Циклічність системи підсилює потенційні можливості та взаємну підтримку її елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Господарський кодекс України.
2. Закон України «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 р.
3. Господарське законодавство: Навчальний посібник – 2-ге видання – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2004. – 172 с.
4. Кисельов А. П. Основи бізнесу: Підручник. – К.: Вища школа, 1998. – 191 с.: іл.
5. Малий бізнес та підприємництво в ринкових умовах господарювання: Навчальний посібник / Л. І. Вороніна, В. С. Вороній, Л. А. Мартинюк, Т. В. Черняк. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 65 с.
6. Правові основи підприємницької діяльності: Навчальний посібник / Л. А. Жук, О. М. Нежисевич. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – 292 с.
7. Пугач Я. М., Труфанова Л. М.: Господарське законодавство: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

тальними в сучасній економічній теорії, – принцип раціональності поведінки, принцип обмеженості ресурсів, але і вдосконалили інструментарій економічного аналізу. Завдяки їхнім розробкам економічна теорія звертається до дослідження психологічних мотивів економічної діяльності суб'єктів ринкової економіки, потреб окремої людини, до оцінки кінцевих результатів функціонування економіки саме за критерієм максимізації задоволення потреб, добробуту споживачів.

Аналіз основних факторів споживацького вибору здійснюється за допомогою використання принципу “*ceteris paribus*”, коли дослідження дії одного з факторів на вибір споживача потребує відокремлення на певний час від інших факторів. Саме тому з трьох основних факторів споживацького вибору початково аналізується такий фактор як споживацькі переваги, а потім – ціни благ та доходи споживача.

Споживацькі переваги формуються на основі виникнення у споживача потреби, яка є станом задоволення, який споживач хотів би зберегти, або станом незадоволення, який він прагнув би зміни-

ти. Саме тому, що в людини виникає потреба, вона і здійснює вибір – приймає та реалізує рішення на підставі уподобань та наявних ресурсів. У процесі вибору споживач враховує власні смаки та уподобання – систему цінностей щодо благ, інших людей, оточення. Таким чином потреби людини, накладаючись на специфіку особистості, трансформуються у переваги. Споживацькі переваги – це ранги, які споживач установлює для альтернативних варіантів задоволення потреби. Ті варіанти, які, на думку споживача, здатні краще задовольнити його потреби, будуть займати більш високі місця в цьому “табелі про ранги”.

Формування споживачем власних переваг дозволяє йому досягнути певного рівня задоволення, яке він отримує від споживання обраних ним благ, або корисності. Виділяють загальну і граничну корисність. Загальна корисність (TU) – це сума задоволення від споживання благ. Гранична корисність (MU) – це додаткова корисність, одержана від споживання додаткової одиниці блага. Взаємодія цих показників у законі спадної граничної корисності свідчить, що загальна корисність зростає (але все далі спадними темпами), коли $MU > 0$, досягає максимуму, коли $MU = 0$ і спадає (з темпами, що наростають), коли $MU < 0$.

Процес максимізації корисності формалізується у функції корисності, яка, в свою чергу, графічно ілюструється кривою байдужості та картою кривих байдужості. Крива байдужості (індиферентності) для певного споживача показує всі ті комбінації благ, які забезпечують однаковий рівень задоволення. Перелік таких кривих утворює карту кривих байдужості, основними властивостями яких є: 1) набори благ на кривих, більше віддалених від початку координат, відповідають вищому ступеню споживацького задоволення, ніж ті, що лежать на менш віддалених кривих; 2) криві байдужості не перетинаються; 3) вони мають від’ємний нахил, тому що для збереження корисності зменшення кількості одного блага в наборі має компенсуватися збільшенням кількості іншого блага; 4) уздовж кривої байдужості гранична норма заміщення одного блага іншим зменшується.

Розглянувши вплив споживацьких переваг на вибір споживача, проаналізуємо як інші два фактори, а саме ціни благ і доходи споживача впливають на його вибір. Для цього поєднаємо ці фактори в категорію “бюджет” – кількість грошей, яка доступна споживачеві для витрат у певний період часу. Вплив бюджетних обмежень на вибір споживача розглядається за таких умов: 1) увесь доход споживач

витрачає тільки на придбання тих благ, з яких складається набір; 2) споживач не робить заощаджень та не залучає до витрат попередні заощадження; 3) споживач не дає та не бере кредити. У цьому випадку доход споживача дорівнюватиме всім його витратам. Виходячи з цього, можна знайти такі набори благ, для придбання яких споживач витратить однакові кошти. Перелік таких наборів утворює лінію бюджетних обмежень.

Проаналізувавши вплив кожного з факторів на вибір споживача, необхідно синтезувати отримані результати. Криві байдужості формалізують індивідуальні уподобання споживача і дозволяють визначити, чого бажає споживач, які набори благ він хотів би придбати. Потреби і бажання споживача практично безмежні, але їх реалізація стримується обмеженістю ресурсів. Для того, щоб визначити, який набір благ він може купити реально, необхідно сумістити бажання споживача з його можливостями. Оптимізація споживчого вибору передбачає знаходження такої комбінації благ, яка одночасно є бюджетно допустимою і максимізуючою добробут споживача.

Графічно процес оптимізації споживчого вибору ілюструється поєднанням на одному графіку карти кривих байдужості з бюджетною лінією. Максимальна корисність, яка доступна споживачеві при заданому бюджеті, досягається тоді, коли споживається комбінація благ, що відповідає точці, де бюджетна лінія дотикається до найвіддаленішої від початку координат кривої байдужості. Таким чином споживач досягає стану рівноваги – це стан, який досягається, коли виконується правило максимізації корисності при заданому бюджетному обмеженні, а, виходячи з цього, споживач не має стимулів до зміни свого стану.

Теорія споживацького вибору має широке практичне застосування. Найпоширенішою сферою її використання є маркетингові дослідження. Прогнозування поведінки споживача, розуміння механізму прийняття ним рішень про вибір того чи іншого набору благ дають змогу опрацьовувати ефективнішу стратегію фірми та приймати більш обґрунтовані економічні рішення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ястремський О. І., Гриценко О. Г. Основи мікроекономіки. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – С. 92 – 187.
2. Задол А. О. Мікроекономіка: Курс лекцій. – К.: Товариство “Знання”, КОО, 2000. – С. 22 – 36.

УДК 333.105.22

ЕФІМЧУК Н. І.

КУЛЬТУРА ЕТИКЕТУ КЕРІВНИКА – НАУКА СПІЛКУВАННЯ

Сучасне українське суспільство активно розбудовує свою державність, намагаючись по всіх параметрах відповідати вимогам, які ставить перед ним цивілізований світ. Особливе значення в цих умовах має розуміння нашими громадянами, перш за все їх діловою елітою ролі етикету як частини моральної культури, пов'язаної з поняттями вихованості, поваги до людей, вміння спілкуватись і досягати при цьому бажаних результатів.

Людина – унікальний витвір природи. Має власну „територію проживання» і не бажає, щоб безцеремонно її „перетинали”. Такі ж „межі проживання” мають і довколишні члени суспільства. Особистісні „межі” людей найчастіше не збігаються. Право на „недоторканість” – невід’ємне право особистості. Однак, як член цивілізованого суспільства, людина не вправі фізичною силою забезпечувати „безпеку” своїх „кордонів”. Людина – не Робінзон, що живе на безлюдному острові. Живе вона у сучасному „загнісненому” світі, і тому змушена то тимчасово, то надовго поступатися „своєю територією”, укладати угоди, йти на компроміси.

Тисячолітня історія людства виробила „правила гри” у цьому „скупченому” світі. Вони дають можливість людям різного соціального статусу вступати у спілкування один з одним, зважати на оточуючих, йти на обмеження. Таким регулятором відносин виступають перевірені часом правила, названі досить прозаїчним словом „етикет”. У недалекому минулому серед членів нашого суспільства існувало іронічно-поблажливе ставлення до моральних цінностей етикету. Правила етикету, мовляв, створені були для дворянства, це „панські умовності”, історичний мотлох. Але це зовсім не так. Без етикету науки спілкування – неможливо жити, трудитися, відпочивати.

Правила етикету створюють умови справедливих і стійких взаємин між людьми в залежності від їх вікових, соціальних, службових відмінностей. Адже не однаковий суспільно-правовий статус чоловіка і жінки, старого і молодого; молодшого і старшого; начальника і підлеглого; батьків і дітей; знайомого і незнайомого. І кожен повинен знати своє місце, свої права й обов'язки. Правила регламентують поведінку людей на службі, у громадських місцях, у родині, на офіційних заходах, несуть заряд гуманності. Правила етикету гармонізують міжособистісні відносини, створюють імідж особистості, такий важливий для праці і спілкування. Правила етикету визначають оптимальні норми людського спілкування в конкретній ситуації. При цьому кожен пам'ятає: без здорового глузду всі

правила ненадійні. Для культурної людини дотримання правил гарного тону – справа природна. Людина йде на незначну самопожертву, щоб навколишнім було зручніше. І отримує від цього „психологічний комфорт”. Вихована людина обов'язкова, точна, стримана, уміє вибрати етикетний знак, перейти від однієї тональності до іншої, скоригувати своє поведіння. Він завжди той самий: вдома і в колективі. Моральний клімат останнього визначається його організаційною культурою. Формальні, юридично зафіксовані положення у вигляді статутних цілей, місії, цінностей можуть відповідати дійсним цілям та змісту діяльності, характеру взаємовідносин людей в організації. Тому може бути формальна, легітимна організаційна культура і тіньова, яка реалізується в даній організації.

Моральний клімат в організації визначається сукупністю соціальних і моральних цінностей, які визначають члени організації. У державних – офіційно прийнятими законами і нормами, які повинні виконувати державні службовці. У комерційних організаціях цілі досягаються за рахунок створення високої мотивації працівників – членів організації. Особливе ставлення і місце належить керівникові.

Керівник набуває і стверджує свій авторитет тоді, коли він використовує правильний стиль спілкування з підлеглими, колегами по роботі й вищим керівництвом, коли атрибути соціального статусу і стиль роботи викликають позитивну реакцію підлеглих. А це означає, що встановлені функціональні обов'язки знаходять розуміння, межі необхідних компетенцій – згоду, методи керівництва – схвалення, а особисті якості – повагу. Тому невірним є твердження, що підлеглі рахуються з тим керівництвом, якого бояться. Тут змішуються поняття дійсного авторитету з поняттям категорії фальшивого авторитету. У цьому переконують життєві факти. Часто буває, коли підлеглі змінюють свої оцінки, як тільки людина перестала бути їх керівником. Це свідчить про те, що авторитету у керівника не було зовсім.

Авторитет будь-якого керівника базується на двох джерелах: посадового статусу (об'єктивний фактор) і завойованому тим самим престижі (суб'єктивний фактор). Вони можуть бути в органічній єдності або у деякому протиріччі один з одним. Доповнюючи один одного, вони створюють передумови для нормального функціонування трудового колективу.

Авторитетна людина – це особа, яка заслуговує довіри інших людей і впливає на них своїми пере-

важними якостями. Вона бере на себе найскладніші обов'язки. Авторитет базується на єдності інтересів, цілей і завдань колективу. Якщо вплив здійснюється без примушень, то влада визначається як здатність і можливість здійснювати свою волю, справляти вирішальний вплив на діяльність і поведінку людей через примушення. Звідси авторитет є однією із форм влади. Вони є взаємозалежними, але авторитет може існувати і без влади. Коли мова йдеться про керівника, то авторитет його передбачає безвідмовне виконання підлеглими його розпоряджень, вказівок, але в одному випадку вони роблять це добровільно, а в іншому випадку слід підкріплювати силою примушення.

Авторитет керівника – величина перемінна: він може зростати або знижуватись під впливом різних чинників, у міру реалізації свого професійного й морального потенціалу. Авторитет керівника загублюється, коли він переступає дозволені межі поведінки. Збереження авторитету вимагає від керівника постійного самоконтролю за кожною своєю дією, повної самовіддачі. Для високого авторитету в сучасний період керівник повинен мати високу компетентність і соціальну зрілість, творчий підхід до справи, підприємливість у своїй діяльності, високу конкурентоспроможність.

Багато керівників асоціюють свій авторитет з престижем посади. Звідси з'являється впевненість, начебто високе крісло саме надає достатні знання. Але не завжди керівник розуміє те, що об'єктивний підхід до оцінки самого себе, як і підлеглих, складає необхідну умову зміцнення його авторитету. Ефект посадового авторитету має тимчасовий характер.

Авторитетним стає керівник, який відповідає уявленням, що склалися в колективі про те, яким він повинен бути за неписаними правилами переважного стилю керівництва. Одні цінують, коли керівник виносить рішення, порадившись з ними попередньо, інші на це не претендують, щоб не відповідати за можливі наслідки цих рішень, а треті, переважно висококваліфіковані працівники, надають перевагу найбільшій самостійності, коли керівник не втручається в їх справу, а тільки видає їм завдання. Ці обставини повинні враховуватись керівником у конкретних ситуаціях, у взаємовідносинах з підлеглими.

Не кращим є авторитет, який стверджується через надмірність і пригнічення особистості підлеглих. Під таким керівництвом особливо важко працювати творчим працівникам, тому що у колективі виникає атмосфера байдужості, яка не дає можливості реалістично обговорювати проблеми, що виникають і знаходити оригінальні рішення.

Таким чином, авторитетним керівник вважається тоді, коли він:

1. Не буде прагнути до того, щоб свій авторитет у колективі завоювати за допомогою вищого керівництва.

2. Завжди використовує позитивні методи і стиль керівництва.

3. Вимагає від підлеглих добросовісного і своєчасного виконання службових обов'язків, незалежно від того, чи це їм подобається.

4. Постійно прагне встановлювати необхідні контакти з підлеглими.

5. Знаходить переконливі аргументи для підтвердження цілеспрямованості своїх дій.

6. Не уникає відповідальності й сміливо приймає необхідні рішення.

7. Здатний іти на виправданий ризик, не боїться конкуренції своїх співробітників.

8. Заохочує співробітників до корисної ініціативи та інновації.

9. Не перекладає на підлеглих провину за власні недоліки у роботі.

10. Не здійснює бездумного виконання необґрунтованих пропозицій, які порушують нормальну роботу колективу.

11. Проявляє турботу про підлеглих, створює умови для продуктивної праці і заохочує кращі результати.

12. Впроваджує нові технології виробництва.

Керівники повинні стояти на сторожі інтересів організації, але не переходити межі етики. Від керівника значною мірою залежить та морально-етична атмосфера, в якій відбувається діяльність всього колективу, стосунки з партнерами. Отже, це етикет керівника. У діловому спілкуванні особлива роль відводиться керівникові фірми, підприємства організації. Від його вміння спілкуватися з людьми, з керівниками інших відповідних організацій часто залежить успіх очолюваної ним організації.

Щоб бути керівником, потрібно мати дар, незвичайне мислення і вміння бачити в кожному працівникові його індивідуальність. Керівник повинен бути особистістю. Дар керівника – особливе поєднання здібностей. Це перш за все дар спілкування, вміння створювати умови для розкриття особистості потенційного працівника.

Суспільству потрібний морально надійний керівник, який дбає про своє духовно самовдосконалення і своїх підлеглих також. Оскільки успіх роботи керівника визначається вмінням працювати з людьми, захоплювати їх цілями колективу, предметом його особливої уваги повинні бути людинознавчі, перш за все гуманітарні знання. Підвищення культури керівних кадрів – важлива умова вияву творчого потенціалу управління. Спілкування з музикою, живописом, театром і т. д. робить людину гуманнішою, формує великодушну моральність. Значення систематичної і різнобічної гуманітарної освіти важко переоцінити. Керівник покликаний бути людинознавцем.

УДК 378.275 (094)

КОЛЕСНИК В.

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ БІЗНЕС-ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Що таке бізнес-освіта взагалі та в Україні зокрема? Багато хто, в тому числі батьки, педагоги й самі учні, помилково вважають, що освіта існує лише для тих, хто хоче закінчити навчальний заклад і згодом зробити кар'єру в бізнесі. Однак сьогодні всі мають розуміти, як функціонує економіка вільного ринку. Тому необхідно змінити уявлення про роль бізнесу в економічному розвитку і, відповідно, про значення і завдання бізнес-освіти.

Менеджмент-освіта створює базу для успіху всіх, хто навчається, незалежно від того, які цілі в житті стоять перед ними. Студентам, які планують у майбутньому стати підприємцями, насамперед варто розібратися у принципах ведення бізнесу. Молоді люди, чиє майбутнє буде пов'язане з такими сферами, як медицина, юриспруденція, наука, також мають розуміти: без знання принципів ведення бізнесу їх діяльність навряд чи буде успішною. Адже такі функціональні підрозділи бізнесу, як маркетинг, менеджмент, бухгалтерський облік, виробництво та фінанси, мусять працювати разом. Крім того, необхідно оволодіти основними прийомами комунікацій, розрахунків і розв'язання різноманітних проблем. Величезна увага приділяється вмінню приймати правильні рішення, набуттю ефективних навичок мислення у процесі аналізу, синтезу й оцінювання інформації.

Є різні національні традиції, проте незаперечний той факт, що сучасний світовий бізнес і бізнес-освіта багато в чому базуються на американській моделі. Це не дивно, адже США — найбільш розвинена й динамічна країна, її економіка домінує в усьому світі. Однак попри повсюдну американізацію бізнес-освіти, національна культура відіграє дуже важливу роль. Зазначу, що американська система дуже добре працює в Америці. Але це не означає, що скрізь структура навчання однакова й стереотипна. Якщо поглянути на колишні соціалістичні країни, і зокрема Україну, то тут навіть слово «бізнес» не вживалося. Ми вносимо свою лепту у формування української моделі бізнес-освіти, поєднуючи кращий світовий досвід і наші практичні напрацювання у процесі щоденної роботи з українським бізнесом.

Попри складний стан економіки і досить хитке політичне становище, люди в Україні все ж прагнуть здобути якісну бізнес-освіту. А це своєрідний знак того, що в суспільстві і країні в цілому почалися позитивні необоротні процеси розвитку. Шлях може виявитися довгим, але є впевненість, що КІБТ

буде сприяти прискоренню позитивних змін в Україні, адже будь-які зміни роблять професійно підготовлені люди.

СПРАВКА: БІЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЕ В УКРАИНЕ

Бизнес-образование становится популярным и в Украине. Об этом свидетельствует рост интереса украинского топ-менеджмента к программе MBA, а также успешное развитие отечественных бизнес-школ.

На данный момент в Украине существует 6 бизнес-школ: Киево-Могилянская бизнес-школа (КМБШ), Международный институт бизнеса (МИБ), Институт международных деловых отношений (ИМДО-IRB), Киевская бизнес-школа (КБШ), Львовский институт менеджмента (ЛИМ) и Международный институт менеджмента (МИМ).

Программы украинских бизнес-школ построены по западным стандартам, но, как отмечают их представители, ориентированы прежде всего на реалии Украины. Спрос на такого рода программы растет, поскольку увеличивается количество платежеспособных менеджеров, желающих повысить свой профессиональный уровень.

Зачем украинским менеджерам украинская MBA? Главная причина — получение знаний, а также надежда на увеличение зарплаты. Конечно, престижу украинской молодой MBA еще далеко до престижа западных школ, однако наличие отечественной степени может сыграть роль в повышении зарплаты.

Спрос на таких специалистов в Украине формируется, прежде всего, за счет иностранных и транснациональных компаний: украинские фирмы все еще не готовы для MBA. Большинство отечественных компаний остаются верными старому и проверенному принципу: чем больше и существеннее предыдущий опыт работы, тем лучше.

Многие сравнивают степень с получением второго высшего образования, отмечая, однако, что бизнес-образование является немного глубже. Другие не хотят кардинально менять направление карьерного пути и рисковать, уезжая учиться за пределы Украины. Финансовый вопрос также не последний — украинская MBA стоит на много дешевле, плюс — не нужно думать о расходах на проживание за границей. Еще одно существенное преимущество: процесс поступления, который в украинских школах все-таки проходит на много «мягче», чем в западных.

Таким образом, спрос на украинские программы растет. Более того, требует постоянной новизны: учет реалій українського бізнеса уже не считается чем-то особенным. Украинским менеджерам импонируют специализированные программы, которые позволяют нанести точечные удары по проблемам знаний в той или иной сфере. Это и не удивительно, поскольку портрет украинского студента биз-

нес-школы примерно такой: довольно успешный менеджер с доходом \$1000-\$2500, опыт работы – 2-5 лет и, естественно, хорошее знание английского.

Что лучше: податься за МВА за границу или остаться в Украине, решать Вам. В любом случае, будем надеяться, что лет через 100 какая-нибудь отечественная школа станет столь же желанной, как Гарвард.

УДК 339.138

КРЮЧКОВА О.

Наук. керівник: МАЗУРЕНКО В. П., к. в. н.

МАРКЕТИНГОВІ СТРАТЕГІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ РИНКІВ

Ускладнення всіх економічних процесів у світі як на глобальному, так і на національному рівнях призводять до необхідності переусвідомлення базисних основ економічної теорії.

Процес глобалізації, що розгортається у світі, довів, що саме маркетинг має посідати провідне місце у розвитку міжнародних економічних відносин.

Упродовж двох десятиріч менеджери вчилися грати за новими правилами. Вони прийшли до висновку, що діяльність компаній має бути гнучкою, щоб швидко реагувати на дії конкурентів та ринкові шоки. Вони мають весь час розвиватися, щоб досягти найкращого результату. Вони повинні виробити дієві механізми ринкової боротьби та завжди бути на крок попереду від своїх конкурентів – лише тоді компанії будуть рентабельними.

Таким чином з'являється нагальна потреба в іншому характері планування, в якісно новому типі мислення, і саме такий тип мислення в міжнародній практиці прийнято називати – стратегічним.

Цей тип мислення дозволяє розробляти нові правила гри – стратегії для будь-яких господарських одиниць. Сьогодні стратегія будь-якої компанії не може реалізовуватися у статичній системі координат – вона має завжди зважати на надзвичайну динамічність ринків та змінність технологій.

Саме стратегії є основою стратегічного мислення у маркетингу.

На сучасному етапі розвитку міжнародних економічних відносин набуває актуального значення дослідження реалізації маркетингових стратегій у контексті формування та посилення глобалізаційних процесів.

Стратегічне планування виникає на основі трьох компонентів, які не взаємовиключають, а часто доповнюють одна одну. По-перше, позиція може базуватися на виробництві множини товарів та послуг. У практиці цю позицію прийнято називати асортиментним позиціонуванням (variety-based

positioning), тому що воно базується більше на позиції товарів та послуг, а не на певному сегменті ринку. Асортиментне позиціонування є економічно доцільним, якщо компанія у змозі виробляти якісь специфічні товари чи послуги, ведучи відмінну від конкурентів комерційну діяльність.

Vanguard Group, лідер у галузі взаємно-інвестиційного капіталу, – гарний приклад асортиментного позиціонування. Vanguard пропонує звичайні акції, облігації та кошти грошового ринку, що гарантує передбачуваний прибуток та помірні комісійні. Інвестиційний акцент компанії робить можливим постійний непоганий прибуток впродовж багатьох років замість надзвичайно високого прибутку, але протягом одного вдалого року. Vanguard відомий, наприклад, своїм індексованим капіталом (index funds). Компанія уникає укладати угоди за відсотковими ставками і вважає за краще мати справу з вузько орієнтованими інвестиційними групами (narrow stock groups). Фондові менеджери тримають торгові рівні низькими, що дозволяє знизити витрати; і, нарешті, компанія застерігає своїх клієнтів від швидких купівлі та продажу, тому що це збільшує витрати і змушує фондових менеджерів залучати новий капітал та консолідувати готівку для відшкодування заборгованості. Vanguard також використовує стратегію постійних низьких витрат до управлінського персоналу, до обслуговування клієнтів та маркетингу. Багато інвесторів відводять у своєму інвестиційному портфелі належне місце для Vanguard, співпрацюючи водночас із конкурентами Vanguard, коли йдеться про інвестиції у спеціалізовані цінні папери. Асортиментне позиціонування може охоплювати великі сегменти ринку, однак покупці задовольнятимуть лише свої окремі потреби.

Другим можливим фундаментом для стратегічного позиціонування є задоволення всіх або майже всіх потреб окремого ринкового сегмента. У практиці такий підхід прийнято називати сегментним

позиціонуванням (needs-based positioning), яке ставить за мету цілком завоювати окремий сегмент ринку. Воно має місце, коли є групи споживачів з різними потребами, коли кожна така група вимагає окремого набору послуг. Деякі групи споживачів є чутливішими до цін, ніж інші, деякі потребують відмінних рис продукції, деякі відчують потребу у детальнішій інформації, сервісній підтримці, окремих послугах тощо. Клієнти Ikea є добрим прикладом. Ikea намагається задовольнити всі без винятку потреби свого сегмента, а не лише частину цих потреб.

Сегментне позиціонування є доречним і тоді, коли клієнт має різні потреби залежно від ситуації. Одна людина, наприклад, може мати різні потреби, коли вона їде у ділове відрядження і коли подорожує з родиною. Компанії, що купують пляшки, наприклад пивоварні, очевидно, матимуть різні вимоги до своїх безпосередніх постачальників і до постачальників із вторинного ринку посуду.

Це природно для переважної більшості менеджерів - інтуїтивно уявляти свій бізнес очима своїх клієнтів. Однак у сегментному позиціонуванні на інтуїцію покладаються рідко - тут все оцінюється критично. Відмінні потреби не перетворюються на свідому позицію, якщо вони не будуть підкріплені відмінним веденням бізнесу, яке потрібне для задоволення цих потреб. Якби це було не так, кожен конкурент міг би задовольняти ці потреби, і від такого позиціонування не було б жодної користі.

Третім можливим фундаментом для позиціонування є намагання задовольнити потреби клієнтів, що різняться за ступенем доступності. Хоча потреби цих клієнтів є подібними до тих, які є в інших клієнтів, їх специфіка вимагає ведення відмінної діяльності. Такий підхід прийнято називати позиціонуванням за принципом доступності (access-based positioning). Доступність може бути наслідком географічного розташування клієнтів чи розміру групи, чи ще будь-чого, що лежить в основі іншої діяльності, потрібної для найефективнішого задоволення потреб клієнтів.

Сегментування за принципом доступності є менш поширеним та менш зрозумілим, ніж перші дві концепції. Carmake Cinemas, наприклад, має мережу кінотеатрів у містах із населенням не більше 200 тисяч мешканців. Як Carmake може заробляти гроші на ринках, які, окрім того, що вони малі, так ще й не дозволяють встановлювати високі ціни на квитки? Компанія є рентабельною через економію на витратах. Клієнти Carmake, мешканці малих міст, не є вибагливими глядачами, а тому виникає реальна можливість встановлювати дешевші екрани, використовувати дешевшу апаратуру тощо. За кожним кінотеатром закріплено лише по одному менеджеру компанії, що зменшує витрати на утримання персоналу. Carmake має також значну еко-

номію від централізованого продажу квитків, меншої ренти. Не дивно, що накладні витрати компанії ніколи не перевищують 2%, тоді як для галузі цей показник складає 5%. Концентруючись на малих містах, компанія отримує унікальну нагоду використовувати персональні зв'язки менеджерів для швидшої реалізації квитків та більшої відвідуваності сеансів. Компанія майже не має конкурентів (часто конкурентом виступає місцева футбольна команда), і тому Carmake часто-густо диктує свої умови посередникам і демонструє фільми в зручній для себе послідовності.

Варто зазначити, що яскравими представниками тенденції глобалізації є ТНК.

При вході на зовнішні і в тому числі український ринок ТНК використовують різні цінові стратегії. Зокрема, стратегію "політики проникнення", яка полягає в завоюванні певної частки ринку, використовуючи низькі ціни (відхилення 5-10 % від цін конкурентів) з метою ознайомлення споживача з товаром фірми і привертання уваги до нього. Зазначений метод має короткостроковий характер, і після закінчення невеликого терміну (як правило, 1-2 місяці) ціни починають поступово підвищуватися, щоб протидіяти інфляційним тенденціям, сприяти адаптації до зростання виробничих і збутових витрат, поліпшенню якості. Така стратегія розрахована передусім на той факт, що населення України не отримує високі доходи, а тому ціновий фактор та бренд ТНК стають визначальними факторами продаж.

За останні роки при вході на зовнішній ринок найбільш поширеною ціновою стратегією більшості ТНК стала "політика зняття вершків". Особливо активно використовують зазначену стратегію високотехнологічні ТНК, такі як "Sony", "Philips", "Nokia" та інші. Вона передбачає спочатку максимально високу ціну на товар і отримання максимально високої норми прибутку. Особливістю цього методу є його недовговічність і обмеженість у часі, а також те, що орієнтація на попит стосується споживача, у якого престижні міркування переважають над раціональними. Під тиском високих цін конкуренти створюють аналогічні товари та їх замітники, що сприяє зниженню ціни товару до середньозваженої.

За умов наявності значної долі ринку ТНК в Україні часто використовують цінову стратегію "захисту позиції". Така цінова стратегія доцільна, коли ТНК основні зусилля спрямовує на поліпшення споживчих властивостей вже існуючих товарів на ринку і за рахунок цього підвищує їх ціну. Прикладом є значне зростання ціни на ринку станків для гоління під брендом "Gillette".

Деякі ТНК використовують своєрідний симбіоз попередніх двох стратегій, при цьому враховують послідовне проходження сегментами ринку. У

ціновій стратегії фірми цей метод використовується, коли корпорація, маючи міцні позиції на ринку, встановлює спочатку максимально високі ціни на товари, призначені для "покупців-новаторів" (споживчі товари тривалого користування, вироби "високих технологій" тощо). Така стратегія характерна для "далекосхідних тигрів": ІТ-корпорації "Samsung", "LG".

Транснаціональні корпорації в Україні використовують також встановлення ціни на товар із врахуванням задовільного відшкодування витрат. Такий підхід отримав назву політики "цілових цін", тобто таких, що протягом 1-2 років при оптимальному завантаженні виробничих потужностей (звичайно 80 %) забезпечують відшкодування ви-

трат і розрахункового прибутку на вкладений капітал (15-20%).

Важливу роль у економічному механізмі ТНК і глобальній економіці в цілому відіграють трансфертні ціни, що зумовлено передусім тим, що значну (майже половину) частку глобального експорту становить внутрішній оборот ТНК між філіями в різних країнах. Внутрішній оборот ТНК опосередковується внутрішньокорпоративними цінами, які мають назву "трансфертні". Такі ціни є важливою складовою загальної маркетингової стратегії.

Таким чином на прикладах можна простежити величезну роль маркетингових стратегій у конкурентному середовищі за умов глобалізації.

УДК 331.108.

ФЕДЧЕНКО І.

Наук. керівник: БОРТНИК Т. І. – к. е. н.

СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ

Перехід економіки України до ринкових умов по-новому розкриває перспективи молодих людей щодо участі їх у функціонуванні агропромислового комплексу України. Однак на ринку праці в Україні існує ситуація, коли при досить високому рівні безробіття у власників агропромислових підприємств існує дефіцит достатньо кваліфікованих працівників. Підприємці тримають старі кадри, що часто фізично і морально не витримують вимог при роботі у складному економічному становищі. На сучасному етапі розвитку продуктивних сил перед керівництвом аграрних утворень гостро стоїть проблема в необхідності фахівців принципово нової формації. Такі спеціалісти повинні вільно складати бізнес-план того чи іншого підприємства, повною мірою досліджувати кон'юнктуру ринку продукції АПК, сприяти у просуванні даної продукції, проводити своєчасний і вірний облік та повноцінний аудит свого підприємства, а також вміти правильно змодельувати ситуацію на ринку для прийняття обґрунтованих управлінських рішень. Такі працівники є запорукою прогресивного функціонування не тільки галузей АПК, а й всього народного господарства. Підготовка таких кадрів є основним стратегічним завданням для нашої економіки. Міністерство аграрної політики і міністерство освіти і науки України повинні прослідкувати за кожним етапом процесу формування знань у студентів. І тут постає проблема структури і функціонування закладів вищої освіти, їх доступність населенню і якість освітніх послуг, які вони надають.

Сучасний етап розвитку системи вищої освіти в Україні характеризується рядом тенденцій, які визначають як кількісні, так і якісні зміни, викликані

потребою адаптації закладів вищої освіти до ринкової системи економіки та зміни соціальних орієнтирів. Вони проявляються у реагуванні на задоволення освітніх послуг у підготовці найбільш престижних професій, зміни змістовності ряду базових дисциплін і введенням до їх числа не традиційних (зокрема, по блоку гуманітарних дисциплін), зміни навчального матеріалу по блоку економічних дисциплін (замість політичної економії - макро- і мікроекономіка), зміна ідеології в курсах філософії, соціології, введення прикладної математики (математики для економістів), економетрії, інформатики тощо. Такі зміни проведені по всіх блоках дисциплін, навіть мовних (введення курсу ділової мови) тощо. [1]

На мою думку, позитивні процеси, що мали місце у вищій школі привели до ряду наслідків, які суттєво покращили рівень підготовки кадрів. По-перше, проходить процес збільшення викладачів із науковим ступенем і званням завдяки розширенню аспірантури і введенням інституту пошукувачів. По-друге, низка закладів, які відносилися до вищих навчальних закладів виключили профтехучилища, технікуми. І по-третє, розпочався процес переходу системи вищої освіти до підготовки фахівців двох ступенів – бакалавра та магістра, із тенденцією скорочення, а можливо і скасування ступеня спеціаліста як проміжного.

Це свідчить не лише про адаптацію системи вищої школи України до ринкових умов, а й про її розвиток у прояві відбору (вибраковки недосконалих форм) найбільш стійких варіантів і елементів структурної будови та самого навчального процесу. Це в цілому наближає українську систему освіти.

ти до європейської хоча б у порівняльному співставленні існуючих форм і методів проведення навчального процесу із збільшенням ролі самостійної підготовки студентів та індивідуальної форми навчання. [2]

У нинішніх умовах необхідною складовою процесу навчання є направлення на стажування і практики студентів як з викладачами, так і без них. З метою прискорення адаптації випускника до сучасного агропромислового виробництва є актуальним широко впроваджувати в навчальний процес заняття на виробництві, проводити практику в умовах, наближених до виробничих, виконувати реальні курсові та дипломні проекти.

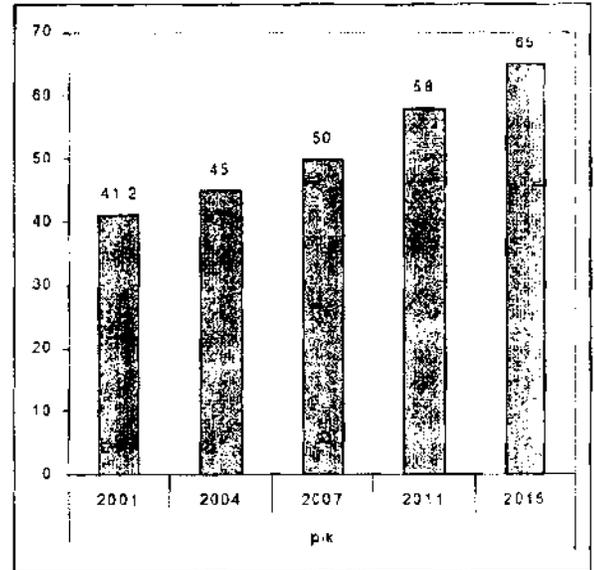
Сьогодні змінилася форма власності суб'єктів господарювання. Виникла проблема в організації проходження практики на виробництві. Необхідно на законодавчому рівні визначити перелік базових господарств і підприємств агропромислового комплексу різних форм господарювання для організації практичного навчання студентів та прийняти законопроект із питань їх пільгового оподаткування. Зобов'язати підприємства, організації забезпечувати виконання студентами програми практики та надавати їм необхідну фінансову, виробничу інформацію та документацію. [3].

У цей час велику увагу потрібно приділяти посиленню профорієнтаційної роботи серед молоді та на необхідність простежування подальшої долі випускників. Одним із найважливіших завдань, які стоять перед міністерством аграрної політики має бути закріплення молодих спеціалістів на селі. За даними дослідження Б. Куліковського із 88% випускників, які отримують направлення на роботу в сільське господарство, кожен четвертий не приступав до роботи за направленням і майже половина з них звільняється протягом першого року. До факторів, що відлякують молоду людину, змушуючи себе шукати в інших сферах діяльності є низький рівень оплати праці, відсутність відповідної соціальної інфраструктури, коштів на облаштування та відсутність житла.

При вирішенні даної проблеми потрібно передбачити на законодавчому рівні обов'язкове відпрацювання на виробництві молодим спеціалістом, що вчився за державним замовленням, не менше трьох років, або відшкодування ним витрат на навчання.

Щодо перспектив розвитку вищої освіти, існуючий набір до вищих навчальних закладів становить 30%, що є досить значним за міжнародними стандартами. У подальшому показник охоплення населення вищою освітою може бути наближений до рівня країн ЄС і збільшений до 65% у 2015 р. Другий рік поспіль збільшується кількість студентів, що вступають до вузів за державним замовленням. Найважливішим у цій сфері освітньої галузі буде подальший розвиток нових різноманіт-

Підвищення рівня охоплення освітою до 2015 року

Сукупний валовий показник осіб у навчальних закладах (в %)

них структур із широким спектром ступенів і програм. Важливим чинником у цьому процесі має стати трансформація системи вищої освіти через укрупнення мережі вищих навчальних закладів I-II рівнів акредитації, що передбачає включення цих навчальних закладів до складу університетів, академій, інститутів. У разі успіху, все це надасть можливість ефективно реалізувати систему ступеневої освіти, скоротити термін навчання, зменшити витрати на підготовку фахівців. Суттєвим також буде формування мережі національних вищих навчальних закладів з урахуванням регіональних і місцевих потреб. Саме через делегалізацію провідних вищих навчальних закладів, інтеграцію досягається таке необхідне вирівнювання освітніх потенціалів регіонів за чисельністю студентів із розрахунку на 10 тис. населення.

Не дивлячись на те, що найнижча точка розвитку освітньої галузі останніх десяти років сьогодні вже позаду, й відстежується постійний і стійкий прогрес у цій сфері, з метою досягнення реальної відповідності сучасним вимогам і стандартам розвинутої економіки, трансформація системи освіти в Україні вимагає якісного та комплексного поліпшення. Концептуальної основи для такої роботи вже сформульовані і прийняті у вигляді Національної доктрини розвитку освіти (у квітні 2002 р. оформлено Указом Президента України), яка визначає створення умов для розвитку особистості й творчої самореалізації кожного громадянина України, виховання покоління людей, здатних ефективно працювати і навчатися протягом життя, що є головною метою державної політики щодо розвитку освіти. [1]

На нашу думку, основними напрямками розвитку освіти на майбутнє мають бути:

- безоплатність освіти на конкурсних засадах у державних і комунальних закладах;

- створення правових засад здобуття освіти за рахунок бюджетів усіх рівнів та коштів юридичних і фізичних осіб;

- розширення можливостей отримання вищої освіти певним категоріям громадян за рахунок запровадження механізмів надання індивідуальних кредитів;

- створення умов для одержання вищої освіти дітьми-сиротами, інвалідами.

Отже, пріоритетними напрямками поліпшення освіти та підвищення зайнятості молоді в Україні можуть стати: удосконалення професійної орієнтації й підготовки молоді, в тому числі збільшення місць за державним замовленням, створення умов для стимулювання роботодавців по організації й збереженню робочих місць для молодих кваліфікованих кадрів. Особливу увагу варто приділити створенню центрів трудової й соціально-

психологічної адаптації молоді й підтків, проведенню ярмарків робочих місць, організації молодіжних і підліткових бірж праці, розробці й впровадженню навчальних програм по адаптації випускників вищих навчальних закладів на ринку праці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сітнікова Н. Забезпечення високої якості як важлива складова соціальної спрямованості розвитку. Формування ринкових відносин в Україні - 2004. - № 9

2. Ангошкіна Л. Напрямки модернізації вищої школи у відповідності до соціально-економічного розвитку суспільства. // Формування ринкових відносин в Україні. - 2004. - № 10.

3. Куліковський Б. // Агробізнес сьогодні - 2005. - № 6.

4. Дем'яненко С., Єранкін О. Агробізнес сьогодні. - 2005. - № 7.

5. Шуваєв А. Концепція зайнятості молоді на селі // Економіка сільського господарства в перерабатуючих підприємств. - 2001. - № 3

УДК 334.72:330.341.1

ШАРАДКІНА Є. А., ШАБЛІНА Я. В.

ІННОВАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ – ДЖЕРЕЛО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ

Сучасні економічні відносини базуються на умовах жорсткої, і навіть „агресивної” конкуренції. При цьому основою конкурентоспроможності підприємства виступають інновації. Лише систематичне оновлення та модернізація існуючого асортименту товарів та послуг, удосконалення техніки та технології дозволить підприємству підтримувати високі показники прибутку та лідерські позиції на ринку протягом тривалого часу.

Значення інновацій постійно зростає, оскільки практика ведення бізнесу буквально вимагає від кожного підприємства впровадження нововведень різного характеру.

У результаті трансформації середовища виникають як нові потреби, так і нові знання, і способи задоволення цих потреб. Швидко зростаючі темпи зміни світу (поля нових технологій, зміна побачень і запитів споживачів, підвищена жорсткість конкуренції) дестермінують зменшення життєвого циклу товарів та послуг. Підприємства, які є нездатними до модернізації виробництва поступаються місцем на ринку передовим конкурентам.

Інновації – це головна складова успіху розвитку підприємства, яка суттєво впливає на рівень його прибутковості. Під тиском конкурентної боротьби показники рентабельності, досить швидко

після виходу товарів чи послуг на ринок починають зменшуватись. Модернізація продукту і розширення спеціалізації найчастіше дозволяє підтримувати рівень прибутку, а більш суттєвий ефект приносять тільки по-справжньому новаторські товари (послуги).

Ще не так давно інновації були засобом, до якого зверталися провідні світові виробники лише у випадках особливої загострення жорсткості конкуренції, тепер інновації є необхідністю функціонування в ринкових умовах.

Для розуміння суті даної економічної категорії наведемо визначення, які найчастіше зустрічаються в економічній літературі:

- інновація – це новий підхід до конструювання, виробництва, збуту товарів, завдяки якому інноватор та його компанія здобувають переваги над конкурентами [4].

- інновація – це нововведення, яке пов'язане з науково-технічним прогресом і полягає у відновленні основних фондів і технологій, в удосконалюванні управління й покращенні економічних показників підприємства [5].

Залежно від сфери застосування нових підходів та ідей розрізняють такі основні види інновацій:

- 1) продуктові – створення нових товарів або послуг, які орієнтуються на попит, що формується;
- 2) технологічні – вдосконалення методів виробництва існуючих товарів (послуг);
- 3) ринкові – вироблення нових методів діяльності на ринку;
- 4) організаційні – вдосконалення організаційних структур управління підприємствами.

Окрім названих видів відомий австрійський економіст Й. Шумпетер виділяє: отримання нових джерел сировини чи напівфабрикатів та проникнення на новий ринок збуту [5].

Треба зазначити, що інновація розглядається не лише як новий продукт або винахід, а також як нова вигода, яка повинна відповідати наступним критеріям:

- важливість (споживачі потребують не новий продукт, а рішення, що пропонують нові вигоди);
- унікальність (вигоди нового продукту повинні бути відмінними від вже існуючих товарів);
- стійкість (не можливість легкого повтору товару конкурентами); ліквідність (можливість реалізації створеного товару або послуги).

До інноваційних важелів відносять наступні: низькі витрати: більший об'єм інновацій, швидке зростання підприємства; високі прибутки; сильні торгові марки; зменшення потреби у прогнозах; гнучкість і сумісність умов.

Підсумовуючи вище зазначене, слід вказати що, найважливішим напрямом підвищення ефективності роботи підприємств України в наш час є активізація інноваційної діяльності, головне завдання якої полягає у використанні результатів наукових досліджень та розробок на підприємствах з метою створення конкурентоспроможної продукції та послуг для подальшої ефективної реалізації на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Під інноваційною активністю розуміють цілеспрямовану діяльність суб'єктів підприємницької діяльності щодо конструювання, створення, освоєння й виробництва якісно нових видів техніки, предметів праці, об'єктів інтелектуальної власності, технологій, а також впровадження досконаліших форм організації праці й управління виробництвом [4].

До основних чинників інноваційної активності на макrorівні відносять: темпи зростання державних витрат на розвиток науки та освіти, раціональна інноваційна політика держави, стимулююча податкова політика, стимулююча кредитна політика, стимулююча амортизаційна політика тощо.

На інноваційну активність на макrorівні впливають: інтелект населення (сукупність здібностей і творчих обдарувань людей, їх освітньо-кваліфікаційний та культурний рівні), оптимальне об'єднання важелів саморегулювання економіки, різноманітність форм власності, конкуренція тощо; на мікрорівні – організаційні структури управління підприємством, ступінь розвитку економічної демократії, кількість ризикованих підприємств, впровадження новітніх форм і систем заробітної плати, інноваційного менеджменту, умов конкурентної боротьби, здійснення інноваційної політики.

До країн, що можна виділити за критерієм сталих та високих темпів росту інноваційної активності економіки можна віднести: Італію, Іспанію, Ірландію, Ізраїль та інші. На жаль, цього не можна сказати про Україну, хоча необхідність кардинальної активізації інноваційних процесів у економіці країни вже давно визнана на найвищому рівні, випущена низка законів.

Стан та тенденції розвитку інноваційної діяльності в Україні розглянемо за даними Держкомстату [3].

Таблиця 1

Наукові кадри та кількість організацій

	Кількість організацій, які виконують наукові дослідження й розробки	Чисельність науковців, осіб	Чисельність докторів наук в економіці України, осіб *)	Чисельність кандидатів наук в економіці України, осіб *)
1991	1344	295010	8133	...
1992	1350	248455	8797	...
1993	1406	222127	9224	...
1994	1463	207436	9441	...
1995	1453	179799	9759	57610
1996	1435	160103	9974	58132
1997	1450	142532	10322	59332
1998	1518	134413	10446	59703
1999	1506	126045	10233	59547
2000	1490	120773	10339	58741
2001	1479	113341	10603	60647
2002	1477	107447	11008	62673
2003	1487	104841	11259	64372
2004	1505	106603	11573	65839
2005	1510	105512	12014	68291

*) – 3 1998р. – станом на 1 жовтня.

Аналізуючи дані, наведені в таблиці 1, чітко простежується тенденція повільного зростання організації, які виконують наукові дослідження й розробки і у 2005 р. приріст даного показника склав 12,35% у порівнянні з 1991р., також спостерігається щорічне збільшення чисельності докторів науки та

кандидатів наук в економіці України, що слід віднести до позитивних моментів. Зворотнім до зазначених процесів є зменшення загальної чисельності науковців, його скорочення за цей же період становить 64,23%.

Таблиця 2

Обсяг виконаних наукових та науково-технічних робіт

	Всього, у фактичних цінах	У тому числі				Питома вага обсягу виконаних науково-технічних робіт у ВВП
		фундаментальні дослідження	прикладні дослідження	розробки	науково-технічні послуги	
		млн. грн.				%
1996	1111,7	140,6	321,6	606,9	42,6	1,38
1997	1263,4	188,5	309,2	693,7	72,0	1,36
1998	1269,0	205,5	297,5	682,8	83,2	1,22
1999	1578,2	220,5	330,4	918,6	108,7	1,20
2000	1978,4	266,6	436,7	1106,3	168,8	1,14
2001	2275,0	353,3	304,9	1317,2	299,6	1,13
2002	2496,8	424,9	343,6	1386,6	341,7	1,11
2003	3319,8	491,2	429,8	1900,2	498,6	1,24
2004	4112,4	629,7	573,7	2214,0	695,0	1,19
2005	4818,6	902,1	708,9	2406,9	800,7	1,13

Сума витрат, пов'язаних із проведенням наукових та науково-технічних робіт з кожним роком збільшується, найбільша питома вага цих витрат (близько 50%) припадає на стадію розробки. Хоча не менш важливою є стадія дослідження, адже західні маркетингологи стверджують, що більш ніж 75% комерційних невдач на світовому ринку зумовлені помилками у маркетинговій діяльності і лише менше чверті пов'язані з іншими причинами.

Окрім того, що збільшується сума витрат, що пов'язані з науково-дослідницькими роботами, позитивні зміни спостерігаються загалом в економіці України за останнє десятиліття (зростання валового внутрішнього продукту, обсягів промислової та сільськогосподарської продукції, доходів населення, коштів державного бюджету, заробітної плати населення, збільшення експорту) досягнуті екстен-

сивним, а не інтенсивним шляхом, що значно знижує загальний рівень конкурентоспроможності країни. Адже глобальний індекс конкурентоспроможності враховує технологічну складову, що характеризує інноваційний розвиток країни. За радянських часів частка України у світовому інженерно-науковому потенціалі дорівнювала майже 7%. На сучасному етапі обсяги вітчизняної наукоємкої продукції становлять менше 0,1% від світового обсягу [9]. Значення цього показника, наприклад для США, за різними джерелами становить від 25 до 36%, для Росії – від 0,13 до 3%. Негативним явищем також є те, що частка виконаних науково-технічних робіт є дуже малою у загальному обсязі валового внутрішнього продукту (ВВП) і ця негативна тенденція спостерігається протягом останніх десяти років, що можна побачити на рисунку 1.

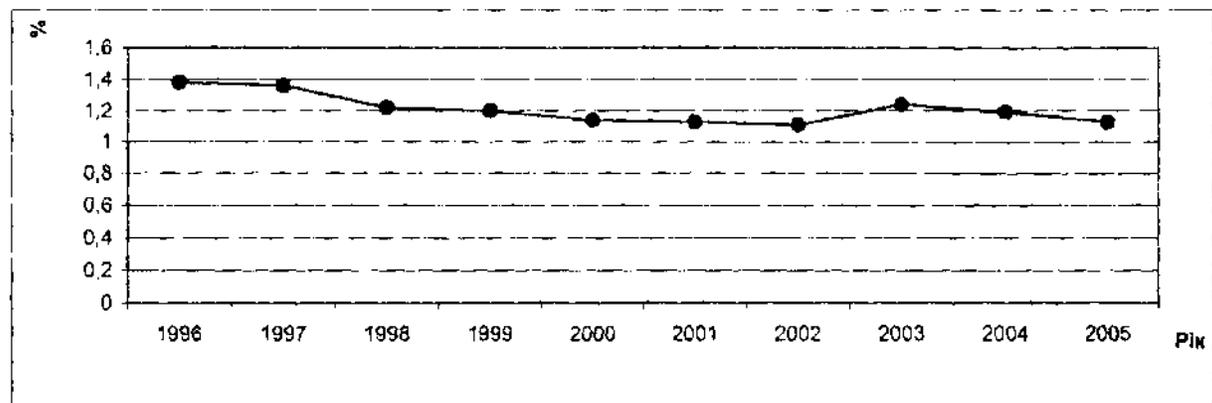

Рис. 1. Питома вага обсягу науково-технічних робіт у ВВП України

Інноваційна активність підприємств України також може розглядатися згідно з питомою вагою підприємств, що безпосередньо займаються іннова-

ціями та тих підприємств, що їх впроваджують (табл.3).

Таблиця 3

Інноваційна активність підприємств України

	Питома вага підприємств, що		Загальна сума витрат	У тому числі за напрямками				
	Займалися інноваціями	Упроваджували інновації		Дослідження і розробки	Придбання нових технологій	підготовка виробництва для впровадження інновацій	придбання машин та обладнання, пов'язані з упровадженням інновацій	інші витрати
	%		млн. грн.					
2000	18,0	14,8	1760,1	266,2	72,8	163,9	1074,5	182,7
2001	16,5	14,3	1979,4	171,4	125,0	183,8	1249,4	249,8
2002	18,0	14,6	3018,3	270,1	149,7	325,2	1865,6	407,7
2003	15,1	11,5	3059,8	312,9	95,9	527,3	1873,7	250,0
2004	13,7	10,0	4534,6	445,3	143,5	808,5	2717,5	419,8
2005	11,9	8,2	5751,6	612,3	243,4	991,7	3149,6	754,6

Простежимо тенденцію зміни названих показників на рисунку 2 за період 2000-2005 рр.

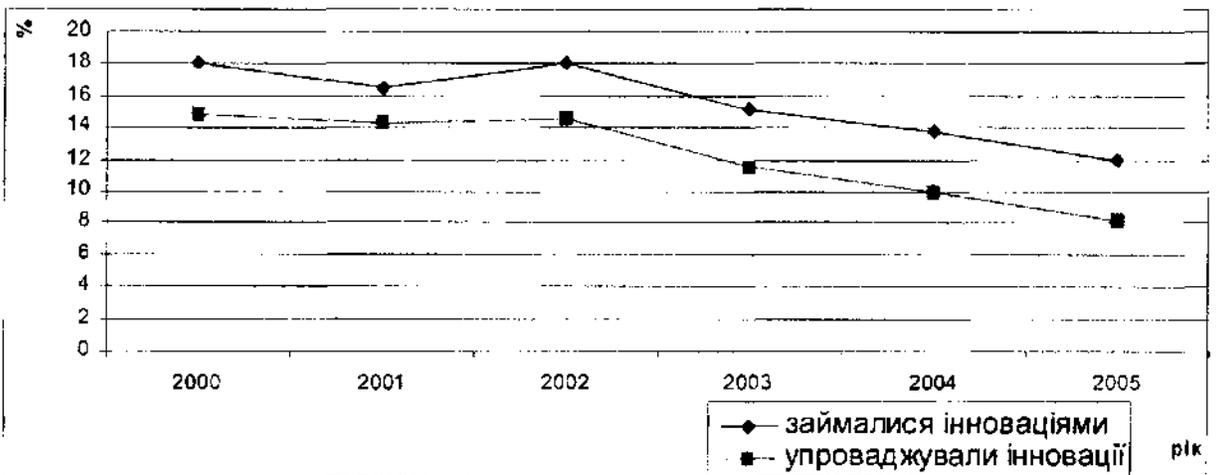

Рис. 2. Питома вага підприємств, що займалися та упроваджували інновації

Відомо, що за останні 5-7 років в Україні спостерігається суттєве збільшення кількості підприємств різних форм власності, що супроводжується абсолютним скороченням кількості тих, що займаються інноваціями та впроваджують їх. Таким чином, кількість підприємств, що займалися інноваціями зменшилась з 2000 р. по 2005 р. на 6,1%, а тих, що впроваджували на 6,6%. Однією з

причин цього явища є те, що новоутвореними суб'єктами підприємницької діяльності є здебільшого малі підприємства, які не мають ані коштів, ані можливостей для здійснення інноваційної діяльності.

Розглянемо, за рахунок яких джерел фінансується інноваційна діяльність підприємств в Україні у таблиці 4.

Джерела фінансування інновацій на підприємствах України

	Загальна сума витрат	У тому числі за рахунок коштів			
		власних	державного бюджету	іноземних інвесторів	інші джерела
		млн. грн.			
2000	1757,1	1399,3	7,7	133,1	217,0
2001	1971,4	1654,0	55,8	58,5	203,1
2002	3013,8	2141,8	45,5	264,1	562,4
2003	3059,8	2148,4	93,0	130,0	688,4
2004	4534,6	3501,5	63,4	112,4	857,3
2005	5751,6	5045,4	28,1	157,9	520,2

Отже, фінансування інновацій безперечно з кожним роком збільшується. Протягом періоду 2000-2005 рр. від 70% до практично 90% коштів, за рахунок яких фінансуються інновації є власні кошти підприємств (амортизаційні відрахування, мобілізація внутрішніх активів, виручка від реалізації окремих видів майна, нерозподілений прибуток та інші грошові накопичення). Слід зазначити, що з 2002 р. підвищилась сума коштів, що направлена в інноваційну діяльність зі сторони зовнішніх інвесторів (гранти, міжнародні програми, пайові внески іноземних інвесторів, кошти іноземних наукових

фондів) і значно зменшилось фінансування з державного бюджету (0,4-3%). Щодо інших джерел фінансування (кредити банків, фінансовий лізинг, кошти Фонду фундаментальних досліджень), то їх відсоток протягом аналізованого періоду складає від 9% до 19%. Тобто, головною проблемою підприємств України щодо інноваційної діяльності є серйозна нестача коштів.

Основні причини, що стримують інноваційну діяльність українських підприємств, за даними опитування проведеного Державним комітетом статистики України представлено в таблиці 5 [10].

Таблиця 5

Причини стримування інноваційної діяльності

Причини	Вагомість, %
Відсутність фінансування	87
Відсутність коштів у замовника	40
Високі кредитні ставки	34
Великі витрати	33
Недосконалість законодавчої бази	29
Труднощі з сировиною	23
Відсутність попиту на продукцію	19
Високий економічний ризик	17
Відсутність інформації про ринки збуту	12

Таким чином, більшість підприємств України усвідомлює необхідність інноваційної політики, але успішному її здійсненню заважають, перш за все, перешкоди фінансового характеру: великі витрати, відсутність фінансування, високі кредитні ставки, відсутність коштів у замовника, значний економічний ризик.

Українські підприємства є зацікавленою стороною у впровадженні інновацій, але зараз вони є неспроможними до проведення кардинальних інноваційних змін, у першу чергу, через зношення засобів виробництва та дефіцит фінансових ресурсів, по-друге – через відсутність чіткої державної стратегії щодо активізації інноваційної діяльності.

Отже, підвищенню активізації інноваційної діяльності підприємств України сприятиме удоско-

налення системи податкових пільг та кредитів підприємствам, що розробляють та впроваджують інновації; введення системи стимулювання інноваційної діяльності; залучення іноземних інвесторів; нові джерела фінансування робіт, пов'язаних із розробкою та впровадженням інновацій; створення ефективної системи моніторингу інноваційних процесів.

Таким чином, економічні умови ринкової економіки вимагають підвищеної уваги до активізації інноваційної діяльності, до ефективної організації досліджень та розробок, організації нововведень на всіх стадіях життєвого циклу продукції, зниження інноваційних ризиків та до забезпечення новими фінансовими джерелами підприємств, які ведуть активну інноваційну політику. А результатом цьо-

го буде прискорений процес оновлення виробництва, ефективніше використання залучених коштів спрямованих на інновації, формування стійкого попиту на наукові досягнення, тобто створення реальних умов, що сприятиме встановленню інноваційної моделі розвитку економіки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України „Про наукову і науково-технічну діяльність” № 1977-ХІІ, зі змінами від 17 листопада 2005 р.
2. Закон України „Про інноваційну діяльність” від 04.07.2002.
3. Держкомстат України // <http://www.ukrstat.gov.ua>
4. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 3/Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр „Академія”, 2002. – 952 с.
5. Економіка й організація інноваційної діяльності: Підручник (друге видання)/ О. І. Волков, М. П. Денисенко,

А. П. Гречан та ін.; Під ред. проф. О. І. Волкова, проф. М. П. Денисенка. – К.: 2005. – 424 с.

6. Дойль П. Менеджмент: стратегія и тактика / Пер. с англ. Под ред. Ю. Н. Кантуревского. – СПб: Издательство «Питер», 1999. – 560 с.

7. Виноградов О. А. Методи аналізу конкурентоспроможності впровадження інновацій на засадах маркетингу // Актуальні проблеми економіки. – № 1(55). – с. 65 – 73.

8. Артюшкова А. В. Про основні проблеми та заходи щодо активізації інноваційної діяльності підприємств // Регіональні перспективи. № 5(24). – 2002.

9. Гавриш О. А., Коростинська Ю. О., Зенків М. А. Управління інноваційним розвитком підприємства // Вісник КНУТД. – № 1. – 2006. – с. 137-139.

10. Лабурцева О. І. Дослідження розвитку інноваційного процесу в промисловості України // Вісник КНУТД. – № 6. – 2005. – с. 162 – 167.

11. Ямненко Г. С. Інноваційні структури – ключ до розвитку економіки // Вісник КНУТД. – № 4. 2005. – с. 120 – 125.

УДК 338.24.021.8

ШИШ Р.В.

ВДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМ УПРАВЛІННЯ В АПК У ПЕРІОД РЕФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ

У нових умовах господарювання суттєво змінились права та можливості підприємств, зросла їх господарська самостійність. Розукрупнення великих структур монопольного типу, масова приватизація призвели до появи на ринку багатьох нових суб'єктів господарювання, якими колись були підприємства, що входили до комплексів та об'єднань. Відповідно зросли потреби в забезпеченні виконання окремих функцій управління, які колись або були повністю відсутні, або не виконувались функціональними підрозділами інтегрованих структур (тих же комплексів та об'єднань). Практика показує, що багатьом суб'єктам господарювання виконання таких функцій не під силу, оскільки це призводить до непомірного розширення управлінського персоналу.

Сучасні концепції менеджменту є планово-методичною базою створення і розвитку конкурентоспроможних виробничо-економічних систем базового рівня компаній, фірм та корпорацій. Виходячи з основних положень теорії стратегічного менеджменту, необхідно розкрити такі його засоби, що діють в умовах стратегічних невизначеностей, зокрема, ранжирування завдань, реагування на незначні зміни зовнішнього середовища та вдосконалення управління підприємством під час виникнення стратегічних несподіванок. Ці методи дозволяють вибирати системи управління підприємством за різних обставин і особливо в разі виникнення складних ситуацій.

Враховуючи, що зміни макроекономічних умов господарювання у вітчизняній економіці можуть

мати дуже динамічний характер, прийняття своєчасних упереджувальних рішень стає винятково складним і важливим процесом.

Виконання завдань, обумовлених динамічними змінами в макроекономічному середовищі, потребує застосування принципово нових підходів у реалізації стратегії підприємства. Один з них полягає в здійсненні ранжирування стратегічних завдань. Воно передбачає послідовне здійснення таких заходів:

1) встановлення постійного нагляду за будь-якими змінами в навколишньому середовищі: ринковими, технічними, фінансовими, соціально-політичними;

2) аналіз цих змін, а також оцінка ступеня терміновості прийняття рішень у міру виявлення нових можливостей для підприємства;

3) прийняття рішення, розподіл цілей та завдань за наступними категоріями:

- найбільш термінові і важливі завдання, що потребують термінового розгляду і вирішення;
- завдання середньої терміновості;
- важливі, але не термінові завдання, які однак потребують постійного спостереження, контролю, розвитку та відповідних рішень у майбутньому;
- вірогідні та хибні завдання, що відкидаються у процесі вивчення;

4) передача термінових завдань для вивчення та розробки рішень у відповідні функціональні підрозділи підприємства;

5) контроль прийняття рішень та їх реалізації з огляду на можливі стратегічні наслідки для підприємства в цілому;

6) перегляд складу завдань підприємства, їх оновлення та ранжирування.

Великого значення набуває попереджувальний аналіз, розробка і прийняття попереджувальних рішень. Йдеться не лише про максимальне скорочення періоду лага – відставання в системі „стратегічне рішення – результат”, а про докорінну стратегічну переорієнтацію і перебудову підприємства на базі нових стратегій, побудованих з урахуванням перших ознак серйозних змін в макроекономічному середовищі.

Очевидно, при високих рівнях нестабільності нові стратегічні рішення необхідно виробляти ще тоді, коли згадані ознаки проявляються незначною мірою. У випадку чіткого прояву тієї чи іншої тенденції зміни макроекономічного середовища виникає можливість застосувати заздалегідь розроблену систему контрзаходів та адаптивних заходів. Тому в першу чергу слід налагодити відповідний моніторинг і аналіз навіть малопомітних тенденцій в економіці. Підрозділи, що керують діяльністю підприємств, повинні заздалегідь виробити в себе позитивне ставлення до можливих кардинальних змін, бути психологічно готовими до прийняття ризикових рішень та вміти підходити до вирішення виникаючих проблем, спираючись не на минулий, а на новий досвід, який ще тільки нагромаджується.

За сучасних економічних умов такі проблеми часто виникають несподівано всупереч прогнозам, викликаючи постановку завдань, які не відповідають минулому досвіду. У такому випадку невміння оперативно вжити контрзаходів веде до значних фінансових збитків. Менеджмент підприємства має бути достатньо гнучким, оперативним і адаптивним. Компенсаційні заходи, які б відновлювали рівновагу і збалансовували розвиток підприємств, повинні розроблятися та реалізовуватися в терміновому порядку. Якщо попередня стратегія для підприємства є неприйнятною, а зміни макроекономічного середовища відбуваються досить швидко, то виникає небезпека інформаційного перевантаження керівників вищої ланки, що в сукупності в потенціальною загрозою великих фінансових збитків може призвести до прийняття непродуманих і хибних рішень, грубих помилок. Ініціатива „знизу”, яка прискорює прийняття будь-якого стратегічного рішення, в цій ситуації стає небезпечною і може бути шкідливою. Керівники низових ланок управління, які опинилися без конкретних розпоряджень лінійних керівників, в цій ситуації можуть проявити ініціативу, яка призведе до вкрай негативних наслідків.

Така ситуація достатньо характерна для багатьох галузевих міністерств України в останні 2 – 3

роки. У даній ситуації у верхній ланці управління підприємства повинен бути розроблений комплекс дій та надзвичайних заходів на випадок виникнення несподіваних ситуацій.

Процес управління виробництвом складається з окремих управлінських циклів, кожен з яких можна розділити на самостійні операції. Цими операціями, як відомо, є збір та передача інформації про об'єкт управління, її обробка й аналіз вироблення на основі цього аналізу управлінського рішення, передача рішення на об'єкт управління і його реалізація цим об'єктом, порівняння отриманих внаслідок реалізації рішення показників з їх плановими величинами.

Різноманітні ситуації, з якими доводиться мати справу керівництву підприємства, взаємопов'язані. Процес управління, який реагує на вплив ситуації, викликає появу інших процесів управління, які, у свою чергу, викликають нові процеси, що тим самим утворює постійні управлінські цикли.

Основною всіх управлінських процедур є інформація про процес обміну цією інформацією.

Основний закон управління – на кожне підприємство та відкриту систему внутрішню та зовнішню середовище справляють різноманітний вплив, як закономірно повторювальний, так і випадковий. Щоб утримати свою цілісність та здатність на функціонування, система управління підприємства повинна відповідати на кожний такий вплив відповідною протидією і саме у відповідний час.

До процесу управління на підприємстві висувається ряд вимог. Процес управління повинен мати такі особливості як: безперервність, нерівномірність, циклічність, послідовність, відносна змінність та сталість.

Головна вимога до організації управління на підприємстві полягає в тому, що система управління підприємством повинна мати таке саме або більше різноманіття та швидкодію програм, що відповідає можливій віріативності впливу середовища на систему, що управляється.

Процеси управління належать до складних явищ. Зрозуміти сутність складних явищ і одержати про них достовірні дані можна тільки багаторазово спостерігаючи за поведінкою досліджуваного об'єкта чи явища. При цьому нам важливо не просто одержати достовірний матеріал про управлінський процес, а й оцінити якісний бік останнього.

Оскільки предметом праці управлінського персоналу є інформація, то кількісну оцінку якості управління варто давати насамперед з інформаційних позицій, а дослідження існуючих процесів управління необхідно проводити з використанням принципів системного аналізу.

Системні дослідження вимагають збереження цілісності досліджуваної системи, її єдності з на-

вколишнім середовищем і наступної спрямованої упорядкованості елементів системи, а вдосконалення цих елементів повинно бути спрямоване на поліпшення функціонування усєї системи.

Дослідження процесів управління виробництвом складаються з цілком певних послідовних етапів:

а) постановка завдання і визначення цілей дослідження;

б) обстеження існуючих форм і методів управління виробництвом, їх оцінка і порівняльний аналіз;

в) визначення вузьких місць в управлінському процесі;

г) визначення факторів, що відіграють головну позитивну і негативну роль в управлінні досліджуваним об'єктом;

г) пошук критеріїв, що оцінюють ефективність управління;

д) розробка рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності управління, і їх експериментальна перевірка.

При виборі методу дослідження необхідно враховувати його здатність надавати достовірну інформацію про досліджуваний об'єкт. Крім того, він повинен ґрунтуватися на основах теорії управління і враховувати особливості техніко-економічних процесів на підприємствах. Метод повинен також дати можливість оцінювати величини взаємозв'язків підрозділів підприємства й окремих посадових осіб, тому що ми оцінюємо процеси управління з інформаційних позицій. Звідси випливає: цінність матеріалів дослідження визначається, головним чином, застосовуваними методами. Вони повинні забезпечувати необхідну точність конкретного дослідження, гарантувати статистичну вірогідність результатів, тобто можливість за обмеженою кількістю спостережень екстраполювати результати на інші об'єкти досліджуваної сукупності.

Водночас потрібно враховувати й економічність методів. Існують різні за формою й ефективністю методи дослідження управлінських процесів і організації праці керівників. Найвагоміші з них такі: хронометри, моментні спостереження, мікро елементне нормування, фотографії і самофотографії робочого дня тощо. Усі вони мають ті чи інші недоліки, що становлять сутність процесів управління.

Відповідно до стратегії розвитку сільського господарства необхідне розроблення багатовимірної перспективної програми формування у ньому ефективно діючого виробничо-кадрового і кадрово управлінського потенціалу. У тому числі з урахуванням не лише і навіть не стільки щодо загальної чисельності спеціалістів, а й у галузевому розрізі. Це дасть змогу остаточно вирішити питання щодо закладів доцільності (недоцільності) мати

у подальшому існуючу кількість вищих навчальних закладів, планування набору в них тощо.

Розвиток управлінських відносин являє собою складний і безперервно-нескінчений процес, на кожному етапі якого виникають обставини, що зумовлюють необхідність переведення його на організаційно досконаліший і результативно вищий рівень.

Розгляд у єдності наукової сутності категорії управління як цілеспрямованого регулювання будь-якої виробничої, господарської, наукової та усєї іншої діяльності, та ситуації, що склалася в останні роки навколо цієї проблеми в аграрному (агропродовольчому) секторі економіки підводить до висновку про необхідність переходу від малообнадіяливих перманентних управлінських удосконалень управління в усі попередні період до розбудови системного управління, яке базувалось би на сукупності стабільних за своєю науково-концептуальною сутністю положень.

При цьому винятково важливо розглядати управління як системну категорію, яка стосовно аграрного сектора економіки охоплює сільськогосподарську галузь у всій її масштабності й багатоглибини, безпосередньо сільський сектор з його соціально-виробничою першоосновою - сільськими поселеннями та сільськими територіями. Стратегічно об'єднуючим критерієм взаємозацікавленого функціонування і розвитку цих підсистем є ніщо інше, як соціально-економічний інтерес їх першооснови - селянства й усіх зайнятих в аграрному секторі. Сюди ж належить інтерес працівників сфери села.

Визначальним у державному управлінні аграрною сферою є її регулювання як єдиної, багатовимірної, свого роду поліформної системи з властивими їй підсистемами. На цій методологічній основі базується об'єктивна необхідність державного управління ними під кутом зору підпорядкованості кожної з них зокрема та всіх разом узятих ефективному досягненню стратегічно кінцевих результатів розвитку аграрної (агропродовольчої) сфери. Це у свою чергу повинно розглядатися з позицій того, що кінцевий результат знаходитиметься у безпосередній залежності від рівня досконалості управління єдиною, консолідованою якщо не організаційно, то стратегічним задумом системою. По-іншому кажучи, досконалість чи навпаки, недолугість управління - відповідно позитивно чи негативно впливає на формування кожної даної системи з її підсистемами як територіальної і соціально-виробничої цілісності. Ці вихідні положення у своїй основі стосуються формування і функціонування галузевих, регіональних, функціональних та інших управлінських систем (підсистем) агропродовольчого призначення.

Винятково важливими в управлінні сільським господарством і АПК є також деякі інші непер-

вершені за значенням обставини. Одна з них полягає у тому, що державне управління – це, передусім, розвиток і регулювання уповноваженими на це владними структурами різного роду відносин: суспільно – політичних, нормативно – правових, соціальних, макроекономічних, організаційних тощо. У сучасних умовах у сільському господарстві вони найповніше проявляються в реформуванні аграрних і земельних відносин та його соціально-економічній результативності. Якщо виявлення закладеного в них потенціалу поки що не забезпечує очікуваної соціально-економічної віддачі, першопричини цього у найбільш загальному відношенні слід шукати у недосконалості державного управління ними.

Однією найважливішою обставиною, вимогам якої повинно підпорядковуватися державне управління агропродовольчою сферою, є необхідність забезпечення такої гармонізації інтересів держави з одного боку та селян і всього сільського соціуму – з іншого, за якої реально пріоритетними були б інтереси останніх. Поки що досягти цього в Україні ще ніколи не вдавалося: ні в радянські часи, ні нині. Тож в узагальненому відношенні ефективна гармонізація поєднання інтересів у ланці „державна – селянство (сільський соціум)” або, що те ж саме, „селянство (сільський соціум) – держава” слід вважати визначальним у формуванні й розвитку державного управління аграрною (агропродовольчою) сферою економіки. Послідовне забезпечення позитивно результативного рівня такої гармонізації належить до найважливіших критеріальних ознак якості управління, його відповідності інтересам сьогодення і стратегічного майбутнього.

Під системним державним управлінням аграрною (агропродовольчою) сферою слід розуміти таку його організацію, за якої на основі цілеспрямованого використання всієї необхідної сукупності державних регуляторів і ринкових механізмів буде забезпечено результативність сільськогосподарської системи відповідно до законодавчо чи іншим шляхом визначеної для неї суспільної, соціальної та економічної мети.

У такому розумінні досліджуваної проблеми до її вивчення у науковому прикладному відношенні у нашій країні поки що робляться перші кроки. Незвіданого тут настільки багато, що ще рано вести мову навіть про хоч би найзагальніше усвідомлення того, що і як цим шляхом потрібно буде пройти. Тому з цим у нашому випадку виправдано обмежитися розглядом організаційних основ системного управління. До визначальних із них належать:

- завчасне формування чітко і всебічно обґрунтованих проміжних і кінцевих завдань та результатів розвитку галузі, стратегії, тактики, етапів і механізмів їх досягнення з

одночасним розробленням відповідних планів, програм та інших нормативних актів; створення передумов для своєчасного і повного (у визначених потребах) фінансового та іншого ресурсного забезпечення визначених планів, програм, завдань;

- передбачення можливих ризиків з одночасним визначенням і формуванням фінансової, економічної та іншої ресурсної бази для подолання їх негативних наслідків;
- чітке визначення функціонально-цільового призначення кожної складової управлінського процесу, своєчасне (відповідно до прийнятої технології) включення їх в управлінський процес, організація ефективної їх взаємодії відповідно до організації й технології виробництва і управління;
- підпорядкованість кожної управлінської складової інтересам досягнення кожною з них, а також усією управлінською системою проміжних і кінцевих результатів, забезпечення їх функціонування на основі засад управління за результатами і праксеологією (досконалою діяльністю);
- здійснення перманентного і всебічного опрацьованого моніторингу управління з використанням одержаних у процесі його проведення узагальнень і рекомендацій щодо подолання виявлених недоліків, прорахунків і помилок в інтересах майбутнього;
- надійне кадрове забезпечення управління.

Ці вихідні положення з відповідними особливостями стосуються опрацювання усіх без винятку управлінських складових. Необхідний кінцевий результат досягається лише за умови, коли всі вони будуть обґрунтовані та втілюватимуть у практику якомога досконаліше.

Із розвитком різноманітних формувальних виникає необхідність у створенні комунікацій, суть яких полягає в інформаційному обміні новинами, турботами, успіхами, що відбуваються в процесі господарської діяльності між підлеглими і керівництвом підприємств, виробниками, споживачами продукції. Для цього державними органами влади організовується виставкова діяльність, залучаються засоби масової інформації, радіо, телебачення, видання газет, журналів, наукових праць, функціонують інформаційно-маркетингові, консультативні центри. При цьому вивчається досвід із менеджменту зарубіжних фірм, компаній, які значну увагу приділяють інформації про споживачів, конкурентів продукції, ринек товарів і послуг на організаційні процеси виробництва, ведеться пошук нового, перспективного в технологіях, досягненнях науки.

У менеджменті при керуванні підлеглим персоналом використовують наступні методи. Для прий-

няття рішення з кількох альтернатив застосовують метод платіжної матриці, досліджують можливі результати альтернативних варіантів. Врахувати різні напрями діяльності підприємства дає змогу метод дерева рішень, в основі якого лежить порівняння їхніх фінансових результатів. Передбачити майбутній розвиток підприємства можливо за допомогою методу прогнозування, використання при цьому набутого досвіду, встановлених тенденцій, закономірностей у виробництві продукції. Метод аналізу ієрархії дає змогу вибирати пріоритетні рішення шляхом проведення парних порівнянь, враховувати ефекти синергії, відповідність прибутків витратам декількох альтернатив, виконувати маржинальний аналіз. Поряд із наведеними методами, що кількісно вирішують економічні питання, використовують організаційно-розпорядчі, соціально-психологічні та інші, в яких приділяється увага прийомам керування відповідно до умов виробництва, способів впливу на працюючих, виховання в них добросовісного ставлення до праці, проявлення моральних якостей у взаємовідносинах, спрямованих на розкриття їх здібностей.

Показники, що відображають економічний стан і розвиток підприємств, передають місцевим органам влади, державним відомствам, на основі їх встановлюється і прогнозується економіка країни в цілому. При цьому значна увага як на державному, так і місцевому рівнях приділяється інформації про зовнішні та внутрішні чинники підприємств, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції. Зокрема до внутрішніх чинників належать дані наявності матеріально-технічних, кадрових, фінансових ресурсів, а зовнішніх – знання господарської діяльності конкурентів, попити споживачів на сільськогосподарську продукцію, змін у цінах на неї, каналів збуту.

Кожне управлінське рішення повинно бути забезпечене повною інформацією. Керівники підприємств, фінансові менеджери повинні мислити аналітично, мати здатність сприймати оцінки інформації та, виходячи з цього, приймати нові та зважені управлінські рішення.

Розвиток економіки супроводжується еволюцією систем управління підприємством, причому як у структурному, соціальному, так і інформаційному аспектах.

Основну питому вагу в загальному потоці інформації займає економічна інформація, яка відображає всю багатогранність виробничої та господарської діяльності підприємств АПК. За допомогою економічної інформації здійснюються основні функції управління: планування, облік, аналіз та контроль.

Інформаційна система показників формується із зовнішніх та внутрішніх джерел і залежить від галузевих особливостей підприємств, їх організаційно-правових форм господарювання та інших умов.

Тому сьогодні інформація виступає як один із першочергових ресурсів, значення якого не менше, ніж значення інших видів ресурсного потенціалу. Ефективне використання цих ресурсів в процесі виробництва значною мірою залежить саме від стану та використання інформації та джерел її надходження.

Державне управління сільським господарством і АПК базується на сукупності регулюючих факторів, до найважливіших серед яких належать:

- *політичні* – охоплюють собою загальнодержавну політику щодо села, визначення місця сільського господарства серед інших галузей, формування державної аграрної політики;
- *правові* – розроблення законодавчих та інших нормативно-правових актів, що стосуються аграрного (агропродовольчого) сектора, забезпечення їхнього функціонування і дотримання їх сутності всіма управлінськими, адміністративними і безпосередніми виробничими структурами;
- *соціальні* – формування державної соціальної політики щодо сільського господарства, села і селянства й забезпечення її практичного втілення відповідно до її сутності, цільового призначення і механізмів здійснення;
- *макроекономічні* – державна підтримка сільського господарства, розроблення і здійснення фінансової, цінової та податкової політики щодо нього відповідно до особливостей і потреб кожного конкретного стану (періоду);
- *матеріально-ресурсозабезпечуючі* – розвиток галузей для задоволення потреб сільського господарства у тракторах, комбайнах, сільськогосподарських машинах, засобах для боротьби зі шкідниками і хворобами сільськогосподарських тварин, медикаментах для сільськогосподарських тварин тощо;
- *формування агроекологічної, земле- і природоохоронної політики*, розвиток сільськогосподарських меліорацій тощо;
- *організаційні (організаційно-управлінські)* – забезпечення ефективного функціонування державних органів управління сільським господарством і АПК;
- *кадрові (кадрово-управлінські)* – формування і забезпечення високого рівня функціонування навчальної мережі для підготовки й підвищення керівників і спеціалістів для державного управління сільським господарством по всій вертикалі й безпосередньо для виробництва, організація їх ефективного використання і просування по службі;
- *наукові* – забезпечення розвитку сільськогосподарської науки, включаючи підготовку наукових кадрів.

Кожна група цих та інших складових за структурною побудовою управлінських ланок (підсистем) є багатоеlementною, має чітке цільове призначення, виконує властиві їй специфічні функції. Поки що не має ні методології, ні методики обчислення місця, „ваги“ кожної з них в подальшому. Передусім, тому що всі вони глибоко різнопланові, а багато з них не мають кількісних вимірників.

Більше ніж очевидною є необхідність удосконалення організації включення їх у системне управління і забезпечення ефективного функціонування.

Створення підґрунтя ринкової економіки в Україні пов'язане з процесами трансформації та структурної перебудови її галузей, а також застосуванням прогресивних методів управління підприємствами. Успіх перетворень залежить від багатьох чинників, головним серед яких є формування дієвого механізму управління суб'єктами господарювання на макро-, мезо- та мікроекономічних рівнях. Ось чому особливого значення набуває проблема забезпечення органів державного й регіонального управління і безпосередньо самих підприємств відповідною теоретико-методологічною та методичною базою, яка і врахувала особливості процесу управління, трансформувала їх у комплекс відповідних процедур, що є дієвими механізмами управління і перебувають у стані формування та початкового розвитку.

За об'єктом впливу функції розподіляються на зовнішні, згідно з якими механізм є цілісним об'єктом і зовнішнім щодо процесу виробництва, і внутрішні функції, за якими механізм управління є сукупністю складників, що забезпечує його стале функціонування і розвиток як системи вищого рівня. Призначення зовнішніх функцій полягає у виділенні із зовнішнього середовища релевантної щодо механізму інформації і трансформації її в стратегічні переваги розвитку підприємства. За роллю для підприємства зовнішні, тобто загальнооб'єктні, функції запропоновано розподілити на головну, яка полягає у забезпеченні саморозвитку суб'єкта господарювання, і вторинні, що підтримують виконання головної функції відповідним рівнем результативності й ефективності функціонування.

Внутрішні функції механізму управління підприємством забезпечують виконання зовнішніх і представлені сукупністю основних та допоміжних функцій. До основних, тобто часткових функцій менеджменту, слід віднести: стратегічне планування, організацію, контроль, облік, координацію регулювання, мотивацію. Допоміжні функції створюють умови для реалізації основних і відображають інформаційний аспект механізму управління, а саме: прийом, збереження, передачу, обробку, видачу інформації.

Важливим завданням управління у постсоціалістичних країнах є налагодження дієвої системи фінансового менеджменту. Практика свідчить, що на багатьох підприємствах функції фінансового

менеджменту, тобто аналіз, планування, прогнозування, прийняття рішень і контроль із процесом формування й використання фінансових ресурсів покладені на головного бухгалтера.

Важливими складовими фінансового менеджменту є управління структурою витрат, активами, в тому числі дебіторською заборгованістю, запасами, фінансовими інвестиціями (портфелем цінних паперів), капіталом, ліквідністю, прибутковістю та фінансовою стабільністю підприємства.

На управління покладається відповідальність щодо організації та удосконалення системи оцінки, уникнення й мінімізації можливих для акціонерного товариства ризиків. На підприємстві має бути запроваджена система процедур, які дають змогу, по-перше, оцінити можливість виникнення витрат прибутку, майна, грошей тощо у зв'язку із випадковими змінами умов економічної діяльності або іншими несприятливими обставинами; по-друге, уникнути або мінімізувати ці ризики.

Із реформуванням сільськогосподарських підприємств відбулася зміна в системі їх управління, характерним для якої стало розімкнення зворотного інформаційного зв'язку між вищими районними, обласними, державними адміністраціями і керівниками різних формуваль. Порушився вплив вищого керівництва на управлінську діяльність сільськогосподарських виробників. У нинішніх умовах сільськогосподарського виробництва товаровиробники самі вирішують організаційні питання виробничої діяльності. Здійснюють управління персоналом відповідно до поставлених завдань. забезпечують інформованість підприємства новинами щодо прогресивних технологій, досягнень у сільському господарстві. У пошуку ефективного управління виробничими процесами в сільськогосподарських підприємствах вивчають і застосовують зарубіжний досвід із менеджменту і маркетингу. Про це зазначається у ряді наукових праць, в яких узагальнено основні положення з менеджменту, управління, дано порівняльну характеристику функціональних складових праці економіста в умовах планової і перехідної економіки. Проте де-не-де у вирішенні питання, зокрема встановлення зв'язку між виробництвом, ринком продукції та інформацією про виробничу діяльність сільськогосподарських підприємств, не визначені основні показники, що характеризують їх як об'єкти регулювання, які впливають на управлінські рішення тощо.

Менеджмент охоплює дослідження, які розглядають види діяльності підприємств, організацій, осіб, що займаються бізнесом, пов'язані з керівництвом людьми, використанням ними засобів праці, створенням взаємовідносин між працівниками через певну структуру управління для виробництва продукції, що задовольняє вимогам ринку. Характерним у процесі господарської діяльності є вирі-

шення питань про наявність у підприємстві кадрових, фінансових ресурсів, засобів праці, витрат сировини. В Україні з реформуванням підприємств, пристосуванням їх до ринкової економіки створено умови для рівномірного й послідовного функціонування різних формувальних; надання однакових механізмів регулювання господарської діяльності через податкову систему, ціни, кредит, процентні ставки; взаємовигідності у співпраці підприємств, їх кооперування; самостійності у розв'язанні поставлених завдань, проявлення ініціативи щодо вдосконалення виробництва, подальшого його розвитку.

Пріоритетний розвиток агропромислового комплексу країни визначений на рівні сучасної загальнодержавної політики. Визначені принципи державного регулювання сільського господарства, серед яких:

- досягнення продовольчої безпеки держави;
- встановлення паритетних і еквівалентних відносин сільським господарством та іншими секторами економіки, зокрема з промисловістю;
- підтримка доходів сільських товаровиробників на рівні, що забезпечує розширене відтворення;
- стимулювання науково-технічного прогресу сільського господарства та зростання його економічної ефективності;
- охорона природи, збереження ресурсів, оздоровлення довкілля;
- соціальний захист населення: раціональне використання трудових ресурсів.

Активно розробляються форми і методи державного регулювання розвитку сільського господарства в сучасних умовах. Найбільше загальноприйнятими серед них є:

- державна підтримка всіх форм господарювання;
- удосконалення форм і методів економічного регулювання;
- встановлення гарантованих цін для товаровиробників сільськогосподарської продукції;
- видача низькопроцентних кредитів для закупівлі продукції за контрактами;
- квотування виробництва та реалізації продукції;
- встановлення дотацій і компенсацій за вироблену продукцію;
- створення спеціального фонду цінового регулювання виробництва.

Однією з причин виникнення кризової ситуації є низький рівень менеджменту. Саме некваліфіковані та помилкові дії керівництва довели багатьох суб'єктів господарювання до межі банкрутства. Істотним фактором, який зумовлює прийняття неправильних управлінських рішень, є відсутність на підприємствах системи контролю, зокрема, фінансового.

Практичне виконання тією чи іншою контролюючою особою свого завдання буде тим успішніше, чим більше визначено й чіткіше він буде уявляти собі особливості контролю в ряді функцій управління. Будь-яка функція управління застосована на інформації: використовує одну інформацію, породжує іншу. Використовувана інформація може бути хоча б частково однаковою для різних функцій, а тому вона не містить ознаки, що визначає її особливість. Зате чітко виступають відмінності інформації, породжуваної різними функціями управління. Воно і зрозуміло: цілі різні, тому неоднаковий і їхній результат – інформаційна „продукція”.

Налагодити ефективне функціонування підприємства у ринковій економіці, уникнути кризи та банкрутства можна лише при наявності чіткої, доскональної форми організації господарювання, яка передбачає:

- всебічне знання конкретного ринку, споживача, конкретних цін на свою продукцію чи послуги. Це досягається маркетингом підприємства;
- чітку взаємодію з постачальниками, ринками усіх факторів виробництва, внутрішньо фірмової організації виробничого процесу тощо. Це досягається виробничим менеджментом підприємства;
- постійну увагу та контроль за бюджетом підприємства, який за умов ринкової економіки відокремлений від державного бюджету. Це досягається фінансовим менеджментом підприємства;
- повсякчасне забезпечення діяльності підприємства оптимальною кількістю найманих робітників, що мають відповідні якості та професійну підготовку. Це досягається менеджментом з персоналу підприємства;
- поточний і періодичний контроль за станом ліквідності (спроможності у будь-який час виконати свої зобов'язання перед будь-яким контрагентом; споживачем, постачальником, банком, бюджетом держави, податковою установою тощо). Це досягається менеджментом обліку та контролю підприємства.

Отже, можна підкреслити, що за умов ринкової економіки підприємство діє не як мікрочастка єдиного народногосподарського комплексу країни, а як первинна ланка економіки країни.

Економіка країни складається із взаємодії первинних ланок. Чим досконаліше організована ця ланка, тим вищий ефект функціонування економіки в цілому. Форма організації господарювання на мікро рівні за такою теоретичною доктриною є самостійним фактором економічного зростання, економіки взагалі.

Докорінні зміни в економіці держави упродовж останніх років потребують аналізу та детального

перегляду господарського механізму управління в цілому, однак особливої уваги заслуговує процес управління трудовими ресурсами.

Упродовж останніх років відбулось суттєве зниження чисельності трудових ресурсів та ефективності їх використання на підприємствах, надто сільськогосподарських, унаслідок низької заробітної плати та заборгованості з її виплати, низького рівня життя, високого рівня безробіття та міграції сільського населення, загостреної демографічної ситуації тощо.

Ігнорування проблеми підвищення ефективності управління трудовими ресурсами на підприємствах сільського господарства може призвести до невідворотних змін у кількісному та якісному складі трудового потенціалу країни.

Отже, для підвищення ефективності управління на сільськогосподарських підприємствах та відродження галузі, необхідно:

1. Сприяти залученню вітчизняних та іноземних інвестицій у розвиток сільського господарства і агропромислового комплексу регіону;

2. Сприяти підвищенню заробітної плати та інших видів матеріального стимулювання персоналу сільськогосподарських підприємств;

3. Впровадити якісно нові підходи до управління персоналом сільськогосподарських підприємств, підвищити мотивацію до праці, створити умови для роботи та покращення якості і рівня населення;

4. Залучати персонал підприємств до підвищення власної кваліфікації, що дозволить досягти вищого рівня заробітної плати;

5. Забезпечувати високий рівень автоматизації і механізації виробництва, що призведе до підвищення результативності роботи сільськогосподарських підприємств;

6. Сприяти створенню кредитних спілок для відродження та розвитку соціальної інфраструктури у сільській місцевості, фермерства та підприємництва.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрианова І. К. Формалізація задачі дискретного оптимального управління стосовно сільського виробництва / І. К. Андрианова, Л. Я. Боборикіна // Вісник аграрної науки. 2005. – № 1(29). – с. 57-61.

2. Буряк П. Ю. Корпоративне управління: особливості розвитку в Україні / П. Ю. Буряк, Н. Б. Татарин // Фінанси України. – ISSN 745-80. – 2006. – № 6. – с. 114-120.

3. Бутырин В. В. Формирование рациональной системы управления АПК // Аграрная наука – ISSN 0869-8155. 2005. – № 7 с. 13-14.

4. Грищенко А. П. Методичні положення та напрями удосконалення регіонального розміщення й управління агропромисловим виробництвом // Економіка АПК. – ISSN 741. – 2006. – № 2. – с. 3-7.

5. Гріфін Рікі В., Яцура В. Основи менеджменту: Підручн. для студ. екон. спец. – Л.: Бах. 2001. – 624 с.

6. Кваша С. М. Невідкладні проблеми теорії управління в агро бізнесі з позиції менеджменту XXI століття / С. М. Кваша, Г. М. Чорний, О. М. Павленко // Економіка АПК. – ISSN 741. – 2006. – № 4. – с. 100-106

7. Ключак В. А. Совершенствование управления агропромышленным производством на районном уровне / В. А. Ключак // Економіка АПК. – ISSN 741. 2005. – № 11. – с. 39-43.

8. Макаренко М. В. Формування механізму управління ефективним функціонуванням підприємства / М. В. Макаренко // Актуальні проблеми економіки. – ISSN – 21-482. – 2005. – № 12. – с. 136-136.

9. Осовська Г. В., Косовський О. А. Менеджмент організації: навчальний посібник. – К.: Кондор. 2005. – 860 с.

10. Пустовойт О. Кількісна та якісна складові економічного розвитку України: управлінські аспекти // Економіка України. – ISSN 0131-775x – 2006. – № 2. – с. 20-26.

11. Тарасова О. В. Проблеми формування системи корпоративного управління в аграрному бізнесі // Вісник аграрної науки Причорномор'я – 2005. – № 2(30). – с. 40-51.

12. Франчук В. І. Основи менеджменту. Навч. посібн. – Львів: Каменяр, 1997. – 95 с.

13. Хміль Ф. І. Основи менеджменту. Підручник. К.: Академвидав, 2003. – 608 с.

14. Шевчук Є. В. Теоретичні основи процесу взаємодії органів управління акціонерним товариством // Актуальні проблеми економіки. – ISSN 21-482 – 2006. – № 5. – с. 121-128.

15. Юрчишин В. В. Розбудова системного державного управління сільським господарством. Економіка АПК. – ISSN 741. – 2005. – № 6. – с. 6-17.

16. Яценко В. М. Управління трудовими ресурсами сільськогосподарських підприємств на Черкащині / В. М. Яценко, О. П. Кошутько // Економіка. Фінанси. Право – ISSN 14567. – 2006. – № 7. – с. 14-18.

УДК 336.763.2(042.3)

АНДРЕЄВ М.В. – д. ф.-м. н.

ЗАПОБІГАННЯ РИЗИКУ У ВИБОРІ ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПОРТФЕЛЯ ЗА ЙМОВІРНОСНИХ ОБМЕЖЕНЬ ФІНАНСОВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ІНВЕСТОРА

ОГЛЯД НОВИХ ФІНАНСОВИХ СТРАТЕГІЙ

Цей огляд проводиться за матеріалами офіційного видання 2005 року Нью-Йоркської торгівельної біржі, в яких акцентується увага на глобальних товарах світового ринку та нових фінансових стратегіях, обумовлених реаліями світового ринку [1].

L. Davison, головний редактор журналу “Тижневик ф'ючерсів та опціонів”, аналізує основні цілі менеджерів середньотермінових та довготермінових фондів – це добрі прибутки та малі ризики інвестиційних портфельів за рахунок їх диверсифікації, – і задоволення цих критеріїв автор пов'язує з реаліями ринку товарних деривативів. Як у будь-якому інвестиційному процесі, інвестиційні менеджери завжди шукають два ключові фактори у товарному інвестуванні: позитивний абсолютний прибуток та диверсифікаційні вигоди від розширення інвестиційного портфеля. Ще донедавна багато товарних ринків не завжди задовольняли першому критерію, тому їх використання інвестиційними менеджерами було мінімальним. Однак недавно ситуація почала змінюватись, і товари стають більш привабливою пропозицією на фондовому ринку. Значна кількість товарів, що можуть підлягати інвестуванню, індексується банками, зростає число спеціальних товарних фондів геджування ризику.

Мають місце значні обсяги міжнародної торгівлі, наприклад, нафтою. Збільшення таких обсягів торгівлі фіксується на біржах. Якщо взяти випадково один місяць, наприклад, лютий 2004 року, то видно, що на торгівельній біржі продуктів агропромислового комплексу у Чикаго, обсяг зріс на 56.2 відсотка порівняно з лютим 2003 роком, тоді як на біржі металів у Лондоні у лютому видно, що обсяг металів зріс більше ніж на 10% між 2003 та 2004 роками.

Якщо стає очевидним, що інвестори починають цікавитись товарами – хоча з низької стартової точки то має постати питання – чому? Здається, на це є три причини. Більш очевидно, що бідне представлення фондових ринків товарами за останні декілька років обумовили навіть порівняно малі абсолютні прибутки на товарних ринках.

За передбаченнями деяких інвестиційних менеджерів, ринкові умови, за яких утворюються товарні фонди, не зазнають жодних змін у найближчому майбутньому. Валюти, особливо долар, євро та єна, напевно збережуться їх волатильність на деякий час. Навіть, якщо відбудеться деяке покращення перспектив розвитку економіки США, яке могло б повернути деяку стабільність долару, але не можна не враховувати той факт, що дефіцит, як торгівельний, так і фіскальний, продовжує погіршуватись, – і це відноситься до структурних проблем.

Далі, багато товарів, таких як нафта або метали, діють як захисне геджування проти низьких показників в економіці – залежні ризикові активи, подібно до акцій, коли вони відображають некорельовані або навіть від'ємно корельовано економічні показники.

У статті, опублікованій Центром міжнародних цінних паперів та ринків деривативів [the Center for International Securities and Derivatives Markets] (CISDM), що вийшла у березні 2004 року, наведено статистичні дані про “низькі або від'ємні кореляції [Goldman Sachs Commodity Indexes] (GSCI) доходів з доходами за індексом S&P500 (-0.07). “Стаття закінчується тим, що навіть у період (1990-2003 роки), коли товари були слабо представлені у ризикових активах та у борзі, “товари можуть дати інвестиційні вигоди, якщо розглядаються як додаток до диверсифікованого портфеля...”

Цілком можливо, що товари гратимуть у майбутньому роль відомих наразі ризикових активів, таких як валюта або конвертовані облигації. Інвестиційні менеджери фонду, що геджують ризики фонду золота, передбачають зростання увічі ціни золота на наступні декілька років.

Для менеджерів фондів, що приймають рішення про введення нових товарних ринків, постає вибір між інвестуванням прямим чином у товарні деривативи або розміщення у банківські товарні індекси чи товарні фонди, особливо, у геджуючі фонди. Тоді як пряме інвестування може бути таким підходом, що надає переваги досить сильним або сановитим інвесторам, а реалії ринку такі, що більшість малих або нових розміщувачів товарів вибирають між банківськими товарними індексами та геджуючими фондами, розподіляючи, таким чином, свої ризики.

Використання банківських індексів забезпечує прибутки, які можна порівняти з пасивними довгими позиціями або ф'ючерсними контрактами, тому інвестор мав би вигоду від диверсифікації та від позитивного представлення якості на товарних ринках у цілому. Індекси, головним чином, базуються на загальних обсягах кожного товару, що підлягав трансакції або операції на ринку, такого як нафта, золото та інші метали.

Визначення індексу ліквідного товару німецького банку [the Deutsche Bank Liquid Commodity Index], наприклад, базується на шести основних товарах: неочищена нафта, нафтові енергоносії, алюміній, золото, зерно. Однак, не усі товарні індекси визначаються однаковим чином: звіт Fidelity на початку 2004 року показав широкий різновид доходів між Reuters/Commodity Research Bureau index (CRBI), що включає у своєму розрахунку 17 основних товарів та GSCI, у якому майже дві третини займають енергетичні товари. Є велика різниця між різними товарними ринками у сенсі їх буму та циклами банкрутства, – зазначається у звіті. Хоча обидва CRBI та GSCI розглядалися у роки підвищення [Bullish years], наприклад, у 2003, необхідно дивитися на компоненти конкретного індексу, щоб визначити, які ринки "керують" цим індексом на даний час.

Індексами зручно користуватись на практиці, вони порівняно легкодоступні інвесторам, оскільки вони не активно управляються між різними економічними розбалансуваннями, а тому не керують вартістю виконання інвестицій.

Однак менеджери геджуючих фондів стверджують, що вони заробляють свою зарплату, активно геджуючи або запобігаючи ризику, навіть у межах одних товарних ринків. Наприклад, можуть бути періоди, коли виникає необхідність у великій пропозиції золота, тоді є виключно вигідною функція скорочення золотого фонду.

Деякі аналітики прогнозують значний підйом товарів не лише в одному напрямку. Rogers передбачав короткий спад китайської економіки у 2005 році. Багато аналітиків передбачають добрі часи у майбутньому. "Ми знаходимося на ранній стадії підйому ринку золота, яка могла б тривати принаймні протягом п'яти або шести років." Ці слова належать Бейкеру, президенту компанії Baker Steel, який має 12-річний досвід роботи у золотих фондах. "Початковий удар" у пошті має прийти з шахт та рудників, купуючи собі майбутню продукцію, яку раніше геджували. Це цікаво, бо з'являється інші типи ризикових активів.

Варто також нагадати песимістичний важливий коментар Fidelity про те, що не можна очікувати виставлення товарів на ринку у лінію один за одним, і що "люди мають дуже широкою шіткою, коли посилаються на ринок товарів".

Однак – і навіть, переоцінюючи погляди стосовно зростання товарів, – це випадок диверсифікації вигід. Базуючись на своїх власних дослідженнях, у звіті CISDM робиться висновок з деяким наголосом: "Додавання товарної компоненти до диверсифікованого портфеля ризикових активів продемонструє результат підвищення ризико-регульованої якості портфеля".

Фондові менеджери дивляться на товари, як на засоби геджування ризику проти майбутніх негативних шоків у спокої своїх портфелів, а також, можливо, меншою мірою, як на засоби отримання прибутків.

Як тільки глобальні товари справді стануть наступним сектором буму у світі інвестиційного менеджменту, то зростання кількості товарів на біржовому ринку покаже, що зацікавлені менеджери глобальними товарами, як засобами геджування інвестиційного ризику, напевно, зросте

ВПЛИВ ЗМІНИ ФІНАНСОВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ ІНВЕТОРА НА ЕФЕКТИВНИЙ ВИБІР ІНВЕСТИЦІЙНОГО ПОРТФЕЛЯ

Розглядається задача про дослідження ефектів змін у кількості фінансових можливостей для формування інвестиційного портфеля, у якому буде розміщено ризикові активи, вибрав інвестором на базі формування портфеля, що відповідає детермінованим обмеженням його фінансових можливостей.

Припускається, що інвестор має інвестувати капітал W і що його змінні величини, за якими він у змозі приймати рішення, такі:

x_i – інвестиційний попит на ризиковий актив i , $i = 1, \dots, n$.

x_{n+1} – інвестиційний попит на безризикові активи. Таким чином, обмеження на інвестиційні можливості інвестора набувають вигляду:

$$\sum_{i=1}^{n+1} x_i = W. \quad (1)$$

Нехай дохідність i -го ризику активу дорівнює r_i , з очікуваним значенням \bar{r}_i та варіацією σ_i^2 , відповідно, а коефіцієнт кореляції дохідностей ризикових активів i, j дорівнює ρ_{ij} . Дохідність i -го ризикового активу визначається як відношення доходу до ціни ризикового активу (акцій) і виражається у відсотках, а дохідність безризикового активу r_{n+1} визначається відсотковою ставкою капіталу інвестора, що знаходиться на банківському депозиті.

Для відслідковування ефектів змін у W на вибір інвестиційного портфеля необхідно проаналізувати критерій ефективності Марковітця – “середнє-стандартне відхилення” (середня річна дохідність та стандартне відхилення від загальної річної дохідності) портфеля. Оскільки інвестора цікавить загальна річна дохідність портфеля, то критерій ефективності буде функцією кількості капіталу, що інвестується у ризикові та безризикові активи.

По-перше, при розв’язанні задачі розглядається критерій ефективності ризикових активів (тобто, коли $x_{n+1} = 0$). Нехай загальна річна дохідність від ризикових активів буде X де $X = \sum_{i=1}^n r_i x_i$. Для $x_{n+1} = 0$, обмеження фінансових можливостей інвестора можна записати як $\sum_{i=1}^n \alpha_i = 1$, де $\alpha_i = x_i / W, i = 1, \dots, n$.

Таким чином, нехай μ і σ представляють очікувану річну дохідність і стандартне відхилення загальної річної дохідності, тоді можна записати:

$$\mu = \left(\sum_{i=1}^n \alpha_i \bar{r}_i \right) W \quad (2)$$

$$\sigma = \left(\sum_{i=1}^n \alpha_i^2 \sigma_i^2 + \sum_{ij, i \neq j} \alpha_i \alpha_j \sigma_i \sigma_j \rho_{ij} \right)^{1/2} W. \quad (3)$$

Як показав вперше Markowitz [8] (див. [14]), ефективна границя містить портфелі, які мінімізують σ (ризик інвестиційного портфеля) за заданого μ , з урахуванням обмеження $\sum_i \alpha_i = 1$. Підставляючи це обмеження у вирази (2) і (3), що виражають загальну очікувану дохідність та стандартне відхилення від загальної дохідності, ці вирази можна записати у вигляді: $\mu = f(\alpha)W$, $\sigma = g(\alpha)W$, де $\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_{n-1})$, де функції f і g є просто коефіцієнтами при W у виразах (2) і (3) з виключенням α_n , згідно з формулою для обмеження. Для отримання ефективної границі, що відповідає обмеженням, необхідно розв’язати таку оптимізаційну задачу: знайти мінімум лагранжіана

$$\min_{\alpha} \{g(\alpha)W + \lambda[\mu - f(\alpha)W]\}, \quad (4)$$

де через λ позначається множник Лагранжа. В результаті диференціювання по α виразу у фігурних дужках (4), одержується система $(n-1)$ рівнянь

$$g_i - \lambda f_i = 0, \quad i = 1, \dots, (n-1) \quad (5)$$

де індекси позначають часткові похідні. Ця система визначає єдиний розв’язок у вигляді вектора α , за заданого λ , а змінюючи λ , можна окреслити траєкторію ефективності портфелів за заданих фінансових обмежень інвестора.

Для дослідження ефекту зміни інвестиційних можливостей на рішення стосовно вибору інвестиційного портфеля, розглядається декілька версій, коли \bar{X} є мінімальним рівнем загального доходу, і θ є ймовірністю відмови досягнення цього мінімального рівня доходу [2]:

- (1) Версія “*maximim* μ ”, мета якої полягає у максимізації μ , за умови $P(X \leq \bar{X}) \leq \theta$.
- (2) Версія “*minimim* θ ”, мета якої полягає у мінімізації умови $P(X \leq \bar{X})$.
- (3) Версія “*maximim* \bar{X} ”, мета якої полягає у максимізації \bar{X} , за умови $P(X \leq \bar{X}) = \theta$.

Це приклади задач математичного програмування з ймовірносними обмеженнями. Обговоримо деякі застосування стосовно зведення інвестиційних можливостей до рішень формування інвестиційного портфеля, що базуються на цих трьох версіях критерія оптимальності, хоча, зупинимось на цьому аспекті зовсім коротко, посилаючись на відповідні літературні джерела [2 – 13].

В [2], наприклад, показано, що визначенням міри відносного запобігання ризику в термінах σ/μ , виникає можливість інтерпретації чутливості оптимального інвестиційного портфеля до змін інвестиційних можливостей в термінах відношення інвестора до ризику. Так, наприклад, показано, що коли \bar{X} визначається як мінімально допустимий рівень, тоді скорочення інвестиційних можливостей приводить до спаду σ/μ для версії "maximize μ " інвестора, а, отже, до зростання його відносного запобігання ризику. Міра σ/μ , звісно, є зручним засобом у наведеному вище контексті, і узгоджується з критерієм " $\mu - \sigma$ " Марковітця. Але цей критерій не може бути загально вживаним, а існує критерій, що відображає загальне поняття, яке прийнятне інвестору у найбільш загальному випадку – це критерій вигоди для інвестора.

ЗАПОБІГАННЯ РИЗИКУ ТА ЙОГО ЗАСТОСУВАННЯ В ЗАДАЧІ МАКСИМІЗАЦІЇ ВИГОДИ ІНВЕСТОРА

Перше, і найбільш загальне, визначення відносного запобігання ризику дано Arrow [4] у такому вигляді

$$a = \frac{-u'(x)}{u''(x)}x, \quad (6)$$

де $u(x)$ – функція вигоди, визначена на грошових доходах, а штрихами позначають її відповідні похідні. Для випадку одного безризикового та одного ризикового активів, він показав, що $\partial a / \partial W < 0$ (> 0) еквівалентно долі капіталу, що інвестується у ризиковий актив, коли цей капітал зростає (спадає). Звісно, вздовж ефективної границі зростання у долі ризикових активів приводить до зростання σ/μ , а звідси, до спаду, у визначенні Arrow, відносного запобігання ризику, і навпаки, – спад у долі ризикових активів приводить до спаду σ/μ , а звідси, – до зростання відносного запобігання ризику.

Більш зручним визначенням відносного запобігання ризику для інвестора, який максимізує увігнуту функцію вигоди $u(\mu, \sigma)$ із $\partial u / \partial \mu > 0$, $\partial u / \partial \sigma < 0$, що використовувалось, для прикладу, Bierwig & Grove [5], має такий вигляд

$$b = \frac{\partial u}{\partial \mu} / \frac{\partial u}{\partial \sigma} = \frac{\partial \sigma}{\partial \mu} \Big|_{u=\text{const}} > 0. \quad (7)$$

Цей параметр b , що має інтерпретацію кута нахилу кривої байдужості інвестора, вимірює такий рівень у μ , якого вимагає інвестор для компенсації зростання у σ , за якого він міг би почуватися заможним. Таким чином, якщо позначити через W інвестиційні можливості, то можна визначити відносно запобігання ризику, яке може зростати, бути постійним або може спадати по відношенню до цих можливостей, і відповідає співвідношенням $\partial b / \partial W < 0$, $\partial b / \partial W = 0$ або $\partial b / \partial W > 0$. Хоча відносно запобігання ризику є суб'єктивною мірою, але у статті [2] показано, що

$$\text{sgn} \frac{\partial b}{\partial W} = \text{sgn} \frac{\partial}{\partial W} \left(\frac{\sigma}{\mu} \right) \quad (8)$$

БАЙЄСОВІ РІШЕННЯ У ЗАГАЛЬНИХ ПРОБЛЕМАХ ІНВЕСТУВАННЯ

Розглядається індивід, що розмірковує свій план інвестування в акції 500 гривень на період трьох місяців. На кінець цього терміну акції можуть мати більшу або меншу вартість порівняно з початковою сумою, витраченою на їх купівлю. Припускається, для простоти, що на кінець трьохмісячного терміну акції або піднімуться в ціні до 600 грн, або впадуть до 400 грн. На практиці буває набагато більше, ніж ці дві можливості, але у найпростішій ситуації є можливість схопити суть аргументації, уникаючи арифметичних ускладнень. Отже, існують дві невизначені події: θ_1 , зростання до 600; θ_2 , спад до 400. Проста проблема рішень у стандартній формі формулюється у цій ситуації таким чином: є два рішення,

d_1 – інвестувати свій капітал, придбавши акції надійної компанії, та d_2 – покласти 500 грн на банківський депозит. Це представлено у таблиці 1 у вигляді платіжної матриці, де дані таблиці представляють монетарні виходи, що описано вище.

Вигода у випадку грошових доходів, пов'язаних з ризиковими активами

Розглядається будь-який один з наслідків, скажімо, інвестування, що мало місце за спадом ціни (d_1, θ_2). Важливою рисою наслідку є втрата 100 грн. у порівнянні з результатом не інвестування. Це порівняння двох наслідків без опису одного. Для того, аби отримати останній, припускається, що інвестор мав капітал C на час купівлі акцій, тоді (d_1, θ_2) можна описати, кажучи, що його капітал є наразі $C-100$, припускаючи, що інші фактори не впливали на період, що розглядається. Коректними монетарними виходами вважаються ті, що наведені у таблиці, а також ті виходи, що пов'язані з вигодами, а не втратами або доходами в 100 грн., які не описують наслідки, а тільки різниці між наслідками. Для будь-якої суми капіталу x , вигода від x буде записуватись через $u(x)$. У наведеному прикладі можна записати $u(C-100)$, $u(C)$ та $u(C+100)$. Один проміжковий результат цих розглядів полягає у тому, що рішення стосовно інвестування чи покладання на банківський депозит, може залежати від C , капіталу на час прийняття рішення, і це є напевно реалістичним висновком.

Таблиця 1. Платіжна матриця

	θ_1 : Зростання акцій	θ_2 : Спад акцій
d_1 : Інвестувати	$C+100$	$C-100$
d_2 : Покласти на депозит	C	C

Вигода є зростаючою та обмеженою функцією грошових доходів

Перша очевидна ремарка стосується того, що зростання x викликає зростання у вигоді, тому $u(x)$ зростає з x . Більшість з нас надаємо перевагу більшій із двох сум грошей, а оскільки вигода вимірює жадання грошей, то більша сума має мати більшу вигоду. Якщо це не було б так, то тоді можна було б знайти людей, які просто розтринькували б гроші. Досвід показує, що люди цього не роблять. Вони можуть віддавати (жертвувати) гроші, але це пов'язується, зазвичай, з їхнім розумінням мети, принаймні, у вигоді для суспільства та не повністю монетарних наслідків.

Друга розсудлива властивість $u(x)$ може бути охарактеризована розглядом дуже великих значень x . Про це важче думати, оскільки мало знайомі з реально існуючими ризиковими активами. Однак, припустимо ви обміркуєте наслідок, з яким пов'язується така величина, скажімо, виграш у мільйон гривень; або якщо це не досить велика (як це може бути для ОПР у промисловій корпорації), то вибрати деяку дійсно значну величину. Тоді для вас здалося б цілком важким розрізнити x від одного мільйона та x від двох мільйонів. За загальною згодою останнє є кращим, але за першого стає можливим робити усі ті чудові речі, які хотілось робити протягом тривалого часу, і купити всяку всячину, яку ніколи не думалось мати, тому подальший мільйон гривень на вершині був би тільки золотою уже дуже привабливою лінією. Сприймається це по-різному, перейти б точку, де додатковий капітал перестав би хвилювати вас. Тому здається природним припустити, що вигода не зростає без границі у порівнянні з x , і що вигода обмежена деякою верхньою границею, коли x зростає. Ця верхня границя ніколи не досягається для будь-якого значення x , але можна знайти значення x , вигода яких близька до границі, що бажалось. Оскільки $u(x)$ зростає по x , а x не може стати меншим нуля, то вигода нуля $u(0)$, має бути нижньою границею для вигоди. Аналогічно, можна міркувати стосовно верхньої границі вигоди, що дорівнює одиниці. Найгірший можливий наслідок, c , відповідатиме $x=0$. Найкращий можливий наслідок, C , є цією верхньою границею, яка знаходиться між будь-яким досяжним значенням x і великим значенням x , для якого $u(x)$ майже дорівнює 1. Результат цих міркувань полягає у тому, що $u(x)$ сприймається зростаючою функцією x , із $u(0)=0$ і верхньою границею 1, при $x \rightarrow \infty$. Можна

показати, що коли постійну величину додати до функції вигоди, або постійну величину помножити на функцію вигоди, то це не справляє жодного ефекту на прийняття рішень.

Використання 0 та 1 в якості нижньої та верхньої границь вигоди дозволяє застосувати метод отримання опису вигід, а саме, замінити будь-яку суму грошового доходу x грою з деяким шансом вигоди одиниці і додатковим шансом нуля, шанс, що забезпечує очікувану вигоду, $u(x)$. Цей метод виявляється незадовільним у тих випадках, коли виникають труднощі з визначенням екстремальних значень функції вигоди 1 та 0, що представляють досконале задоволення та нещастя, відповідно. Така схема вживається для встановлення існування вигід, для яких метою є можливо найпростіша ситуація. Для дослідження значень вигід, у більшості ситуацій надаються переваги застосуванню інших перевірок на когерентність, яка є найпростішою для вимірювання, точно так, як краще використовувати теодоліти, а не лінійки, для вимірювання віддалей порядку миль.

Зменшення маргінальної вигоди за зростання початкового капіталу інвестора

Розглянемо знову інвестора, що має намір купити акції. Припустимо, що він робить це, і що акції зростають в ціні, в результаті, він має прибуток 100 грн., і його початковий капітал зростає від C до $C+100$. Тоді його прибуток у вигоді складає $u(C+100) - u(C)$, і ця різниця вимірює задоволення від того, що він отримує додатково 100 грн. Очевидно, для більшості людей це задоволення залежить від C , початкового капіталу. Якщо C є також 100, то прибуток представляє подвоєний капітал і задоволення напевно надто високе. З іншого боку, якщо C є мільйон, тоді прибуток є порівняно нескінченно малим, і існує мале задоволення від того, що він отримав. Ці дві крайності ілюструють те, що для багатьох людей за типових умов, зростання вигоди, отриманої від приросту капіталу в 100 грн. є тим менше, чим більший початковий капітал. Виразимо це більш загально у математичному вигляді.

Для фіксованого прибутку a у монетарному капіталі, зменшення приросту вигоди

$$u(x+a) - u(x)$$

є функцією зростання початкового монетарного капіталу, x . Тут a – додатне число, як також і x , за попереднім припущенням.

Цей факт часто називається як принцип зменшення маргінальної вигоди грошей, маргінальна вигода є термін, що вживається при зростанні вигоди, обумовленої зростанням капіталу. На основі принципу зменшення маргінальної вигоди грошових доходів можна з однієї функції вигоди отримати одну або безліч інших функцій вигоди, завдяки зміні масштабу на осі x грошових доходів від ризикових активів (множенням x на 10, 100 і т. д.). Це дозволяє для інвесторів із різними вихідними капіталами визначати різні функції вигоди [14].

Для ілюстрації використання функцій вигоди, розглядається приклад інвестування з таблиці 1. Аби визначити проблему повністю, необхідно установити початковий капітал C інвесторів або ОПР та оцінити стан природи (ситуацію) на ринку цінних паперів, $p(\theta_1)$. Нехай ця ймовірність позначається через p . Задача полягає у вивченні залежності рішень ОПР від C та p , коли застосувати які завгодно дві функції вигоди. В усіх випадках масштаб x , для зручності, буде за припущенням помножатись на 10. Припускається, по-перше, що $C = 100$, є найменшим можливим значенням. Відповідні вигоди можна записати у таблицю у такому вигляді:

Гривні	ОПР I	ОПР II
200	0.181	0.364
100	0.095	0.221
0	0.000	0.000

Таким чином, для ОПР I з сумою у 200 грн., треба розглянути у таблиці А.1 додатку книги Lindley [14], на вісі x величину $x = 20$ (масштаб збільшити у 10 разів) і прочитати, відповідно, вигоду 0.181 і т. д. Для ОПР I таблиця 1 читається так:

	θ_1	θ_2
d_1	0.181	0.000
d_2	0.095	0.095

Для ОПР II таблиця I читається так:

	θ_1	θ_2
d_1	0.364	0.000
d_2	0.221	0.221

Для ОПР I очікувана вигода за рішення d_1 дорівнює $0.181 \times p$, і за рішення d_2 , – 0.095. Вони будуть рівними або очікувана вигода від рішення d_1 буде більшою за $\bar{u}(d_2)$, коли $p \geq 0.52$, відповідно. Звідси випливає, що коли шанс зростання котирування акцій перевищує цю величину 52%, то інвестор або ОПР I має прийняти рішення стосовно інвестування свого капіталу у придбання акцій, в іншому випадку – ні. Для ОПР II аналогічна очікувана вигода від рішення d_1 буде більшою за $\bar{u}(d_2)$, коли величина p дорівнює або більша 0.61. ОПР II висуває вимогу аби інвестування було більш надійним порівняно з вимогою ОПР I, і вона не буде інвестувати свій капітал в акції, поки шанс того, що йому варто грати у цю гру, не перевищить 61%.

Низька вартість акцій C привела до цього екстремального випадку, тому далі припускається, що $C = 1000$ грн., при цьому обидва інвестори, як виявиться, приймають одну стратегію рішень – інвестувати, коли половина їх шансів сприятиме інвестуванню. Відповідні таблиці рішень мають вигляд для ОПР I:

	θ_1	θ_2
d_1	0.667	0.593
d_2	0.632	0.632

і для ОПР II:

	θ_1	θ_2
d_1	0.709	0.676
d_2	0.693	0.693

Для ОПР I, очікувана вигода від прийняття рішення d_1 дорівнює $0.667 \times p + 0.593 \times (1 - p)$, і для рішення d_2 – 0.632. Ці очікувані вигоди будуть рівними або очікувана вигода від рішення d_1 буде більшою за $\bar{u}(d_2)$, коли $p \geq 0.52$, відповідно. Аналогічне обчислення для ОПР II показує, що дві очікувані вигоди від двох різних рішень знову будуть рівними або очікувана вигода від рішення d_1 буде більшою за $\bar{u}(d_2)$, коли $p \geq 0.52$, відповідно; тому обидва інвестори вестимуть себе однаково у цій ситуації, обидва нададуть перевагу інвестуванню тільки тоді, коли їх шанс успіху перевищить 52%. У результаті зростання котирування акцій, ОПР II готова прийняти рішення стосовно інвестування свого капіталу в акції за наявності меншого шансу на успіх, ніж раніше. Отже, якщо $p = 0.57$, вона не могла б прийняти це рішення з капіталом 100 грн., але приймає його з капіталом в 1000 грн. На ОПР I не впливає зміна в його капіталі. Залишається дослідити, що трапиться, коли капітал C надто зросте, скажімо, до 2000 грн.

ПРИКЛАД ЗАПОБІГАННЯ РИЗИКУ В ЗАГАЛЬНІЙ ПРОБЛЕМІ ІНВЕСТУВАННЯ В УМОВАХ СТОХАСТИЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Особа, що приймає рішення, з увігнутою функцією вигоди, як буде досліджено, запобігає ризику і не зацікавлена в деяких випадково сприятливих іграх. Припускається, що ОПР розглядає гру, у якій вона з однаковою ймовірністю може виграти або втратити певну суму, наприклад, просту інвестиційну ситуацію, що досліджувалась раніше, але з додатковою умовою, що цінні папери можуть досягти процвітання або спаду з ймовірністю $p = 1/2$. Увігнутість вигоди $u(x)$ альтернативно можна виразити фактом, що кут нахилу графіка функції $u(x)$ спадає по мірі зростання x . Нехай грошовий капітал позначається через x , і нехай гра має рівні шанси виграшу або втрат a , тому за прийнятих позначень,

результат гри виражається грошовими доходами $x+a$ або $x-a$. Тоді, з урахуванням зменшення маргінальної вигоди, має місце нерівність

$$u(x+a) - u(x) < u(x) - u(x-a)$$

Додаючи до обох частин нерівності вираз $u(x) + u(x-a)$, отримують нерівність

$$u(x+a) + u(x-a) < 2u(x)$$

і, нарешті помножуючи на $1/2$, отримають нерівність, що характеризує увігнутість функції вигоди $u(x)$

$$u(x+a)/2 + u(x-a)/2 < u(x)$$

Ліва сторона нерівності є очікуваною вигодою від гри, а права сторона нерівності представляє вигоду від того, аби не брати участь у грі; звідси знову випливає результат, що на базі функції вигоди, краще не цікавитись і не брати участь у монетарно справедливій грі.

Результат можна узагальнити на гру, для якої ймовірність p виграти a і доповняльна ймовірність $1-p$ втратити b , за умови, що це є справедлива гра, тобто

$$a \times p - b \times (1-p) = 0. \quad (1)$$

Результат можна далі узагальнити на ставки з декількома можливими виходами, а не тільки з двома. Тут розглядається процедура, коли n можливих наслідків рішення d_i зводяться до двох, c та C . Декілька виходів можна звести до двох без порушення монетарної рівноваги.

Результат всього цього викладу полягає у тому, що ОПР з увігнутою функцією вигоди від грошових доходів відмовиться від монетарно справедливої ставки. У цій ситуації кажуть, що ОПР *запобігає ризику*. Використовуючи цей останній термін, слід пам'ятати, що це означає, що саме за монетарно справедливих ставок відхиляється монетарно справедлива гра, і тим самим ОПР запобігає ризику з достатньо високим монетарним очікуванням.

ЙМОВІРНІСНА ПРЕМІЯ ЗА ЗАПОБІГАННЯ РИЗИКУ

Для ілюстрації цього поняття можна проаналізувати деякі прості обчислення. З інвестуванням, що передбачає вкладання капіталу у придбання таких ризикових активів, як акції, за якого можна було б досягти або втратити 100 *грн.*, видно, що у кожному числовому випадку не було виявлено рівних шансів [14]. В одному випадку, шанс мав би зрости до 61%, аби інвестування для ОПР II стало чогось вартим. Взагалі, нехай p буде ймовірність того, що ОПР робить ставку на два виходи монетарно справедливої гри, і нехай P буде ймовірність, що ОПР робить таку саму справедливую ставку на базі її функції вигоди, тому очікуваний приріст у вигоді є нульовим. Різниця між ймовірностями цих ставок, $P-p$, називається *ймовірнісною премією* гри. Вона описує зростання у ймовірності, необхідної для зміни справедливої ставки (з монетарної точки зору) у прийнятну ставку (із розгляду вигоди ОПР). У інвестиційних прикладах розглядається ймовірнісна премія, що змінюється між 2% та 32%.

Ефект запобігання ризику стає більш вагомим для більших грошових сум стосовно початкових ризикових активів. Якщо припустити, що ОПР II має загальні ризикові активи в 500 *грн.* і обдумує ставку, за якою він може втратити весь капітал, або виграти 500 *грн.*, в такий спосіб, подвоїти свої ризикові активи. Тоді ця гра є монетарно справедливою, якщо шанс виграшу складає $1/2$. Вигоди 500, 1000 і 0 *грн.* дорівнюють відповідно, 0.570, 0.693 і 0 [14]. Звідси випливає, що очікувана вигода ставки дорівнює $1/2 \times 0.693 = 0.347$, тоді як вигода не грати у цю гру складає 0.570. Очевидно у цій ситуації краще відмовитись від монетарної ставки. Для ставки, яку варто розглядати, її очікувана вигода має бути принаймні такою, як і не грати у цю гру, тобто $0.693 \times P = 0.570$, звідки $P = 0.82$. Для участі у цій грі, гравцю, згідно з його функцією вигоди, необхідно мати шанс виграшу у 82% або більше, перед обдумуванням своєї ставки гри. Ймовірнісна премія дорівнює $0.82 - 0.50 = 0.32$, або 32%. Висновок тут полягає у розумному узгодженні з загальним сенсом мати таку ставку у грі, за якої природно мати високий шанс виграти перед початком гри. З математичної точки зору це природне бажання пояснюється максимізацією очікуваної вигоди, за умови, що функція вигоди є увігнутою.

Феномен запобігання ризику є результатом припущення про зменшення маргінальної вигоди, більш ясно вираженою у формі графіка увігнутої функції, у якого кут нахилу кривої графіка зменшується із

збільшенням вартості ризикового активу. Якщо кривизна графіка набуває протилежного сенсу, тоді кут нахилу функції вигоди *зростає* (криву називають *опуклою*), тоді має місце протилежний феномен і ОПР буде брати участь у ризикованих іграх.

Розглядається ситуація, за якої опукла функція вигоди має зростаючу кривизну для малих x , і стає увігнутою функцією для великих x . Тоді у нижній частині кривої, що зображає функцію вигоди, хорда лежить вище кривої вигоди, на противагу випадку увігнутої функції вигоди, де хорда лежить нижче кривої. Ефект цього полягає у поверненні у протилежну сторону аргументації, наведеної у зв'язку з попереднім висновком стосовно увігнутої функції вигоди; отже, очікувана вигода монетарно справедливої ставки перевищує вигоду від відмови взяти участь у грі, що призводить до від'ємної ймовірнісної премії. У цій частині крива, що графічно описує функцію вигоди, має зростаючу (не спадну) маргінальну вигоду, і кажуть, що ОПР *схильна до ризику*, і не запобігає ризику.

Можна припустити, що більшість людей мають функцію вигоди загального вигляду, що можна ілюструвати опуклою функцією для малих ризикових активів і увігнутою – для великих ризикових активів. Lindley [14] виражає сумнів в цьому відношенні, оскільки можна було б застосувати відміну рішення стосовно гри, у якій були рівні шанси подвоєння вартості ризикових активів, або втрати всього. Якщо усі ризикові активи віднесено до опуклої частини кривої, то у такій грі можна було б взяти участь, і не хочеться думати, що більшість людей могли б чинити як завгодно. За загальною згодою це питання не є легко розв'язним, оскільки важко бачити, що означає нульові ризикові активи, а потім нульова вигода. В [14] досліджено екстремум лівої частини кривої вигоди, досліджуються тільки *монетарні* наслідки, тут смерть, наприклад, не розглядається.

ЗАПОБІГАННЯ РИЗИКУ ДЛЯ РІЗНИХ ФУНКЦІЙ ВИГОДИ

Хоча кривизна функції вигоди очевидно впливає на запобігання ризику, але не зовсім ясно, яка кількісна характеристика кривизни пов'язана з кількісною характеристикою запобігання ризику. Для ілюстрації цього взаємозв'язку розглядаються дві функції вигоди, I та II. ОПР I характеризується, як буде пояснено, постійним запобіганням ризику; тоді як для ОПР II характерним є запобігання ризику, яке знижується, коли його ризикові активи зростають. Це не дивлячись на факт, що функція вигоди має більшу кривизну для малих x , ніж для великих x . Виконані обчислення будуть ілюструвати цю різницю.

При розгляді інвестиційної ситуації, ми бачили, що ОПР I вимагає попередньо для прийняття рішення стосовно інвестування шансу виграшу 52% з початковим капіталом або 100 грн. або 1000 грн. Якщо б студент виконав відповідні обчислення, то він отримав би таку саму величину для 2000 грн. Тому ймовірнісна премія у цій ситуації фіксується тут на рівні 2%. З іншого боку, ймовірнісна премія для ОПР II дробилась від 11% на початковому капіталі 100 грн. до 2% на початковому капіталі 1000 грн.; для капіталу у 2000 грн. ймовірнісна премія дорівнює майже нулю.

Для ОПР I, премія для даної ставки, не залежить від ризикових активів: тим не менше, для даних ризикових активів, вона змінюється зі ставкою. Наприклад, на 1000 грн. ризикових активів, ми бачили, що премія для ставки виграти або втратити 100 грн. складає 2%, тоді як виграти або втратити 1000 грн., як легко підрахувати, премія складає 23%. Нагадаємо, що зміна масштабу в 10 разів відбувається перед переходом від функції вигоди ОПР I до функції вигоди ОПР II, для якої вигода 1000 грн. відповідає вигоді ОПР I для $x = 100$ з відповідним значенням вигоди 0.632.

ОПР I називають як особу, що приймає рішення з постійним запобіганням ризику, маючи на увазі, що ймовірнісна премія для гри не змінюється із зміною його ризикових активів. ОПР II буде називатись особою, що приймає рішення зі зменшенням запобігання ризику, маючи на увазі, що ймовірнісна премія для гри зменшується із зростанням курсу ризикових активів. Більшість людей зменшують запобігання ризику, як можна бачити з загально-змістовного розгляду задачі інвестування, де індивід може по різному реагувати на інвестування, якщо його капітал змінюється і багата ОПР буде брати більші ризики, ніж бідна ОПР. Тому функція вигоди, що табульована в AII, є більш реалістичною, ніж та, що табульована в AI. Зазвичай, існує декілька функцій вигоди, які обумовлюють зменшення запобігання ризику, і та, що представлена таблицею AII, є просто одним із прикладів. Однак, трапляється так, що тільки вигода з постійним запобіганням ризику є такою, що задана таблицею AI, не кажучи вже про можливу зміну у масштабі. У наступному пункті ця точка зору пояснюється більш детально, але цей матеріал студент може опустити, якщо слабо володіє математичним апаратом.

Ймовірнісна премія для ставки виграти або програти h задається $P-1/2$, де P задовольняє рівняння:

$$u(x+h)P + u(x-h)(1-P) = u(x)$$

Звідки P має вигляд

$$P = [u(x) - u(x-h)] / [u(x+h) - u(x-h)]$$

Для $P-1/2$, що не залежить від x , має бути

$$-(P-1/2) = \frac{u(x+h) - 2u(x) + u(x-h)}{2[u(x+h) - u(x-h)]}$$

константою. Зокрема, границя правої частини цього виразу, коли h збігається до нуля, а саме, $u''(x)/u'(x)$ має бути константою, де штрихи позначають операції диференціювання. Розв'язок цього диференційного рівняння з початковою умовою $u(0) = 0$ і верхньою границю, що дорівнює одиниці, має вигляд

$$u(x) = 1 - e^{-cx}$$

для деякого додатного c . Константа c є, звісно, масштабний множник на x і єдиність вигоди з постійним запобіганням ризику наразі встановлено. Можна зауважити, що

$$\log_e [1 - u(x)] = -cx,$$

тому невигода, $1 - u(x)$, має свій логарифм, що є лінійною функцією від x . Існує багато ширший клас вигід із зменшеним запобіганням ризику: наприклад, будь-яка функція вигляду

$$1 - we^{-ax} - (1-w)e^{-bx}$$

з $a > 0$, $b > 0$, $0 < w < 1$, і багато інших. Таблиця АІІ представлена функцією

$$1 - e^{-x/200} / 2 - e^{-x/20} / 2.$$

Проблеми запобігання або геджування ризику стосовно купівлі-продажу акцій та обміну валют досліджуються у [15], з використанням опціонів та ф'ючерсів-деривативів, як ще називають, похідними основних цінних паперів.

ВИСНОВКИ

Розглянуто " $\mu - \sigma$ "- модель Марковітця в умовах детермінованих та стохастичних обмежень інвестиційних можливостей та вплив ефектів змін інвестиційних можливостей на залежність відношення інвестора до ризику. Як відомо, відносна ризикованість очікуваної вигоди інвестиційного портфеля буде зростати, спадати або залишатися такою самою, у відповідності з тим, чи відносно запобігання ризику спадає, зростає або залишається таким самим із зростанням інвестиційних можливостей. Іншими словами, між відносною ризикованістю очікуваної вигоди інвестиційного портфеля та відносним запобіганням ризику існує обернено пропорційна залежність за умови зростання фінансових можливостей інвестора.

Показано, що існує паралельний ефект для інвестора, який користується підходом, що враховує ймовірнісні обмеження його фінансових можливостей при виборі інвестиційного портфеля. Різні формулювання критерія оптимізації приводять до відмінностей у відносній ризикованості інвестиційного портфеля як функції інвестиційних можливостей. Там, де інвестор визначає мінімальну заплановану ставку доходності, там ризикованість його інвестиційного портфеля не зміниться при зміні його інвестиційних можливостей. Це також має місце тоді, коли інвестор визначає мінімум запланованого рівня доходності і дотримується версії "*maximit* \bar{X} "-критерія. Однак, якщо інвестор визначає мінімальний запланований рівень доходності і дотримується версії "*maximit* μ "- ("*minimit* θ "-) критеріїв, то відносна ризикованість його інвестиційного портфеля спадатиме (зростатиме) із зростанням його інвестиційних можливостей.

Розглянуто також запобігання ризику в загальних проблемах інвестування в умовах стохастичної невизначеності. На основі принципу зменшення маргінальної вигоди доходять висновку, що справедливий ризик з монетарної точки зору є неприйнятним і вимагається ймовірнісна премія, аби зробити оцінку того, чи варто цей ризик розглядати. Величина цієї премії залежить від ризику, і звичайно від ризикових активів, причому величина премії зменшується, коли курс активів зростає. На прикладі інвестування однакової суми капіталу двох інвесторів у

придбання ризикових активів, зокрема акцій, має місце постійне запобігання ризику для першого інвестора та змінне запобігання ризику для другого інвестора, тобто перший інвестор приймає байєсове рішення стосовно інвестування за умови постійного шансу зростання курсу акції, тоді як для другого інвестора байєсове рішення стосовно інвестування залежить від зміни шансу зростання курсу акцій. Це пояснюється тим, що ймовірнісна премія за запобігання ризику в результаті інвестування для першого інвестора не залежить від величини капіталу, тоді як для другого інвестора вона суттєво залежить.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Laurence Davison* Commodities can benefit most portfolios. //Global Commodities. New Financial Strategies. – New York: Mercantile Exchange. – 2005. – P. 96 -99
2. *David H. Pyle and Stephen J. Turnovsky* Risk Aversion in Chance Constrained Portfolio Selection. //Management Science. – 1971. –Vol. 18. – 3. – P. 218 – 225.
3. *Agnew N. H., Agnew R.A., Rasmussen J. and Smith K. R.* An Application of Chance Constrained Programming to Portfolio Selection in a Casualty Insurance Firm. // Management Science. – 1969. – Vol. 15.
4. *Arrow K. J.* Some Aspects of the Theory of Risk Bearing. Helsinki. Yrjo Johnssonin Saatio. – 1965.
5. *Bierwig G. O. and Grove M.A.* Indifference Curves in Asset Analysis. //Economic Journal. – 1966. – Vol. 76.
6. *Charnes A. and Cooper W.W.* Chance-Constrained Programming // Management Science. – 1959. –Vol. 18.
7. *Feldstein M. S.* Mean-Variance Analysis in the Theory of Liquidity Preference and Portfolio Selection. //Review of Economic Studies. 1969. Vol. 36.
8. *Markovitz H. M.* Portfolio Selection. – New York. Wiley and Sons. – 1959.
9. *Pratt J. W.* Risk Aversion in the Small and in the Large. //Econometrica. – 1964. – Vol. 32.
10. *Pile D. H. and Turnovsky S.J.* Safety-First and Expected Utility Maximization in Mean-Standard Deviation Portfolio Analysis. //Review of Economics and Statistics. – 1970. – Vol. 52.
11. *Roy A. D.* Safety-First and Holding of Assets. //Econometrica. – 1952. – Vol. 20.
12. *Sharpe W. F.* Capital Asset Prices: A Theory of Market Equilibrium Under Conditions of Risk. //The Journal of Finance – 1964. Vol. 19.
13. *Telser L.* Safety First and Holding. //Review of Economic Studies. 1955-56. Vol. 23.
14. *Lindley D. V.* Making Decisions. – 2nd edition. – New York: Wiley & Sons.– 1985. –220 p.
15. *Андрєєв М. В.* ЛЕКЦІЇ З ФІНАНСОВОЇ СТАТИСТИКИ. Оптимальна стратегія інвестування – купівля-продаж акцій і облігацій та обмін валют. Київ: КІБІТ. 2005. 216 с

УДК 517.5

МИХАЛІН Г. О., д. пед. наук,

ДЕКАНОВ С. Я., к. ф-м. наук

ГРАНИЦЯ ФУНКЦІЇ ЗА ПЕВНОЇ УМОВИ ТА ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ

1. ВСТУП

Поняття границі є одним з найважливіших математичних понять, що утворюють фундамент сучасної математики. Саме тому необхідно донести сутність цього поняття до свідомості кожного студента, який вивчає курс вищої математики. Сутність ця дуже проста: $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = a$, якщо $f(x)$ як завгодно близьке до a , коли $x \neq x_0$, проте досить близьке до x_0 . Або: $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = a$, якщо $f(x) \stackrel{M}{=} a$ ($f(x)$ майже дорівнює a), коли $x_0 \neq x \stackrel{M}{=} x_0$ (x досить близьке до x_0).

Звичайно, слова "як загодно близьке", "досить близьке", "майже дорівнює" бажано формалізувати мовою $\varepsilon - \delta$. Проте якщо студент (нематематичної спеціальності) відчуває, що $1000\sin 0,001 \approx 1$, а $1,001^{1000} \approx e$, то можна сподіватися, що він оланував поняття границі функції, навіть якщо не може навести відповідне формальне означення. Якщо ж студент бездоганно формулює означення границі функції, проте не може сказати, яке наближене значення виразів $1000\sin 0,001$ і $1,001^{1000}$ тошо, то, без сумніву, він не розуміє цього означення.

Рівень узагальнення поняття границі функції в сучасній математиці надзвичайно високий. Так, усі види границь, які зустрічаються в курсі вищої математики (у тому числі інтеграли), вписуються у поняття границі впорядкованої змінної [1, с. 629 – 649], а також у поняття границі за напрямом [2, с. 122 – 144]. Зрозуміло, що у навчальних математичних курсах для студентів нематематичних спеціальностей ці узагальнення навіть не згадуються. Проте в індивідуальній роботі з математично обдарованими студентами (а такі зустрічаються і серед студентів нематематичних спеціальностей) корисно знайомити їх з деякими фактами сучасної математичної теорії з метою заохочення до проведення математичних досліджень.

У даній роботі розглянуто одне узагальнення поняття границі функції, важливим частинним випадком якого є поняття "повільно спадної функції", та проілюстровано застосування цього узагальнення до деяких задач математичного аналізу та теорії ймовірностей.

2. ПОНЯТТЯ ГРАНИЦІ ФУНКЦІЇ ЗА ПЕВНОЇ УМОВИ

Границею функції $f(x)$ за умови, що $\varphi(x)$ прямує до a , називають таку точку A , для довільного околу $O(A)$ якої існує проколений окіл $O^*(a)$ точки a такий, що $f(x) \in O(A)$, коли $\varphi(x) \in O^*(a)$. При цьому записують $\lim_{\varphi(x) \rightarrow a} f(x) = A$.

Сутність введеного поняття полягає у наступному: $\lim_{\varphi(x) \rightarrow a} f(x) = A$, якщо $f(x) \stackrel{M}{\approx} a$, коли $a \neq \varphi(x) \stackrel{D}{\approx} a$, тобто $f(x)$ майже дорівнює a , коли $\varphi(x) \neq a$, проте досить близьке до a .

Зауважимо, що множини $E_\varepsilon = \{x \in D(f) : x \neq x_0, \varphi(x) \in O_\varepsilon(a)\}$ утворюють напрям $S = \{E_\varepsilon : \varepsilon > 0\}$ на множині $D(f)$, а поняття границі за умови $\varphi(x) \rightarrow a$ рівносильне поняттю границі за цим напрямом S (див. [2]).

Звичайне поняття границі функції f у скінченній точці x_0 є частинним випадком границі функції за умови, коли ця умова задана функцією $\varphi(x) = x$ або $\varphi(x) = \rho(x, x_0)$ – відстань від x до x_0 , оскільки $\lim_{x \rightarrow x_0} f(x) = \lim_{\rho(x, x_0) \rightarrow 0} f(x)$ за умови існування будь-якої частини останньої рівності.

Іншим частинним випадком поняття границі функції за умови є поняття границі функції у нескінченно віддаленій точці $x_0 = \infty$: $\lim_{x \rightarrow \infty} f(x) = \lim_{1/x \rightarrow 0} f(x)$. Тут $\varphi(x) = 1/x \rightarrow 0 = a \Leftrightarrow x \rightarrow \infty$.

Наведемо ще один важливий частинний випадок поняття границі функції за умови. Функцію f називають повільно спадною при $0 < x \rightarrow +\infty$, якщо $\lim_{x \rightarrow +\infty} (f(y) - f(x)) = 0$, коли $1 < y/x \rightarrow 1$.

Позначимо $t = (x, y)$, $F(t) = F(x, y) = f(y) - f(x)$, а $\varphi(t) = \varphi(x, y) = (1/x, y/x)$, причому вважатимемо, що $t = (x, y) \in \{(x, y) : y > x > 0\}$ і $a = (0, 1)$. Тоді повільне спадання функції f при $0 < x \rightarrow +\infty$ означає, що $\lim_{\varphi(t) \rightarrow a} F(t) = 0$, де $\varphi(t) \rightarrow a \Leftrightarrow (1/x, y/x) \rightarrow (0, 1) \Leftrightarrow x \rightarrow +\infty$ і $1 < y/x \rightarrow 1$.

3. ІНША ФОРМА ОЗНАЧЕННЯ ГРАНИЦІ ФУНКЦІЇ ЗА ПЕВНОЇ УМОВИ

Як і для звичайного поняття границі у точці, поняття границі функції за умови можна сформулювати мовою послідовностей: $\lim_{\varphi(x) \rightarrow a} f(x) = A \Leftrightarrow \lim_{n \rightarrow \infty} f(x_n) = A$ для будь-якої послідовності $x_n \in D(f)$ такої, що $a \neq \varphi(x_n) \rightarrow a$ ($n \rightarrow \infty$).

Зокрема, функція f є повільно спадною при $0 < x \rightarrow +\infty$, якщо $\lim_{n \rightarrow \infty} (f(y_n) - f(x_n)) = 0$ для будь-яких послідовностей $x_n \in D(f)$ та $y_n \in D(f)$ таких, що $x_n \rightarrow +\infty$, а $1 < y_n/x_n \rightarrow 1$ ($n \rightarrow \infty$).

Кожна функція f , що має скінченну границю $\lim_{0 < x \rightarrow +\infty} f(x)$, є повільно спадною. Такою є і функція $f(x) = \ln x$, оскільки $\ln y - \ln x = \ln y/x \rightarrow 0$, коли $1 < y/x \rightarrow 1$. Функція $f(x) = \ln^2 x$ вже не є повільно спадною.

4. ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТТЯ ГРАНИЦІ ФУНКЦІЇ ЗА УМОВИ ДО РОЗВ'ЯЗУВАННЯ ЗАДАЧІ ПРО ГЛОБАЛЬНІ ЕКСТРЕМУМИ ОДНІЄЇ ФУНКЦІЇ

Нехай $f(x, y) = \frac{xy}{1 - 1/x - 1/y}$, де $x > 0$, $y > 0$, а $\frac{1}{x} + \frac{1}{y} < 1$. Область визначення $D(f)$ цієї функції зображено на рис. 1. Необхідно визначити, чи має функція f глобальні екстремуми.

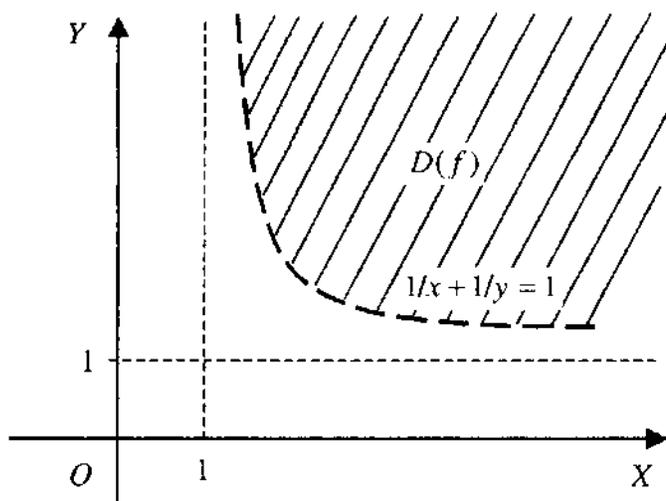

Рис. 1

Скористатися теоремою Вейерштрасса тут не можна, оскільки $D(f)$ не є компактною множиною (вона не є замкненою і не є обмеженою). Разом з тим легко бачити, що коли $1/x + 1/y$ досить близьке до 1, а $(x, y) \in D(f)$, то $xy > 1$, а $1 - 1/x - 1/y > 0$ і близьке до нуля. Тому $f(x, y)$ близьке до $+\infty$, тобто $\sup_{D(f)} f(x, y) = +\infty$.

Щоб вирішити, чи існує $\min_{D(f)} f(x, y)$, зауважимо, що

$$\lim_{1/x + 1/y \rightarrow 1} f(x, y) = +\infty \quad \text{і} \quad \lim_{x \cdot y \rightarrow +\infty} f(x, y) = +\infty,$$

коли $(x, y) \in D(f)$. Першу рівність вже доведено, а друга випливає з того, що коли $(x, y) \in D(f)$, то $xy > x + y$, а тому $f(x, y) = \frac{xy}{1 - 1/x - 1/y} > xy \rightarrow +\infty$, коли $x + y \rightarrow +\infty$.

Згадуючи означення границі функції за умови, дістанемо, що $\forall H > 0 \exists \delta > 0$ і $\exists r > 0$ такі, що $f(x, y) > H$, коли

$$(x, y) \in D_1 = \{(x, y) \in D(f) : 1/x + 1/y > 1 - \delta\}$$

або

$$(x, y) \in D_2 = \{(x, y) \in D(f) : x + y > r\}.$$

Області D_1 і D_2 зображено на рис. 2.

Зафіксуємо яку-небудь точку $(x_1, y_1) \in D(f)$, наприклад, $(x_1, y_1) = (3, 3)$. Знайдемо тепер для $H > f(x_1, y_1) = 27$ числа $\delta > 0$ і $r > 0$ так, як це вказано вище, але щоб точка $(x_1, y_1) \in \overline{D_3} = D(f) \setminus (D_1 \cup D_2)$ (для цього достатньо взяти $\delta < 1/3$, а $r > 6$). Множина $\overline{D_3}$ є замкненою обмеженою областю (див. рис. 2), а тому за теоремою Вейерштрасса існує точка $(x_0, y_0) \in \overline{D_3}$, для якої

$f(x_0, y_0) = \min_{D_3} f(x, y)$, причому $f(x_0, y_0) \leq f(x_1, y_1) < H$. Зрозуміло, що тоді $f(x_0, y_0) = \min_{D(f)} f(x, y)$,

тобто дана функція має глобальний мінімум у своїй області визначення. Знайти його вже досить просто, якщо скористатися необхідною умовою екстремуму.

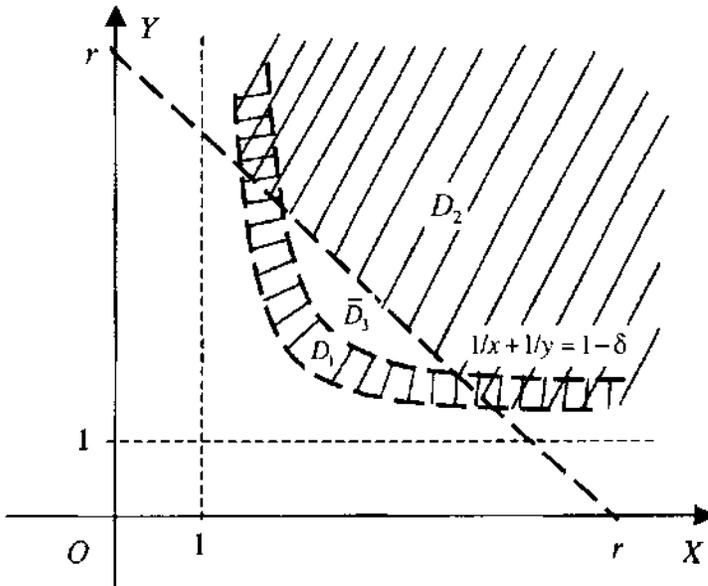

Рис. 2

Щоб проілюструвати застосування поняття повільно спадної функції (що є частинним випадком поняття границі функції за умови) у теорії ймовірностей, доведемо наступну теорему.

5. ЗАКОН ВЕЛИКИХ ЧИСЕЛ ДЛЯ ВІДНОСНИХ ЧАСТОТ

Нехай: 1) проведено нескінченну серію незалежних випробувань, у кожному i -тому з яких подія A відбувається з відносною частотою $p_i = P_{n_i}(A)$, $i \in \mathbb{N}$; 2) $\Omega_1 = \{A, \bar{A}\}$, $\tilde{P}_1(A) = p_1$, $\tilde{P}_1(\bar{A}) = 1 - p_1$; 3)

Ω_1^m – декартів m -тий степінь простору Ω_1 , тобто

$$\Omega_1^m = \{E = (E_1, E_2, \dots, E_m) : E_i = A \text{ або } E_i = \bar{A}, i \in \overline{1, m}\};$$

$$4) \tilde{P}_m(E) = \prod_{k=1}^{k(m)} p_{i_k} \prod_{k=1}^{m-k(m)} (1 - p_{v_k}), \text{ де } E \in \Omega_1^m, \{i_k : k \in \overline{1, k(m)}\} = \{i \in \overline{1, m} : E_i = A\}, \text{ а } \{v_k :$$

$k \in \overline{1, m-k(m)}\} = \{i \in \overline{1, m} : E_i = \bar{A}\}$; 5) $P_m^*(A) = X(E) = \frac{k(m)}{m}$, де $k(m)$ визначено в 4). Тоді $P_m^*(A)$ –

випадкова величина, визначена на просторі Ω_1^m , і для якої правильні твердження:

$$I) \tilde{P}_m(\{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i| \geq \varepsilon\}) \leq \frac{1}{m\varepsilon^2};$$

II) для того щоб існувало число $p = P(A)$, для якого

$$\tilde{P}_m(\{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - p| \geq \varepsilon\}) \rightarrow 0, \text{ коли } \varepsilon > 0 \text{ – довільне фіксоване, а } m \rightarrow \infty,$$

необхідно й досить, щоб $\lim_{m \rightarrow \infty} \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i = p$.

Дійсно, якщо $m \in \mathbb{N}$ – довільне фіксоване число, а X_i – індикатор події A_i – відбування події A у i -тому випробуванні, $i \in \overline{1, m}$, то $\tilde{P}_m(A_i) = p_i$, $\tilde{P}_m(\bar{A}_i) = 1 - p_i$, $\tilde{M}_m(X_i) = p_i$, $\tilde{D}_m(X_i) = p_i(1 - p_i)$. Окрім цього

$$\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m X_i = X(E) = P_m^*(A),$$

$$\tilde{M}_m(P_m^*(A)) = \tilde{M}_m\left(\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m X_i\right) = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m \tilde{M}_m(X_i) = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i,$$

а

$$\tilde{D}_m(P_m^*(A)) = \tilde{D}_m\left(\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m X_i\right) = \frac{1}{m^2} \sum_{i=1}^m \tilde{D}_m(X_i) = \frac{1}{m^2} \sum_{i=1}^m p_i(1-p_i) \leq \frac{1}{m^2} \cdot m = \frac{1}{m}.$$

Тому, враховуючи нерівність Чебишова, дістаємо твердження I):

$$\begin{aligned} & \tilde{P}_m(\{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i| \geq \varepsilon\}) = \\ & = \tilde{P}_m(\{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - \tilde{M}_m(P_m^*(A))|^2 \geq \varepsilon^2\}) \leq \frac{1}{\varepsilon^2} \tilde{D}_m(P_m^*(A)) \leq \frac{1}{m\varepsilon^2}. \end{aligned}$$

Для доведення твердження II) припустимо, що існує число $p = P(A)$, для якого $\tilde{P}_m(\{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - p| \geq \varepsilon\}) \rightarrow 0$, коли $\varepsilon > 0$ – довільне фіксоване, а $m \rightarrow \infty$. Покладемо

$$A_{\varepsilon/2} = \{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - p| \geq \frac{\varepsilon}{2}\} \text{ і } B_{\varepsilon/2} = \{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i| \geq \frac{\varepsilon}{2}\}.$$

Тоді для досить великих m множина $\Omega_1^m - (A_{\varepsilon/2} + B_{\varepsilon/2})$ є непорожньою і на цій множині виконуються нерівності $|P_m^*(A) - p| < \frac{\varepsilon}{2}$ і $|P_m^*(A) - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i| < \frac{\varepsilon}{2}$, а тому й нерівність

$$\begin{aligned} & \left| \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i - p \right| = \left| \left(\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i - P_m^*(A) \right) + (P_m^*(A) - p) \right| \leq \\ & \leq |P_m^*(A) - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i| + |P_m^*(A) - p| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon, \end{aligned}$$

коли m досить велике. Це і означає, що $\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i \rightarrow p$ ($m \rightarrow \infty$). Необхідність твердження II) доведено.

Доведемо достатність. Нехай $\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i \rightarrow p$ ($m \rightarrow \infty$), $\varepsilon > 0$ – довільне фіксоване, $m_0 = m_0(\varepsilon)$ – таке, що $\left| \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i - p \right| < \frac{\varepsilon}{2}$, коли $m \geq m_0$, а $B_{\varepsilon/2}$ визначено вище і $\tilde{P}_m(B_{\varepsilon/2}) \rightarrow 0$ ($m \rightarrow \infty$). Тоді якщо $E \in \Omega_1^m - B_{\varepsilon/2}$, то

$$|P_m^*(A) - p| = \left| \left(P_m^*(A) - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i \right) + \left(\frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i - p \right) \right| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon,$$

коли $m \geq m_0$. Отже, нерівність $|P_m^*(A) - p| \geq \varepsilon$ виконується хіба що на множині $B_{\varepsilon/2}$, тобто коли $m \geq m_0$, то $\{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - p| \geq \varepsilon\} \subset B_{\varepsilon/2}$. Тому, враховуючи твердження I), маємо:

$$\tilde{P}_m(\{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - p| \geq \varepsilon\}) \leq \tilde{P}_m(B_{\varepsilon/2}) \leq \frac{4}{m\varepsilon^2} \rightarrow 0 \text{ (} m \rightarrow \infty \text{)}.$$

Достатність доведено.

6. АЛГОРИТМ ЗНАХОДЖЕННЯ ЙМОВІРНОСТІ ПОДІА

Твердження II) по суті дає правило побудови ймовірнісної моделі даного стохастичного експерименту з простором елементарних подій $\Omega_1 = \{A, \bar{A}\}$:

- ① покласти $m = 0$ і задати m_0 ;
- ② покласти $m := m + 1$;
- ③ провести m -те випробування;
- ④ знайти $p_m = P_m(A)$ і $C_m = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m P_i$;
- ⑤ якщо $m < m_0$, перейти до пункту ②;
- ⑥ інакше оцінити поведінку чисел C_m , $m \in \overline{1, m_0}$;
- ⑦ якщо спостерігається скупчення C_m біля певного числа p , вважати $P(A) = p$ і закінчити роботу;
- ⑧ інакше або задати нове m_0 і перейти до пункту ②, або вважати, що модель не побудована, тобто $P(A)$ не визначено, і закінчити роботу.

Виявляється, що коли шукана ймовірнісна модель існує, тобто існує (проте не відома) ймовірність події A , то наведене правило "майже напевно" дозволить знайти цю невідому ймовірність. Разом з тим твердження II) не виключає, що спроба знайти невідому ймовірність за наведеним правилом може виявитися невдалою, проте якщо таких спроб зробити досить багато, то шанси знайти $P(A)$ за відносними частотами, тобто за формулою

$$P(A) = \lim_{m \rightarrow \infty} \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m P_i(A),$$

досить великі.

7. ПРИКЛАД НЕВДАЛОЇ СПРОБИ ЗНАЙТИ НЕВІДОМУ ЙМОВІРНІСТЬ ЗА ВІДНОСНИМИ ЧАСТОТАМИ

Нехай $P_n(A) = \frac{k(n)}{n}$, де $k(1) = k(2^0) = 0$,

$$k(n) = k(2^i - 1), \text{ коли } 2^i \leq n < 2^i + 2^{i-1} = 3 \cdot 2^{i-1},$$

$$k(n) = k(n-1) + 1, \text{ коли } 3 \cdot 2^{i-1} \leq n < 2^{i+1},$$

тобто у кожному n -му випробуванні подія A не відбувається, коли n змінюється від $2 \cdot 2^{i-1}$ до $3 \cdot 2^{i-1} - 1$, та відбувається, коли n змінюється від $3 \cdot 2^{i-1}$ до $4 \cdot 2^{i-1} - 1$ (див. рис. 3).

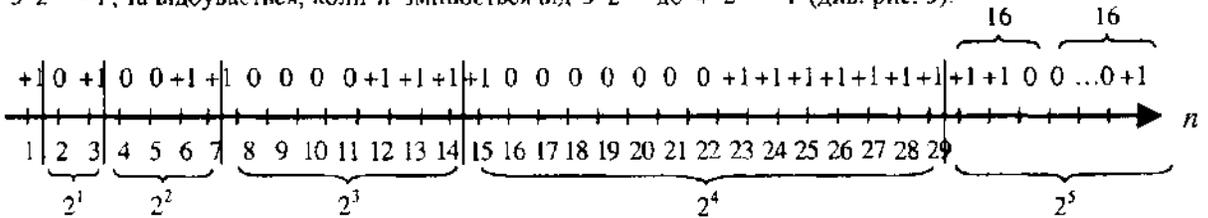

Рис. 3

Нехай n – довільне фіксоване натуральне число. Тоді:

- якщо $2 \cdot 2^{i-1} \leq n < 3 \cdot 2^{i-1}$ та $i \geq 1$, то $k(n) = 1 + 2 + \dots + 2^{i-2} = 2^{i-1} - 1$,
- якщо $3 \cdot 2^{i-1} \leq n < 4 \cdot 2^{i-1}$ та $i \geq 1$, то $k(n) = 2^{i-1} - 1 + (n - 3 \cdot 2^{i-1} + 1) = n - 2^i$.

Тому $P_n(A) = \frac{k(n)}{n} = \frac{2^{i-1} - 1}{n}$ – зменшується від $\frac{1}{2} - \frac{1}{2^i} = \frac{1}{2}$ до

$$\frac{2^{i-1} - 1}{3 \cdot 2^{i-1} - 1} = \frac{(2^{i-1} - \frac{1}{3}) - \frac{2}{3}}{3(2^{i-1} - \frac{1}{3})} = \frac{1}{3} - \frac{2}{3(3 \cdot 2^{i-1} - 1)} \approx \frac{1}{3},$$

коли n збільшується від $2 \cdot 2^{i-1}$ до $3 \cdot 2^{i-1} - 1$. При цьому

$$P_n(A) - P_{n-1}(A) = \frac{2^{i-1} - 1}{n} - \frac{2^{i-1} - 1}{n+1} = \frac{2^{i-1} - 1}{n} \cdot \frac{1}{n+1} \in \left(\frac{1}{6} \cdot \frac{1}{n+1}; \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{n+1} \right),$$

тобто зменшення відбувається досить повільно, кроками порядку $\frac{1}{n+1}$.

Аналогічно маємо: $P_n(A) = \frac{k(n)}{n} = \frac{n-2^i}{n} = 2 - \frac{2^i}{n}$ і збільшується від $1 - \frac{2^i}{3 \cdot 2^{i-1}} = \frac{1}{3}$ до

$$1 - \frac{2^i}{2^{i+1} - 1} = 1 - \frac{(2^i - \frac{1}{2}) + \frac{1}{2}}{2(2^i - \frac{1}{2})} = 1 - \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{2(2^{i-1} - 1)} = \frac{1}{2} - \frac{1}{2(2^{i+1} - 1)} \approx \frac{1}{2},$$

коли n збільшується від $3 \cdot 2^{i-1}$ до $4 \cdot 2^{i-1} - 1$, причому

$$P_{n+1}(A) - P_n(A) = \frac{2^i}{n(n+1)} \in \left(\frac{1}{2} \cdot \frac{1}{n+1}; \frac{2}{3} \cdot \frac{1}{n+1} \right).$$

тобто це збільшення також відбувається досить повільно, кроками порядку $\frac{1}{n+1}$.

Таким чином, побудовані відносні частоти $P_n(A)$ події A із збільшенням n "повільно коливаються", зростаючи від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$, а потім спадаючи від $\frac{1}{2}$ до $\frac{1}{3}$, причому крок спадання чи зростання має порядок $\frac{1}{n+1}$. Точніше,

$$\frac{1}{6} \cdot \frac{1}{n+1} \leq |P_{n+1}(A) - P_n(A)| \leq \frac{2}{3} \cdot \frac{1}{n+1}.$$

Звідси випливає, що послідовність $(P_n(A))$ є повільно спадною у розумінні означення, даного в пункті 2, оскільки

$$\begin{aligned} |P_m(A) - P_n(A)| &= |P_m(A) - P_{m-1}(A) + P_{m-1}(A) - P_{m-2}(A) + K + P_{n+1}(A) - P_n(A)| \leq \\ &\leq |P_m(A) - P_{m-1}(A)| + |P_{m-1}(A) - P_{m-2}(A)| + K + |P_{n+1}(A) - P_n(A)| \leq \\ &\leq \frac{2}{3} \left(\frac{1}{m} + \frac{1}{m-1} + K + \frac{1}{n+1} \right) = \frac{2}{3} \ln \frac{m}{n} + \alpha_{m,n} \rightarrow 0, \text{ коли } 1 < \frac{m}{n} \rightarrow 1. \end{aligned}$$

Нехай X_i - індикатор події A в i -тому випробуванні, коли подія A відбувається з імовірністю $p_i = P_i(A)$, де $P_i(A)$ - це i -тий член побудованої послідовності ймовірнісних мір $(P_n(A))$. Тоді, згідно з доведеним законом великих чисел для відносних частот,

$$\tilde{P}_m(|P_m^*(A) - \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i| \geq \epsilon) \leq \frac{1}{m\epsilon^2},$$

тобто при фіксованому m "майже всі" значення випадкової величини $P_m^*(A)$ скупчуються біля точки

$$M_m = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i.$$

Разом з тим, точки M_m із зростанням m не стабілізуються біля якоїсь фіксованої точки $P(A)$, не залежної від m . Це впливає з відомої тауберової теореми М. О. Давидова [3] (див. також роботу [4]), в силу якої послідовність (M_m) повільно коливається від нижньої границі $\liminf_{m \rightarrow \infty} M_m$ до верхньої границі

$\overline{\lim}_{m \rightarrow \infty} M_m$, причому

$$\frac{1}{3} \leq \liminf_{m \rightarrow \infty} M_m < \overline{\lim}_{m \rightarrow \infty} M_m \leq \frac{1}{2}.$$

Тому повільне коливання послідовності $(P_n(A))$ не дає права вважати якесь значення, що лежить у межах від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{2}$, "більш можливим", ніж інші значення з проміжку $[\frac{1}{3}; \frac{1}{2}]$.

8. ПРИКЛАД ВДАЛОЇ СПРОБИ ЗНАЙТИ НЕВІДОМУ ЙМОВІРНІСТЬ ЗА ВІДНОСНИМИ ЧАСТОТАМИ

З доведеного закону великих чисел випливає, що висновок про стабілізацію "майже всіх" значень випадкової величини $P_m^*(A)$ біля фіксованої точки, не залежної від m , можна зробити і тоді, коли

побудовані за допомогою серій випробувань відносні частоти $p_i = P_n(A)$ не збігаються до якоїсь точки $P(A)$, проте змінюються "досить правильно": настільки, щоб існувала скінченна границя

$$\lim_{m \rightarrow \infty} \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i = P(A).$$

Наприклад, виконуючи серії по два випробування (по два рази підкидаємо монету) теоретично можна дістати: $p_1 = p_2 = 0$, $p_3 = p_4 = 1$, ..., $p_{4i-3} = p_{4i-2} = 0$, $p_{4i-1} = p_{4i} = 1$, $i \in \mathbb{N}$.

Тоді легко бачити, що коли $m = 4k$, то $M_m = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i = \frac{2k}{4k} = \frac{1}{2}$; коли $m = 4k - 1$, то

$$M_m = \frac{2k-1}{4k-1} \rightarrow \frac{1}{2} \quad (k \rightarrow \infty); \text{ коли } m = 4k - 2, \text{ то } M_m = \frac{2k-2}{4k-2} \rightarrow \frac{1}{2} \quad (k \rightarrow \infty); \text{ нарешті, коли } m = 4k - 3,$$

$$\text{то } M_m = \frac{2k-2}{4k-3} \rightarrow \frac{1}{2} \quad (k \rightarrow \infty).$$

Отже, $M_m = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^m p_i \rightarrow \frac{1}{2} \quad (m \rightarrow \infty)$, а тому за законом великих чисел для відносних частот "майже

всі" значення $P_m^*(A)$ стабілізуються біля числа $\frac{1}{2}$, яке природно вважати ймовірністю події A .

9. ЗВ'ЯЗОК З ОЗНАЧЕННЯМ ЙМОВІРНОСТІ ЗА Р. МІЗЕСОМ

З твердження II) доведеного закону великих чисел та згаданої тауберової теореми випливає, що коли відносні частоти $p_i = P_n(A) = P_i(A)$ визначаються за першими i випробуваннями (з даної нескінченної серії випробувань), то для того щоб існувало число $p = P(A)$, для якого $\tilde{P}_m(\{E \in \Omega_1^m : |P_m^*(A) - p| \geq \varepsilon\}) \rightarrow 0$, коли $\varepsilon > 0$ – довільне фіксоване, а $m \rightarrow \infty$, необхідно й досить, щоб $\lim_{i \rightarrow \infty} P_i(A) = p$.

Цей факт можна вважати певним обґрунтуванням доцільності використання означення ймовірності за Р. Мізесом [5, с. 218].

10. ВИСНОВКИ

Математика вивчає зокрема математичні моделі реальних об'єктів та явищ, а теорія ймовірностей (як частина математики) вивчає математичні моделі реальних випадкових явищ. Математична модель виділяє з усіх властивостей досліджуваного об'єкта або явища лише окремі, а всіма іншими нехтує. Завдяки цьому одна і та сама математична модель застосовна до вивчення різних об'єктів і явищ, які на перший погляд не мають нічого спільного. У цьому і полягає сила математики і на цей факт слід звертати увагу студентів, які вивчають математику.

Разом з тим кожна математична модель – це лише наближення певної реальності, яке може виявитися недостатнім. Виникнення необхідності покращення рівня наближення – одна з причин подальшого удосконалення математичних моделей, а тому й подальшого розвитку математики. Саме завдяки цьому математика як наука постійно розвивається і знаходить усе ширші та глибші застосування. На це також доцільно звертати увагу студентів навіть нематематичних спеціальностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фихтенгольц Г. М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. Т. 3. – М.: Наука, 1966. – 666 с.
2. Шилов Г. Е. Математический анализ. Функции одного переменного. Ч. 1 – 2. – М.: Наука, 1969. – 528 с.
3. Давыдов Н. А. Об одном свойстве методов Чебырево суммирования рядов // Мат. сб. – 1956. – 38 (80), вып. 4. – С. 509 – 524.
4. Михалин Г. А., Тесленко Л. С. Об одном свойстве одного класса (\bar{P}, p_n, α) -методов суммирования рядов и теоремы тауберова типа // Укр. мат. журн. – 1977. – Т. 29. – № 2. – С. 194 – 203.
5. Феллер В. Введение в теорию вероятностей и ее приложения. Т. 1. – М.: Мир, 1984. – 528 с.

УДК 519.2:004

ЖИЛЬЦОВ О. Б. – к. пед. н.

ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО – КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПРИ НАВЧАННІ ТЕОРІЇ ЙМОВІРНОСТЕЙ ТА МАТЕМАТИЧНОЇ СТАТИСТИКИ СТУДЕНТІВ НЕМАТЕМАТИЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Однією з основних дисциплін циклу математичної підготовки студентів економічних спеціальностей напрямків „Економіка і підприємництво” та „Менеджмент” є „Теорія ймовірностей та математична статистика”. Як і в нових, так і раніш затверджених стандартах освіти зазначена дисципліна відноситься до нормативної частини підготовки бакалавра і для її вивчення разом з „Вищою математикою” відводиться 10 кредитів, які включають, як аудиторні, так і години самостійної роботи студента. Як правило години між дисциплінами „Теорія ймовірностей та математична статистика” і „Вища математика” розподіляються 144 а/г і 216 а/г відповідно. Очевидно, що зазначена кількість годин недостатня для забезпечення якісного оволодіння рекомендованим програмним матеріалом. Перед педагогічною спільнотою постає традиційне питання – інтенсифікації навчального процесу з метою підвищення його ефективності. Існують різні шляхи до поліпшення результатів навчання. Найпростіший і найменш ефективний з нашої точки зору – це збільшення годин аудиторного навантаження у дозволених існуючими нормативними документами межах, тобто до 72 аудиторних годин. Можна наводити ще декілька різних способів, які використовуються в педагогічній практиці, але відносяться до екстенсивних шляхів подолання труднощів. На нашу думку суттєво змінити ситуацію дозволяє використання інформаційно-комунікаційних технологій навчання. Використання інформаційно-комунікаційних технологій вносить зміни до всіх складових методичної системи навчання – до цілей, змісту, методів, форм та засобів навчання. У межах даної публікації покажемо, як застосування сучасних програмних продуктів дозволяє інтенсифікувати процес навчання теорії ймовірностей та математичної статистики.

У навчальному процесі можна використовувати різні програмні продукти, що за своїми можливостями можуть виконувати інструментальні функції. Ми здебільше використовуємо стандартну програму EXCEL та програму GRAN1. Вибір зазначених програм не є випадковим, оскільки не досить відомі програмні продукти з якими більшість студентів працювали і під час вивчення математики та інформатики в школі, і під час вивчення таких дисциплін, як „Вища математика” і „Інформатика та комп'ютерна техніка” в попередніх семестрах при навчанні в вищому навчальному закладі, а також вказані програми достат-

ньо описані в навчально-методичній літературі. Зазначені фактори дозволяють викладачеві не витрачати додатковий час на знайомство з програмами, а студентам, які виявляють інтерес до вивчення предмету розібратись з додатковими можливостями вказаних програмних засобів і більш глибоко опанувати навчальну дисципліну. При обладнанні аудиторії відповідною мультимедійною апаратурою використовувати програми EXCEL та GRAN1 досить ефективно навіть при проведенні лекційних занять.

Наприклад, на лекції, де розглядається питання обчислення ймовірності влучення значення деякої неперервної випадкової величини X у відрізок $[a, b]$ при умові, що випадкова величина задана функцією щільності розподілу ймовірності $f(x)$, доцільно саме за допомогою програми GRAN1 показати студентам спосіб обчислення ймовірності та геометричну інтерпретацію одержаного результату. Такий підхід дозволяє з одного боку підвищити рівень наочності пропонованого навчального матеріалу, а з другого, який важливіший першого, дає можливість навчити кожного студента одержувати кінцевий результат розв'язання задачі навіть при не досить високому рівні математичної підготовки студента. Розглянемо конкретні приклади.

Задача. Нормально розподілена випадкова величина X має математичне сподівання $a=2$, середнє квадратичне відхилення $\sigma=1$. Записати вираз функції щільності розподілу ймовірності $f(x)$, обчислити ймовірність того, що випадкова величина X набуде значення з відрізка $[-0,5; 3,5]$, дати геометричну інтерпретацію одержаного результату.

Розв'язання. Використовуючи попередній матеріал лекції запишемо аналітичний вираз функції щільності розподілу ймовірності $f(x)$:

$$f(x) = \frac{1}{\sigma\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(x-a)^2}{2\sigma^2}}$$

Підставивши замість a і σ у задані в умові значення маємо вираз для функції щільності заданої випадкової величини, а саме:

$$f(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} e^{-\frac{(x-2)^2}{2}}$$

Побудувати звичайним способом графік одержаної функції можуть, як правило, тільки студенти з високим рівнем математичної підготовки. Для

того, щоб не гаяти час лекції на матеріал, який по суті курсу теорії ймовірностей не належить, використовуємо надалі програму GRAN1.

Потрібно лише нагадати студентам про правила запису функцій при користуванні програмою, а саме, що експонента позначається *exp*, а корінь квадратний *sqrt*. Графік щільності розподілу ймовірностей заданої випадкової величини подано на рисунку 1.

Для того, щоб обчислити необхідну ймовірність і дати одержаному результату геометричну інтерпретацію викладач нагадує студентам формулу

$$P(X \in (\alpha; \beta]) = \int_{\alpha}^{\beta} f(x) dx$$

і геометричний зміст визначеного інтеграла. Скориставшись можливостями програми одержуємо значення інтеграла

$$P(X \in (-0,5; 3,5]) = \frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_{-0,5}^{3,5} e^{-\frac{(x-2)^2}{2}} dx = 0,927$$

а геометричною інтерпретацією одержаного значення є величина площі фігури, яка заштрихованою на рисунку (рис.2).

Студентам необхідно пояснити, що розв'язання подібних задач таким способом не вимагає використання таблиць значень функції Лапласа і формули

$$P(X \in (\alpha; \beta]) = \Phi\left(\frac{\beta - a}{\sigma}\right) - \Phi\left(\frac{\alpha - a}{\sigma}\right)$$

Задача. Під час дослідження кількісної ознаки X із генеральної сукупності було отримано вибірку 4,3,6,4,7,2,5,1,2,5,4,4,3,5,6,3,4,1,3,4. Знайти обсяг вибірки, побудувати статистичний розподіл, полігон частот, графік емпіричної функції розподілу,

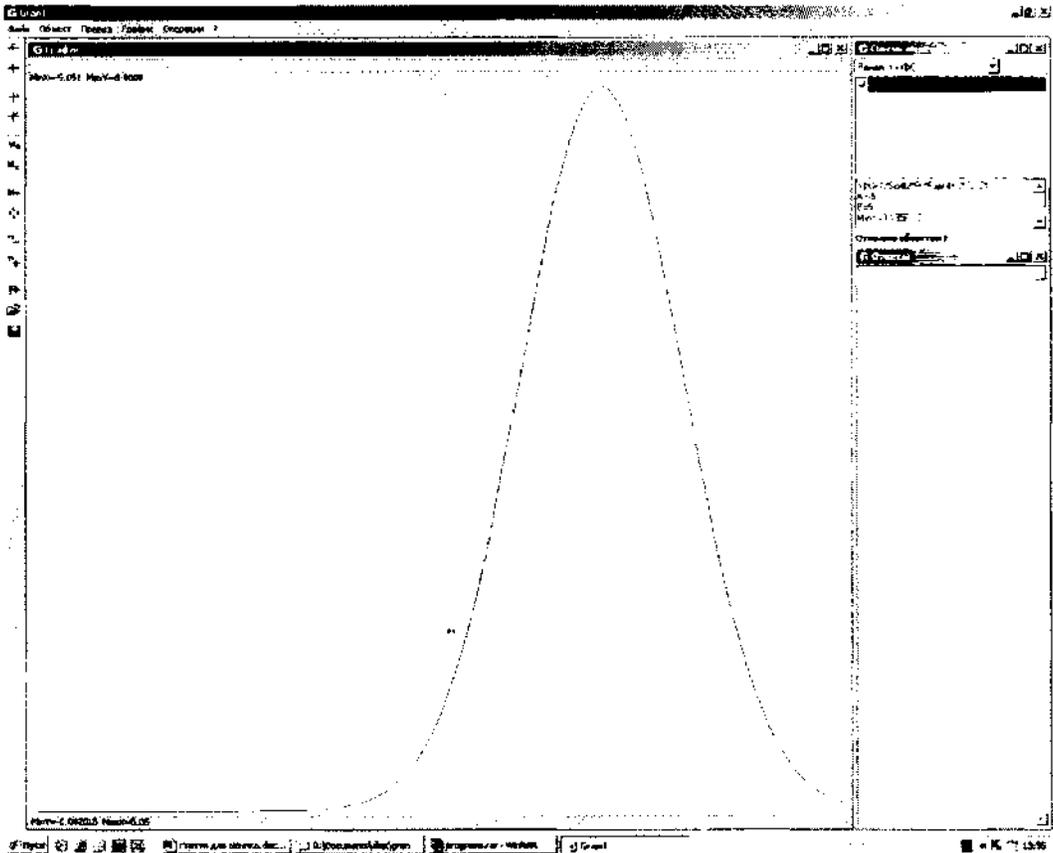

Рис. 1.

а також обчислити математичне сподівання, середнє квадратичне відхилення та розмах варіації.

Розв'язання. Для вирішення всіх поставлених в задачі питань скористаємось програмою GRAN1. Для початку роботи з вибіркою у вікні *Список об'єктів* вибираємо тип *Статистична вибірка*, із головного меню вибираємо опцію *Об'єкт* і далі *Створити*. У відповідь пропонується вікно *Дані*

статистичної вибірки в якому необхідно вибрати *Варіанти*, оскільки в умові задачі вибірка представлена набором варіантів. Після цього системою пропонується ввести варіанти з клавіатури або з панелі, що запропонована у робочому вікні. Після введення кожної варіанти необхідно натискати клавішу *Enter*. По завершенню введення варіантів обирається у вікні опція *Далі*. У вікні *Список об'єктів*

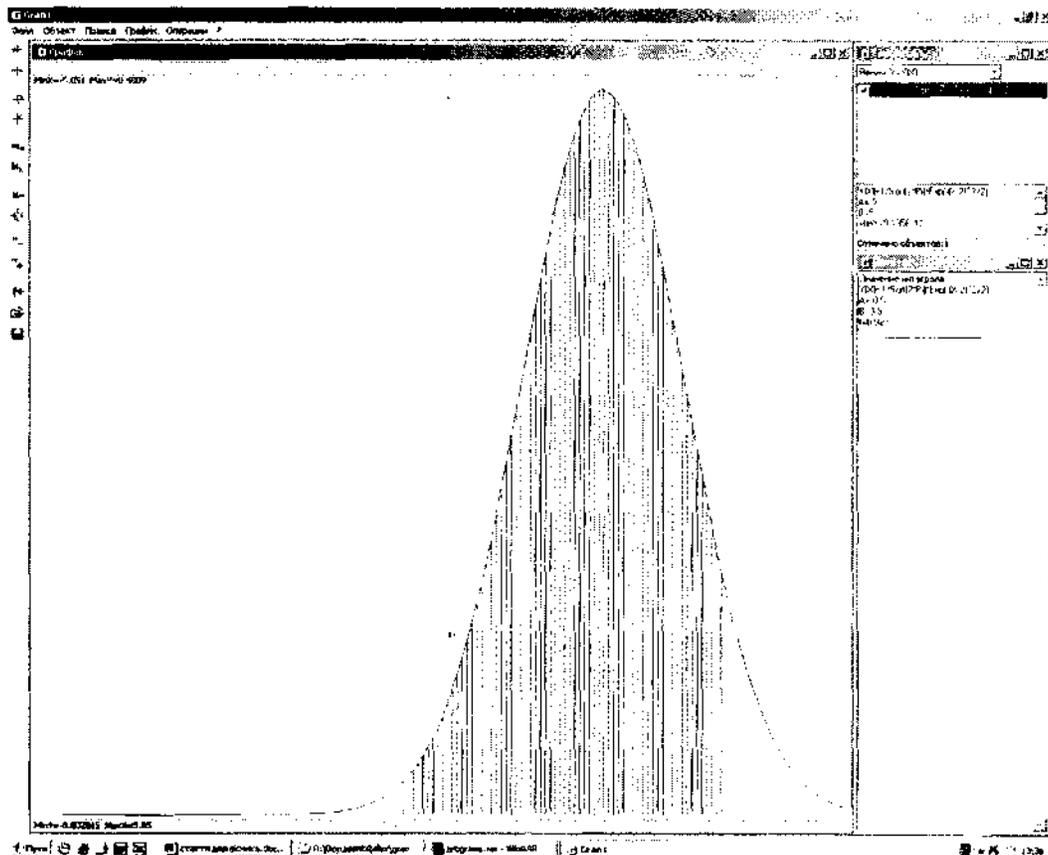

Рис. 2.

автоматично записуються результати обчислення числових характеристик вибірки, а саме

Математичне сподівання (M)=3.8

Середнє кв. відхилення(s)=1.609

Об'єм вибірки=20

Min=1. Max=7.

Для відшукування розмаху варіації достатньо провести обчислення

$R = \text{Max} - \text{Min} = 7 - 1 = 6$,

а для побудови статистичного розподілу необхідно скористатись із команди головного меню *Операції* послугою *Статистика*. Із розділа *Статистика* потрібно вибрати послугу *Частотна таблиця*.

Для побудови полігона частот і графіка функції розподілу для даної вибірки потрібно із команди головного меню *Графік* вибрати *Побудувати*, а потім, виконавши ланцюжок вибору команд *Об'єкт - Змінити - Функція $F(x)$* Далі одержати

на екрані зображення емпіричної функції розподілу $F(x)$.

Можливості застосування пакету EXCEL обумовлені набором стандартних математичних і статистичних функцій. Використання стандартних функцій дозволяє значно прискорити виконання обчислень, зменшує можливість припущення помилок при проведенні обчислень, дозволяє перенести акценти з процесу одержання результату на аналіз одержаних за допомогою комп'ютера.

ЛІТЕРАТУРА

1. Практикум з теорії ймовірностей та математичної статистики: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Р. К. Чорній, О. Ю. Дюженкова, О. Б. Жильцов та ін.; За ред. Р. К. Чорнія. - К.: МАУП, 2003. - 328 с.: іл.
2. Комп'ютерно-орієнтовані методичні системи навчання математичних дисциплін у вищих навчальних закладах. Дис. д-ра пед. наук. - К.: НПУ імені Драгоманова. 2005. 682 с.

УДК 338.1

БАТРАК М.

Научн. руководитель АНДРЕЕВ Н. В. – д. ф.-м. н.

ИНТЕГРАЦИЯ КОРПОРАТИВНЫХ СТРУКТУР В ОКРУЖАЮЩЕЕ БИЗНЕС-ПРОСТРАНСТВО

Формирование крупных корпоративных структур является на современном этапе одной из главных тенденций в развитии промышленности страны. Проведенная в первой половине XX в. приватизация привела к распаду отраслевой системы управления промышленностью.

С одной стороны, конкурентная среда, что и являлось одной из целей приватизации. С другой стороны, отсутствие эффективных институтов, регламентирующих деятельность хозяйствующих субъектов, давление иностранных конкурентов, снижение платежеспособности отечественных потребителей и ряд других факторов способствовали ослаблению положения предприятий. Эти особенности переходного периода повлияли на изменение структуры отраслей промышленности, в том числе привели к возникновению интегрированных групп предприятий. Усложнение условий конкуренции в конце XX – начале XXI вв. инициировало среди этих групп поиск новых ресурсов и рычагов эффективности.

Рассматривая интегрированную компанию как динамически взаимодействующую с внешним миром социально-техническую систему, спроектированную для достижения конкретных целей, можно выделить особый организационный ресурс, связанный с реструктуризацией. Успешное решение проблемы организационного развития компании, ее реструктуризации позволяет находить рациональный способ интеграции компании в окружающее бизнес-пространство. Рассмотрим подробнее два способа интеграции – инсорсингового и аутсорсингового типа.

Под инсорсингового типа интеграцией понимают процессы, при которых все внутренние виды деятельности компании, связанные с производством и реализацией продукции, осуществляются в пределах этой компании. Выход за эти пределы может происходить как по вертикали, так и по горизонтали, что приводит к увеличению концентрации производства в рамках одной компании, увеличивая тем самым ее присутствие как в своей отрасли, так и на соответствующем рынке.

Поскольку процессы вертикальной интеграции исследованы достаточно детально, а проблемы горизонтальной интеграции сегодня приобретают большое значение, остановимся на наиболее значимых последствиях именно горизонтальной интеграции как одной из форм метакорпораций, складывающейся по отраслевому принципу.

Одним из наиболее значимых последствий горизонтальной интеграции является рост рыночной власти фирм, т.е. уменьшение количества независимых фирм-производителей на отраслевом рынке. Согласно традиционной экономической теории, чем больше самостоятельных продавцов присутствует на рынке определенной продукции, тем ниже их способность влиять на уровень цен продукции. Горизонтальная интеграция производителей приводит к переходу от конкурентной структуры отраслевого рынка к квазиконкурентному рынку или рынку с небольшим числом участников. При квазиконкурентной рыночной структуре высокая концентрация продавцов совмещается с низкими барьерами входа на рынок для потенциальных конкурентов. Желание производителей повысить цены сдерживается угрозой появления новых конкурентов, которых будет привлекать высокая норма прибыли на данном отраслевом рынке. Следовательно, на квазиконкурентном рынке крупные фирмы не могут реализовать рыночную власть из-за низких барьеров входа.

Возможна ситуация, при которой горизонтальная интеграция всех фирм отрасли может привести к появлению монополии, обладающей всей полной рыночной властью в регулировании уровня цен и объема продукции выпуска.

Бесспорным преимуществом горизонтальной интеграции является появление синергических эффектов, т.е. результат деятельности объединения фирм превосходит сумму результатов деятельности разрозненных фирм. Эти эффекты можно разделить на операционные, финансовые и инвестиционные.

Горизонтальная интеграция приводит также к ослаблению рыночной власти поставщиков и потребителей. При высоком уровне концентрации поставщиков фирмам, принадлежащим одной отрасли, необходимо усилить влияние на них с целью снижения цен на ресурсы. Горизонтальная интеграция может стать способом решения этой задачи, т.е. высококонцентрированный рынок поставщиков будет противопоставлен высококонцентрированному рынку потребителей, что позволит сохранить уровень цен.

Последствием горизонтальной интеграции является и создание конкурентных преимуществ. Фирма приобретает эти преимущества за счет повышения своей компетентности, наращивания и использования научно-технического потенциала,

Синергетические эффекты интеграции:

Операционные эффекты (экономию операционных издержек)	Финансовые эффекты (экономию финансовых издержек)	Инвестиционные эффекты (экономию инвестиционных издержек)
Устранение дублирования управленческих функций и их централизации; Сокращение затрат на управление сбытом продукции, централизация закупок; Оптимизация: размещение производственных мощностей, объема выпуска, ассортимента продукции; Комбинирование взаимодополняющих ресурсов.	Стабилизация роста доходности и снижения рисков; Более широкие возможности привлечения заемных средств; Консолидация финансовых ресурсов.	Объединение трудовых, производственных ресурсов; Возможность покупки компании по цене ниже стоимости создания собственного производства; Объединение рынков; Объединение результатов НИОКР.

благодаря которому она сможет поставить на рынок товар, отличающийся от продукции других продавцов.

На фоне глобализации экономики и унификации нужд потребителей интеграция необходима прежде всего для стремительного освоения перспективных рынков. Компания должна распространять свою продукцию быстрее, чем ее конкуренты, а поскольку возмещение в других регионах или странах автономных подразделений оборачивается слишком высокими издержками, наиболее целесообразным решением является прибегнуть к кооперации. При этом если нужды потребителей в разных географических областях отличаются друг от друга, компания должна дифференцировать свое предложение, чтобы в каждом регионе, где совершаются операции компании, она смогла использовать конкурентные преимущества местных партнеров.

С экономической точки зрения интеграция позволяет существенно сократить уровень неопределенности и риска на рынке. Само по себе понятие «интеграция» подразумевает союз между компаниями, обязательства осуществлять взаимную поддержку, взаимопомощь между партнерами. Фирмы принимают эти условия, чтобы гарантировать «мир и безопасность» для каждого из них, противостоять какой-либо внешней угрозе. Однако это не означает, что при интеграции компания полностью отказывается от методов конкурентной борьбы. Она лишь видоизменяет ее правила и создает «зону стабильности», которая характеризуется снижением риска в конкурентном окружении, где соперничество компаний считается регулирующим принципом.

В горизонтально интегрированной группе конкуренция между фирмами выступает под видом соперничества в рамках самого объединения. Соперничество может выразиться и через агрессивные намерения одного партнера по отношению к другому: желание получить максимальное количество

информации, стремление переманить ключевые трудовые ресурсы, попытки использовать с выгодой для себя приобретенный и быстро усвоенный опыт с целью получить преимущество над своим партнером.

Еще одним последствием горизонтальной интеграции является рост издержек контроля и управления в единой фирме при полном объединении собственности. Интеграция фирм приводит к созданию крупной корпорации и внутрикорпоративная организация деятельности вытесняет рыночные механизмы стимулирования. Если будучи независимой фирма самостоятельно определяла свои действия на рынке, и величина прибыли зависела только от этого, то став составной частью крупной корпорации, в своих действиях она вынуждена подчиняться указаниям более высокой управляющей инстанции, которая и определяет уровень дохода фирмы. Следовательно, заинтересованность в эффективности своей деятельности у компании снижается и возникает необходимость в создании дополнительных структур управления и контроля в рамках корпорации, что приводит к увеличению соответствующих расходов.

Таким образом можно утверждать, что горизонтальная интеграция представляет сложную форму организацию, которая имеет свои преимущества и недостатки.

Для начала рассмотрим преимущества горизонтальной интеграции со стороны участников интеграции. К ним относятся:

- рост рыночной власти;
- достижение операционных, финансовых и инвестиционных синергетических эффектов;
- ускорение темпов создания новых конкурентных преимуществ;
- обмен ноу-хау;
- расширение рынков сбыта;
- обеспечение конъюнктурной безопасности на уровне приемной доходности;

- объединение взаимодополняющих активов;
- взаимное организационно-техническое обеспечение.

В тоже время со стороны социального благосостояния:

- возможное снижение цен на продукцию вследствие уменьшения себестоимости ее производства;
- ускорение темпов появления новых видов продукции;
- развитие дистрибьюторских возможностей по доставке товара потребителю;
- эффекты от конкуренции крупных производителей (рост качества, разнообразия, дифференциации цен).

Несмотря на свои существенные преимущества, горизонтальная интеграция имеет и недостатки.

Для участников интеграции они могут быть:

- угроза присвоения партнером уникальных разработок при интеграции на базе договоров и альянсов;

- опасность доступа партнера к информации о положении фирмы при интеграции на базе договоров и альянсов;
- потеря трудовых ресурсов в результате переманивания их партнером;
- появление транзакционных издержек при интеграции на базе договоров или альянсов;
- рост издержек управления и контроля при слиянии и поглощении.

Помимо этого, в плане социального благосостояния горизонтальная интеграция имеет следующие недостатки:

- снижение конкуренции, порождающее угрозу неэффективного размещения ресурсов и неэффективного производства;
- возможность крупных корпораций искусственно повышать входные отраслевые барьеры.

ЛИТЕРАТУРА

1. Татаркин А. И., Пумпянский Д. А. Интеграция корпоративных структур в окружающее бизнес-пространство. Экономика и управление. № 2. – 2005.
2. Ефремов В. С. Стратегическое планирование в бизнес-системах. М., Изд. «Финпресс», 2001

УДК 330.42

ЗАГУРСКАЯ Н.

Научн. руководитель: АНДРЕЕВ Н. В. – д. ф.-м. н.

О НЕКОТОРЫХ СПОСОБАХ ОЦЕНКИ ХОЗЯЙСТВЕННЫХ РИСКОВ.

Состояние экономики Украины характеризуется как такое, в котором присутствуют постоянно риски, обусловленные многими причинами, среди которых важнейшими являются свободное предпринимательство, нестабильность среды деятельности, что приводит к недостаточному уровню обеспеченности экономического субъекта методическими рекомендациями для адаптации к условиям среды функционирования или же влияния на них с целью достижения поставленных результатов.

Одним из видов экономических рисков является хозяйственный риск.

Если говорить о хозяйственном риске, то его можно охарактеризовать как вероятность наступления событий, влекущих за собой материальные потери или неполучение ожидаемого результата, вследствие влияния случайных внешних или внутренних факторов производства, а также неоптимальных управленческих решений.

Каждый предприниматель желая снизить неблагоприятные последствия наступления риска, рассматривают такое понятие как управление рисками.

Эта категория состоит из двух позиций:

- оценка (прогнозирование рисков);
- воздействие на риск.

Если говорить об оценке рисков, то она может быть количественной и качественной. Количественная оценка предполагает численное определение величины риска на основе теории вероятности и математической статистики.

Для определения вероятности наступления последствий развития рисков ситуации используются методы выявления субъективной и объективной вероятности.

Для характеристики риска необходимо рассчитать такие статистические показатели как:

- среднее ожидаемое значение (математическое ожидание);
- дисперсия;
- средний квадрат отклонений;
- коэффициент вариации.

Дисперсия и стандартное отклонение используются для определения степени отклонения ожидаемого результата от средней величины.

Чем больше величина отклонения, тем выше степень риска.

А чем меньше разброс (дисперсия), тем более предсказуем результат, т.е. тем меньше риск.

Частоту (вероятность) возникновения некоторого уровня потерь находят по формуле:

$$F = N1/N2,$$

F – частота (вероятность) возникновения событий, N1 – число случаев наступления конкретного уровня потерь,

N2 – общее число случаев в статистической выборке.

Среднее ожидаемое значение находят по формуле:

$$K = R * F$$

R – фактическое значение события,

F – частота (вероятность) возникновения событий,

N – число случаев наблюдения.

Для расчета дисперсии воспользуемся формулой:

$$D = (R - K) * F.$$

Но эта оценка в реальности не может быть корректно применена из-за большого количества случайных и непредсказуемых заранее факторов внешней и внутренней среды предприятия.

Поэтому получили распространение другие методы оценки рисков:

- статистический метод;
- имитационное моделирование;
- метод аналогий;
- комбинированный метод;
- метод экспертных оценок.

Качественная оценка риска же предусматривает следующую последовательность действий:

- выявление вида риска и описание всех возможных обстоятельств и факторов риска;
- выбор способа анализа риска;
- установление значимости самого риска;
- создание модели механизмов действия рисков;
- рассмотрение результатов анализа риска с целью разработки мер по его снижению.

Вторая составляющая категории управления рисками – воздействие на риск.

Воздействие осуществляется с помощью следующих методов:

- методы уклонения – отказ от ненадежных партнеров, отказ от инновационных проектов, страхование хозяйственной деятельности,
- методы локализации – последовательное разукрупнение предприятия, образование венчурных предприятий;
- методы диссипации – интегральное распространение ответственности между партнерами по производству.

Подводя итоги, хотелось бы, чтобы предприниматели в будущем научились предопределять рискованные ситуации, чтобы наш выбор деятельности меньше зависел от таких ситуаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Хит Роберт. Кризовий менеджмент для керівників: ер.з англ. – К.: Всеувіт, Наук. думка, 2002. – 566 с.
2. Борисова Т. М. Теоритичні аспекти управління ризиком на підприємстві.

УДК 330.45:338.28

КОНЦЕБА С. М. – викладач

ЕНЕРГОЗБЕРІГАЮЧІ ТЕХНОЛОГІЇ В УКРАЇНІ: ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ І ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ

Реалізація стратегічної мети – створення конкурентоспроможної економіки України та забезпечення високого рівня життя громадян потребує активного використання наукового потенціалу держави у створенні новітніх енергозберігаючих техніки та технологій, запровадження реально працюючих економічних моделей розвитку енергоефективної економіки та, на їх основі, вивільнення творчого потенціалу працівників підприємств до вивільнення потенціалу енергозбереження у всіх галузях економіки України.

Гучний газовий конфлікт України з Росією та перехід їх газових відносин з принципу політичного дотування й штучного збереження енергозалежності на принцип ринкового ціноутворення, напевно, вперше за останні роки виніс на найвищий політичний

рівень проблему ефективності державної енергозберігаючої політики та енергозбереження у системі управління якістю в окремому підприємстві. Енерговитрати залишаються критично значимими в собівартості українських товарів, що є однією з причин їх низької конкурентоспроможності й суттєвим бар'єром на шляху ефективної інтеграції української економіки до світової системи господарювання. Особливою гострою набуває проблема енергозбереження у зв'язку з перспективами вступу України до СОТ.

Енергоємність ВВП в Україні значно вища, ніж в економічно розвинених державах. Це наслідок деформованої структури виробництва та енергоспоживання, використання застарілих виробничих фондів енергетики, повільного запровадження енергозберігаючих технологій та низки інших причин.

Таблиця 1

Енергоемність ВВП в Україні та деяких країн світу (середина 90-х рр., умовне паливо – в показниках нафтового еквівалента (н. е.)) та обсяги виробництва ВВП на одиницю населення (1998 р.)

Регіон, країна	Світ в цілому	ЄвроСоюз	Японія	Франція	Німеччина	США	Польща	Російська Федерация	Україна
Енергоемність ВВП (кг в.с./дол. США, ПКС *)	0,31	0,27	0,20	0,24	0,25	0,34	0,47	0,90	0,98
ВВП на 1 особу населення, тис. дол. США	-	-	29,96	27,74	26,18	31,75	4,10	1,94	0,83

* ПКС – паритет купівельної спроможності

Як бачимо, в Україні показник енергоемності ВВП в три-п'ять разів вищий у порівнянні з розвиненими країнами, що об'єктивно обмежує конкурентоспроможність національного виробництва та підвищення добробуту українського суспільства і важким тягарем лягає на економіку, стаючи ще більш небезпечним в умовах її зовнішньої енергетичної залежності.

Прикладом ефективної енергозберігаючої політики можуть слугувати країни ЄС.

Впровадження енергозберігаючих технологій в країнах ЄС протягом 70-90 років ХХ століття дало можливість знизити темпи зростання споживання енергоресурсів та суттєво зменшити енергоемність ВВП європейських держав. Цього було досягнуто завдяки використанню переважно ринкових механізмів, ефективній цінній політиці, модернізації базових енергозатратних технологій і обладнання.

Наприклад, протягом 1990-1998 рр. при зростанні економіки ЄС на 16% енергоспоживання зросло лише на 7%. Енергоемність ВВП ЄС за цей період зменшилася на 9%, що складало приблизно 1% щорічного зниження енергоемності. Протягом 80-х років ця величина складала понад 1,6%. Таким чином, хоча оціночний потенціал енергозбереження в країнах ЄС складає 18% від існуючого рівня енергоспоживання, протягом останньої декади минулого століття спостерігалось певне послаблення зацікавленості в енергозбереженні у країнах ЄС. Частково це відбувалося через зниження вартості енергоресурсів на світовому рівні, частково через реалізацію основного потенціалу енергозбереження шляхом реалізації найбільш ефективних енергозберігаючих проектів і програм.

В ЄС і в цілому в світі значна увага приділяється застосуванню когенераційних технологій, тобто комбінованому виробництву електричної та теплової енергії. За кордоном когенераційні потужності складають (у % від загальних): в країнах ЄС – до 10%; в Данії – до 50%. В Росії до 2010 р. пла-

нується впровадження когенераційних технологій на децентралізованих міні-ТЕЦ з прогнозом економії газу до 25-30 тис. м³ рік та зі строком окупності 1,5-3,0 роки. В США планується до 2030 р. наростити когенераційні потужності до 200 тис. МВт із 700 тис. загальних.

Міні-ТЕЦ мають досить широкі межі використання. Всюди, де необхідна електрична чи електрична й тепла енергія, і с газ, що може біти використаний в двигунах міні-ТЕЦ, вони можуть працювати й виробляти електричну та теплову енергію. У залежності від конкретного проекту, міні-ТЕЦ можуть функціонувати як основне, додаткове чи резервне джерело електроенергії та тепла.

Газ тут може використовуватись різноманітний: природний, пропан, факельний, стічних вод, біогаз, сміттєвий, коксовий, попутний, піролізний, деревинний, хімічної промисловості. Саме це дає змогу використовувати міні-ТЕЦ в нафто- чи газовидобувній галузях; компаніями, що займаються вуглевидобутком; в нафтопереробці та газопереробці; на хімічних заводах; в металургійній промисловості; в тваринних комплексах; на сміттєвих звалищах; на водоочисних спорудах тощо.

У регіонах України є досить енергетичних потужностей середньої і малої генерації, що мають потребу в істотній модернізації, є зацікавленість регіонів у такій модернізації, є фахівці, виробнича база і позитивний вітчизняний досвід для втілення в життя. Впровадження малої енергетики особливо перспективне для регіонів із відносно розосередженим і неконцентрованим енергоспоживанням.

Ефект, який прогнозується:

- відносно низькі затрати коштів на впровадження заходів;
- відносно здешевлення електричної енергії, що виробляється;
- підвищення коефіцієнту використання палива до 90-100 % шляхом доспалювання та глибокої утилізації палива;
- зменшення шкідливих викидів;

– продовження терміну необхідного енергозабезпечення на діючих потужностях до 10 років.

Існуючий потенціал впровадження когенераційних технологій в Україні:

– у муніципальній теплоенергетиці – до 6 тис. МВт потужностей генерації;

– у промисловості – до 8 тис. МВт;

– у газотранспортній системі – до 2 тис. МВт.

За прогнозами науковців українським промисловим підприємствам для переходу на нові енергозберігаючі технології необхідно 9 мільярдів доларів і щонайменше 5 років.

Проте навіть виділені кошти не завжди використовуються ефективно. Так в 2005 р. на впровадження енергозберігаючих технологій в АПК з Державного бюджету України було виділено 8 млн. грн. За даними Рахункової палати виділені кошти були витрачені, але жодного результату не дали. У результаті, протягом року не розроблено і не впроваджено жодної енергозберігаючої технології.

На думку фахівців, головною перешкодою для втілення в життя енергозберігаючих заходів і механізмів є те, що в Україні ще не сформовані економічні пріоритети енергозберігаючої політики. (Як приклад успішної політики енергозбереження є сусідня Польща, яка за 7-8 років зробила значні успіхи в цій сфері за допомогою економічних механізмів).

Залучення необхідних коштів в енергозбереження найбільш перспективне та ефективне через створення малих підприємств з пільговим оподаткуванням та

відповідною нормативно-законодавчою підтримкою для стимулювання інвестиційної діяльності.

Реалізація державою енергозберігаючої політики вимагає цілеспрямованої, скоординованої діяльності в кількох напрямках, потребує регулювання з боку держави в тих випадках, де ринкові механізми не дають належного ефекту, а інколи і прийняття непопулярних примусових управлінських рішень, як тимчасових заходів.

Створення стабільного стимулюючого нормативно-правового поля у сфері енергозбереження, створення механізмів залучення інвестицій у сферу енергозбереження дозволить значно підвищити зацікавленість суб'єктів господарювання до реалізації енергозберігаючих проектів, підвищить ефективність використання паливно-енергетичних ресурсів, конкурентоспроможність продукції вітчизняного виробництва та безумовно буде тим чинником, що сприятиме створенню високотехнологічної енергоефективної економіки та забезпечить підвищення рівня життя громадян України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про енергозбереження», 1994.
2. Желібо С. П., Аношко Д. В., Буслик В. М., Овратенко М. А., Петрих Л. С., Пирч В. П. Основи технологій виробництва в галузях народного господарства: Навч. посібник. – К.: Кондор, 2005. – 716 с.
3. Покропивний С. Ф., Новак А. П. Ефективність інноваційної діяльності. – К.: КНЕУ, 1998.
4. «Економіка України». № 7. 2003 р.

УДК 330.564.224

КРИВЦОВА О.

Научн. руководитель Андреев Н.В. – д. ф.-м. н.

О ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОМ ДОХОДЕ КАК СТИМУЛЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И О ХОЗЯЙСТВЕННОМ МЕХАНИЗМЕ

В современной Украине обеспечение ускоренного экономического развития, достижение его нового качества являются весьма актуальными. Отсюда растущий интерес к теоретическим аспектам данной проблемы, а также к практическим и институциональным факторам.

Важное место здесь занимает изучение творческого наследия И. Шумпетера. Он положил в основу своего анализа деятельность предпринимателей, инновационная активность которых, связанная с выпуском новых товаров, применением новых методов производства и перестройкой организации промышленности, придает экономике динамический характер. Активность фирме придает Новатор. Именно он стимулирует нововведения, осуществ-

ляет эффективную предпринимательскую деятельность и обеспечивает экономический рост.

Вычленение Шумпетером фигуры предпринимателя, анализ мотивов его деятельности и институциональных факторов успеха сохраняют свою силу и в наши дни. Причем особую значимость имеет выделение предпринимательского дохода (и его ожидания) в качестве важнейшего условия экономического роста. Практическая реализация идей Шумпетера требует их обогащения взглядами других мыслителей. Он сам оставался во многом теоретиком-ортодоксом, считая опасным для теоретика получать результаты, имеющие практическое значение. При всей важности абстрактной теории, о чем будет сказано ниже, путь от нее к практике,

как показала вся история экономической мысли, оказался достаточно сложным.

Идеи Шумпетера во многом опирались на накопленный к тому времени опыт разграничения капитала как собственности и как функции. Тогда были выделены и два вида доходов на капитал: сама по себе прибыль и предпринимательский доход, получаемый от капитала как функции. Но у К. Маркса, выделившего эти два вида дохода, предпринимательский доход трактовался по-разному: как особый вид оплаты труда за организацию управления, как обособившаяся часть прибыли.

Однако ко времени формирования концепции Шумпетера этот процесс разделения функций капитала сложился более выразительно. Получили мощное развитие банки и акционерные общества, позволявшие предпринимателю осуществлять свою деятельность не на собственном, а на чужом капитале. Более рельефно сложился и механизм перелива капитала, позволявший Новатору обеспечивать эффективный экономический рост.

Со временем капитал как функция выделился в особую группу, получившую по определению, предложенному Дж. Гэлбрейтом, название «техноструктура»

Именно к этой группе, а не к капиталу как собственнику, и переходят рычаги власти в экономике и политике. В реальной действительности разграничение собственника капитала и предпринимателя не происходит так, как это описывается теорией. Однако абстрагирование от реальности – это и есть важнейшее преимущество теории, позволяющее лучше понять особенности двух форм капитала. Переход же к практическим выводам требует в свою очередь восстановления тех связей, от которых анализ освободился в процессе теоретического абстрагирования.

В ходе такого восстановления связей приходится опираться и на особенности экономического развития отдельных стран или, более широко, – цивилизаций. Здесь определенную ценность имеет изучение специфики развития украинской школы экономической мысли.

Уже в 1890 г. Д. Пихно в книге «Основания политической экономии» выделил предпринимательский доход в самостоятельную форму наряду с заработной платой, прибылью и рентой. В вышедшем в начале 1990-х годов XIX века учебнике И. Иванюкова «Политическая экономия как учение о процессе развития экономических явлений» имеется специальная глава о предпринимательской прибыли. Подробный анализ предпринимательского дохода был дан А. Чупровым, а его природа детально описана в учебнике В. Железнова «Очерки политической экономии», вышедшем в начале XX века.

Следовательно, тема предпринимательского дохода волновала многих ученых Украины задолго до появления работ Шумпетера. Причем рас-

сматривалась она именно в аспекте развития экономических явлений одновременно с анализом хозяйственного механизма, стимулирующего предпринимательскую активность.

Столь раннее обращение украинских и российских ученых к анализу предпринимательского дохода объясняется сложной историей формирования данного понятия. Оно впервые было сформулировано Р. Кантильоном, выпустившим свою книгу на 20 лет раньше работы А. Смита. А затем предпринимательский доход был проанализирован И. Тюненом во втором томе «Изолированного государства», вышедшем в 1850 г. – за 17 лет до появления I тома «Капитала» К. Маркса. Однако более полно К. Маркс сформулировал свои выводы в III томе в разделе «Деление прибыли на процент и предпринимательский доход».

Как писал М. Блауг в книге «Экономическая мысль в ретроспективе» (М., 1994), «неспособность изолировать предпринимательскую функцию от чистой функции собственности на капитал стала общим местом у всех представителей английской классической школы» (с. 425). «Пока экономический анализ углублен в природу статического равновесия в условиях совершенной конкуренции, как для теории предпринимательства, так и для теории прибыли... просто-напросто нет места» (с. 427).

Следовательно, только переход от изучения равновесия к исследованию экономического роста, что и сделал Шумпетер, открывает путь к исследованию природы предпринимательского дохода.

За теоретическими разработками ученых-экономистов стоял ряд причин, прежде всего анализ мировых тенденций экономического роста.

Но дело не только в этом. За их обобщениями стояло и изучение своего отечественного опыта. Многие предприниматели и среди них такие Новаторы, как Н. Путилов и В. Кокорев, добились успеха, работая на заемном капитале.

В современных украинских учебниках по экономической теории четко выделяются четыре фактора производства, в том числе земля, труд, капитал и предпринимательская способность. В более строгом смысле, с учетом сказанного выше, можно было бы выделить: землю, рабочую силу в широком понимании (с учетом ее интеллектуальной составляющей), капитал как собственность и предпринимательскую деятельность.

Исключительно важно здесь в строгом теоретическом смысле различать воздействие капитала как собственности и как функции на экономическое развитие. После того, как произошло образование двух форм капитала, зафиксированное наукой, четко обозначилось различие в их влиянии на экономический рост.

Капитал как собственность, обособленный от его реального функционирования, получает свой

доход в форме процента по банковскому вкладу или в виде дивиденда по льготным акциям. Такое понимание в принципе не зависит от понимания природы и источника образования данной формы дохода. В этом смысле капитал как собственность консервативен.

В противоположность ему предпринимательский доход, отражающий использование капитала как функции, выступает решающим фактором экономического развития. Здесь капитал является организирующим началом, способствующим эффективно вовлечению всех других факторов производства.

Предпринимательский доход по своей природе является главным инвестиционным ресурсом расширенного воспроизводства. В этом и состоит его качественно новая роль. Разумеется, наряду с амортизационным фондом.

В реальной жизни предпринимательский доход может использоваться и на другие цели, в том числе на благотворительность. Хотя и здесь велика его роль в обеспечении социально-экономического прогресса общества. Может он использоваться и на то, чтобы жить красиво. Однако все это не меняет теоретически достаточно ясную мысль: предпринимательский доход – решающий фактор экономического и социального прогресса, научно-технического и организационного успеха.

Кроме того, надо учитывать, что предпринимательский доход – это категория теоретического анализа. В действительности он выступает в различных модификациях, связанных с понятием о превращенных формах стоимости. Часто он проявляется в виде заработной платы, особенно в тех ситуациях, когда (как в современной Украине) фигуры собственника и предпринимателя слиты в одном лице. Здесь через заработную плату реализуется не только предпринимательский доход, но и прибыль владельца капитала как собственника.

Поэтому так важно в многоуровневом анализе четко разграничивать глубинные связи и поверхностные формы проявления стоимости.

Если в теоретическом аспекте предпринимательский доход выступает как важнейший фактор прогресса, что вполне правомерно, то остается вопрос о переводе этих выводов в экономическую политику. Возникает проблема стимулирования предпринимательской активности в современной Украине. Абстрактная теория сама по себе такого ответа не дает. Нужен ряд переходных ступеней.

Дело в том, что роль предпринимательства и функции Новатора не существуют сами по себе. Они всегда вмонтированы в определенную среду. Анализ данной среды, функционирующей в виде хозяйственного механизма, – это одна из важнейших переходных ступенек от теории к практике. Только в условиях благоприятной среды, на которую актив-

но влияет и само предпринимательство, может быть, достигнут эффективный и устойчивый, а иногда и перестройки хозяйственного механизма совершенствуется институциональный механизм экономического развития: ключевые направления стратегии, промышленная политика, бюджетная система и налогообложение, борьба с криминальными элементами, структура банков и процентная политика, регулирование корпоративной деятельности, обеспечение защиты собственности и предпринимательства, внешнеторговая политика и система пошлин.

Поэтому попытки напрямую, минуя соответствующие ступени анализа, вывести из самой теории практические рекомендации методологически несостоятельны. Ведь речь идет о разных типах мышления, о разном уровне абстрагирования от реальности. И только системный подход, только умение органически соединять различные, в том числе абстрактно-теоретические и нормативные методы анализа, позволят найти соответствующие решения.

Выдающимся вкладом в разработку теоретических и прикладных аспектов экономического развития явилась работа Дж. Кейнса «Общая теория занятости, процента и денег». Он обосновал необходимость государственного регулирования экономики и бюджетной поддержки наиболее перспективных предпринимателей. Тем самым складывался новый механизм перераспределения доходов, стимулирования экономического роста и занятости.

Шумпетер не смог оценить новых идей. Как он сам говорил, мировоззренческий цикл у каждого исследователя складывается к 30-ти годам и в дальнейшем происходит лишь развитие ранее возникших идей. Когда же появилась работа Кейнса, то ему было уже более пятидесяти лет.

Оставаясь в рамках теоретических положений, сформулированных Шумпетером, сегодня уже невозможно объяснить экономический рост в Японии, с ее четко продуманной и успешно осуществленной промышленной политикой, огромную ролью денежных сбережений населения в ссудном капитале страны. Не может быть объяснен и успех экономической стратегии в Китае, в «тиграх» Юго-Восточной Азии. Сегодня принципиально, качественно изменилась роль человеческого капитала в экономическом развитии, возросла роль науки и образования в обеспечении устойчивого и эффективного роста.

Много поучительного содержит и анализ успехов роста украинской экономики в XX столетии. В частности, на начальном этапе осуществления НЭПа принимались решения об ориентации трестов на достижение прибыли, об обеспечении устойчивой валюты (червонца). В последующие годы у

хозрасчетных предприятий всегда оставалась часть прибыли для осуществления инвестиций, для новаторства. Это подкреплялось мощными бюджетными ассигнованиями на приоритетные направления экономической политики, в том числе на задачи укрепления безопасности страны.

Изучение успехов как других стран, так и Украины показывает, что они всегда достигались на основе хозяйственного механизма, адекватного глобальным тенденциям общественного прогресса и историческим особенностям страны. Создание и обновление институтов хозяйственного механизма стимулирует производство и создает эффективную среду для предпринимательства.

Предприниматель – это не род занятий или должность. Это особый тип поведения со своей мотивацией, системой ценностей и методами работы. Его отличают инициатива, свобода действий, ответственность за выбор решений и связанный с ней риск, ориентация на достижение успеха. Стимулирование предпринимательства предполагает снятие различного рода ограничений и запретов, отказ от жесткого распределения ресурсов, доступность кредитов, щадящий налоговый режим.

Хозяйственный механизм и призван стимулировать предпринимателей, способствовать выращиванию Новаторов.

Мотивация предпринимателя отнюдь не сводится к достижению коммерческого успеха. Здесь он выступает не как самоцель, а как форма общественного признания. Гордость за достигнутое, способность выиграть в жесткой конкуренции, умение утвердить честь и доброе имя своей фирмы – это мощные мотивы предпринимательской активности.

Сами формы общественного признания во многом зависят от господствующего в той или иной стране типа нравственной культуры и системы ценностей. Стремление вызвать уважение окружающих размахом щедрости и масштабами своей благотворительности, прославить страну, а вместе с ней и самого себя добрыми делами всегда были отличительными чертами отечественного предпринимательства. И нынешнее возрождение его духа вселяет определенную надежду.

В настоящее время усилия науки, предпринимательского сообщества и власти должны быть сосредоточены на разработке долгосрочной стратегии социально-экономического развития Украины. Причем речь идет не о простом наборе средств, а о научно обоснованной, тщательно продуманной и выстроенной по этапам программе. Без такой стратегии Украина не будет иметь ни роста, ни вообще будущего.

Работа над концепцией такой программы, рассчитанной на период до 2025 г., разрабатывается

учеными Института экономики Украинской Академии наук.

Концепция исходит из оценки реальной ситуации в украинской экономике, состояния ее потенциала и оценки вызовов нового века. Сами вызовы обоснованы слиянием и взаимопереплетением двух переходных процессов: необходимостью движения от индустриального к информационно-индустриальному обществу и завершением перехода от административно-командной экономики к современному социально ориентированному и регулируемому рыночному хозяйству.

В качестве высшей цели концепция предусматривает радикальное повышение качества жизни населения. Она рассматривает реальные (по отношению к современной Украине) факторы экономического роста и последовательно раскрывает ключевые вопросы коренного обновления хозяйственного механизма.

Принципиальное значение имеет здесь четкое определение основных направлений промышленной политики и инновационной деятельности, перестройка финансово-банковской политики, освобождение от налогообложения прибыли (предпринимательского дохода), используемой на инвестиции, качественно новый подход к регулированию рентных платежей. Рассматриваются также вопросы развития отечественного машиностроения и науки в аспекте обеспечения безопасности страны.

В концепции предпринята попытка рассмотреть те социальные слои и движущие силы, которые заинтересованы в разработке долгосрочной стратегии и могут обеспечить ее успех.

Важную роль в разработке концепции долгосрочной социально-экономической стратегии Украины наряду с традиционными подходами играют и институционально-эволюционные методы анализа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Шумпетер И. Теория экономического развития. – М.: Прогресс, 1982.
2. Романенко О.В. Формування неохласичного підходу в типологічному дослідженні економічної сфери суспільства: версія Йозефа Шумпетера. //Вісник Київського інституту бізнесу та технологій № 2 (3). – 2005.
3. Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. – М., 1969.
4. Абалкин Л. И. Economic transformation and evolutionary theory of J. Schumpeter. М.: Russian Academy of Sciences – Institute of Economics, Central Economics and Mathematics Institute, Center of Evolutionary Economics. – 2003.
5. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. – М., 1994.

УДІ2 334.74

СЕНЬКОВА О.

Научн. руководитель – АНДРЕЕВ Н. В. - д.ф.м.н.

СИСТЕМА ФОРМИРОВАНИЯ СТРАТЕГИЧЕСКИХ ЦЕЛЕЙ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА

Программы поддержки малого предпринимательства субъектов и муниципальных образований РФ содержат представительский перечень мер по общесистемной поддержке малого предпринимательства. Однако, как правило, они включают в себя основанные на целевых функциях критерии отбора (приоритетности) малых предприятий (или инвестиционных проектов) для их селективной поддержки. Тем самым утрачивается возможность активного воздействия на точки роста и снижается эффективность программ поддержки малого предпринимательства.

Рассмотрим принципы обоснование системы стратегической целей управления развития малого бизнеса в регионе и направление их решения позволяют ликвидировать существующий ныне разрыв между теорией предпринимательства и практической управления.

Система целей

Система целей должна соответствовать интересам региона и хозяйствующих субъектов и иметь иерархическую структуру. Однако вероятность конфликта интересов органов управления регионов и хозяйствующих субъектов и необходимость их соглашения предъявляют особые требования к формированию системы. Высшим уровнем иерархии в системе целей хозяйствующего субъекта в соответствии с концепцией управления по стоимости (VBM) является рыночная стоимость бизнеса. Прочие цели, включающие элементы сбалансированной системы, рассматриваются нами как факторы роста стоимости.

Для региона иерархия целей менее прозрачна. Государственные (региональные, территориальные) интересы деятельности промышленных предприятий малого бизнеса состоят в:

- росте собственных доходов бюджетов всех уровней;
- увеличения занятости и доходов населения региона (территории);
- социальной стабильности и снижение уровня дифференциации доходов населения;
- ускорение темпов развития промышленности региона за счет инновационного потенциала малых предприятий;
- комплексном развитии экономической системы региона.

Эти цели в зависимости в сложившейся в регионе (территории) ситуации могут иметь различный

уровень приоритетности и представлены нами в виде иерархической системы.

В работе рассмотрена целевая функция управления инвестиционной деятельностью в регионе, представленная в виде показателя, выражающего текущую стоимость реальных и вмененных денежных потоков бюджета, инициированных инвестициями. Этот критерий адекватен государственным целям управления малым бизнесом, поскольку, во-первых, уровень социального развития регионов непосредственно зависит от уровня развития экономики; во-вторых, развитие малого бизнеса направленно, преимущественно на реализацию экономических целей. Результаты деятельности малого бизнеса адекватно выражаются экономическими характеристиками (рост занятости, рост доходов населения и др.) и является вторичным по отношению к экономическим результатам.

Адаптированный к условиям регионального управления малого бизнеса критерий эффективности имеет вид:

$$K_1 = \sum CF1_i \cdot w_1 + \sum_i CF2_i \cdot w_2 + S_{гг} \cdot w_3 - B_i \cdot (1/w_4 + \sum \Delta \text{ФОТ} \cdot w_5 + \sum Q_{ij} \cdot w_6), \quad (1)$$

где $\sum_i CF1_i \cdot w_1$ – дисконтированная сумма налоговых поступлений от малого бизнеса в региональный бюджет;

w – коэффициент дисконтирования;

$\sum_i CF2_i \cdot w_2$ – дисконтированная сумма неналоговых поступлений в бюджет;

$S_{гг} \cdot w_3$ – стоимость государственного имущества, изменяющаяся при изменении доли государства при уставном капитале и стоимости предприятий малого бизнеса.

$B_i \cdot (1/w_4)$ – текущая стоимость региональных ресурсов, представленных объектам малого предпринимательства. Экономическая оценка вмененных социальных потерь, связанных с использованием бюджетных ресурсов, определена как процентные платежи бюджета по кредитам;

$\sum \Delta \text{ФОТ} \cdot w_5$ – дисконтированная сумма изменений фонда оплаты труда в регионе, инициированной деятельностью субъектов малого бизнеса;

$\sum Q_{ij} \cdot w_6$ – стоимость опционов, полученных органами управления регионами от участия управления малым бизнесом.

Из множества методов оценки стоимости бизнеса с позиции стратегического управления малыми предприятиями наиболее приемлемым нам представ-

ляется основанный на теории метод дисконтирования денежных потоков.

Основанием для такого вывода служат следующие аргументы. Во-первых, применение этого метода позволяет оценить значимость факторов роста стоимости как основы управления, что обеспечивает возможность целенаправленного воздействия на нее. Во-вторых, стоимость как интегральная характеристика будущих денежных потоков объективно соответствует содержанию категории «экономическая эффективность бизнеса». В-третьих, при использовании данного метода учитывается стратегическая ориентация управление развитием малого бизнеса в регионе.

Политика поддержки малого бизнеса в регионах должна носить системный и селективный характер. Системная поддержка малого бизнеса означает формирование благоприятных условий для него в целом. Селективная поддержка, в свою очередь, выражается в дополнительных мерах по поддержке отдельных (приоритетных) направлений или предприятий.

Далее рассмотрена ситуация, при которой отсутствует подмена легитимных целей целями бюрократического аппарата или лоббирующих групп, представляющих интересы крупного капитала, т.е. нет конфликта между целями общества как собственника и целями аппарата управления.

В этих условиях, с позиций стратегического развития экономической системы регионов ЦФО, приоритетными должны стать малые предприятия инновационной системы. Под региональной инновационной системой (являющейся частью инновационной системы) мы понимаем совокупность хозяйствующих субъектов, взаимодействующих в процессе создания и реализации инновационной продукции (услуг).

Если обозначить значение критерия региональной эффективности малого предприятия как K_i , прочие показатели региональных целей развития малого предприятия, включая факторы, определяющие критерии как Y_{ji} ; а ресурсы, выделяемые регионом на селективную поддержку малого бизнеса, – как R_{ji} , то задача обоснования такой поддержки будет представлять собой модель оптимального планирования:

$$\begin{aligned} \sum K_i(R_{ji}) &\rightarrow \max, \\ \sum R_{ji} &\leq R_{jk}, \\ \sum Y_{ji}(R_{ji}) &\geq Y_j, \\ R_{ji} &\geq 0. \end{aligned} \quad (2)$$

Селективная поддержка органами управления малых предприятий должна способствовать росту финансовых результатов последних и (или) снижению риска, т.е. росту их стоимости. В противном случае поддержка превратится в меры разрушения малых предприятий. Поэтому в модель (2) вклю-

чаются ограничения роста стоимости бизнеса как условия обеспечения интересов малых предприятий в экономической политике регионов (территорий):

$$S_i(R_i) \geq S_i \quad (3)$$

Стоимость предприятий малого бизнеса

Динамика стоимости предприятия в процессе его развития зависит от двух стратегических факторов финансового управления: темпов развития (темпов роста объемов продаж, прибыли и активов) и рентабельности капитала. Эти факторы определяются качеством продукции и характеризуют динамику денежных потоков, а также влияют на уровень риска. Логическая модель роста стоимости малого бизнеса, основанная на сбалансированной системе показателей. Рост качества продукция создает условия для возрастания лояльности клиентов и увеличение селективной поддержки предприятия органами управления регионом, обеспечивающих доступность капитала и рост выручки. По мнению сотрудников тех. Университета, перспективным для малых предприятий промышленности является освоение японской системы управления качеством на основе взаимодействия инновационного развития и процесса непрерывного совершенствования (кайдзен).

Один из экспертов японского менеджмента М. Имаи доказывает, что только такое взаимодействие способно максимизировать качество продукции (услуг) в стратегическом периоде. В этом процессе инновации обеспечивают скачкообразный рост качества, а кайдзен – его поддержку и рост в период между инновациями. При этом (что очень важно для малых предприятий промышленности) кайдзен не требует значительных инвестиций.

Инвестиции являются основой роста капитала и инновационного развития. В перспективе они обеспечивают рост операционной прибыли, но снижают объем денежного потока текущего года. Очевидно, что рост рентабельности капитала позволяет увеличить операционную прибыль при неизменном уровне денежного потока текущего года, или увеличить денежный поток текущего года при неизменной операционной прибыли в перспективе.

Основным инструментом управления рентабельностью инвестированного капитала малого предприятия являются инвестированные проекты, включая проекты замены оборудования, освоение новых изделий и др. Обозначим ROI^T – рентабельность инвестиционных проектов, реализованных в определенных периоде; I^T – объем инвестиций за период, $NOPLAT$ – операционная прибыль после выплаты налогов. Тогда рентабельность инвестированного в предприятие капитала изменится с $ROIC$ до $ROIC^T$.

$$ROIC^T = NOPLAT + ROI^T \cdot I^T / IK + I^T \quad (4)$$

Следовательно, увеличение объема инвестиций при выполнении условия $ROI^T > ROIC$ обеспечива-

ет рост рентабельности инвестированного капитала. При этом прирост стоимости предприятия равен чистому дисконтированному доходу, инициированному реализацией инвестиционных проектов.

Обоснование стратегии финансового развития малого предприятия промышленности должно также включать сопоставление темпов роста инвестиций и их эффективности. Стоимость предприятий будет расти, если доходность инвестиций (инвестиционная прибыль) будет превышать или соответствовать росту инвестиционных ресурсов. В противном случае возможны два варианта. Первый – банкротство предприятий из-за необоснованного роста заемных инвестиционных ресурсов. Второй (более благоприятный) – возможность роста стоимости через определенный промежуток времени.

Рассмотрим соотношение темпов роста инвестиций и их доходности на основе концепции экономической прибыли для акционеров (SVA), используя соотношение (5), (6).

$$S\phi^T = Ik + \sum SVA_t \cdot W \quad (5)$$

$$SVA = PV(\Delta NOPLAT) - PV(I), \quad (6)$$

где $S\phi$ – стоимость малого предприятия;

Ik – инвестиционный капитал, определенный на основе рыночной стоимости.

Допустим, что ежегодные инвестиции I_k обеспечивают ежегодный прирост операционной прибыли ($\Delta NOPLAT$) в течении t лет:

$$(\Delta NOPLAT)_{RT} = ROI_{RT} \cdot Ik \quad (7)$$

С учетом принятых обозначений:

$$SVA = \sum W_R \cdot N_{RT}, \quad (8)$$

$$N_{RT} = \sum ROI_{RT} \cdot I_R \cdot W_R - I_R$$

Далее упростим модель, приняв постоянными показателями рентабельность инвестиций каждого года ($ROI_{Rt} = ROI_R = \text{const}$) и жизненный цикл инвестиционных проектов ($T_{Rt} = \text{const}$). Тогда используя технику аннуитетов, получим:

$$SVA = \sum M_{Rt} \cdot I_R \cdot (1+r)^{-R} \quad (9)$$

$$MRt = ROI \cdot T \cdot (1+r)^{-t} - (1+r)^{-t} - 1,$$

где, r – ставка дисконтирования.

Условие соответствие инвестиционных проектов целям роста стоимости ($SVA > 0$) легко проверяется по (4). Если, например, $r = 0,2$, $t = 5$, то выгодность инвестиционного проекта определяется его рентабельностью $ROI > 0,33$.

Взаимосвязь показателей результативности бизнеса

Важными для обоснования показателей стратегии малого бизнеса являются анализ взаимодействия показателей стоимости бизнеса и экономической прибыли как целевой функции управления.

Следует отметить, что относительно субъектов малого бизнеса вопрос об использовании экономи-

ческой прибыли и ее модификаций в стратегическом управлении не исследован. В классических работах по финансовому менеджменту экономическая прибыль рассматривается как некоторая конкурентная альтернатива денежному потоку при расчетах стоимости бизнеса на основе метода доходного подхода. Но в сравнении со стоимостью бизнеса она имеет ряд недостатков, снижающих ее адекватность как критерия результативности бизнеса. Во-первых, она ориентирована на текущие результаты деятельности компании. Во-вторых, учитывает только отраженный в финансовой отчетности капитал, коррекция которого методологически не проработана и сложна. В-третьих, учет фактора риска через средневзвешенную стоимость капитала означает отказ от учета тенденций и случайных колебаний рентабельности собственного капитала, стоимости кредиторской задолженности и других факторов, в то время как для малых предприятий вариабельность этих показателей значительна. В-четвертых, управление на основе экономической стоимости не имеет организационно-методического и информационного обеспечения. В-пятых, субъективные решения по изменению региональной или местной поддержки малого предприятия способны существенно повлиять на экономическую прибыль независимо от результатов его деятельности.

Преимущества SVA перед EVA в использовании для оценки и управления стоимостью состоят в следующем. Во-первых, оценка первоначальной величины инвестированного капитала в акционерной добавленной стоимости ведется путем капитализации чистой прибыли. Для предприятий характерно значительное отличие бухгалтерский и рыночных оценок капитала. Многочисленные корректировки первых существенно усложняют расчеты и не гарантируют их достоверности, использование же рыночных отношений повышает обоснованность оценки стоимости. Во-вторых, учет экономической прибыли в остаточном периоде (тем более введение коэффициента ее роста и применение формулы Гордона) способен существенно искажать оценку стоимости малого предприятия, стратегические преимущества которого, как правило, не имеют долгосрочного характера.

Поэтому экономическая прибыль рассматривается как финансовый показатель, используемый в стратегическом управлении малым промышленным предприятием для реализации следующих функций:

- анализа тенденций развития малых предприятий в ретроспективе и в процессе стратегического планирования. Если рост экономической прибыли сопровождается ростом стоимости предприятия, то это характеризует увеличение его инвестиционной привлекательности. Рост EVA при снижении сто-

имости бизнеса можно рассматривать как индикатор исчерпания предприятие своих инвестиционных возможностей, т. е. переход его в стадию затухания жизненного цикла.

Наоборот, рост стоимости при снижении экономической прибыли характеризует этап развития малого предприятия и переход в дальнейшем к нормальному состоянию (одновременного роста стоимости и экономической прибыли);

- оценки эффективности отдельных подразделений и бизнес-линий предприятия. Проблема такой оценки состоит в отсутствии учета финансовых результатов. Для малых предприятий она усложняется «котловым» методом учета издержек и многофункциональностью менеджмента. Поэтому, предлагается оценивать финансовые результаты деятельности бизнес-линий малых предприятий по отношению валовой маржи (прибыли до вычета издержек управления, коммерческих издержек, процентов и налогов) к стоимости оборудования и площадей;
- текущего ограничения условия развития предприятий формулируемого собственниками в соответствии с их действительными целями.

Изложенное позволяет сделать вывод о необходимости системного использования стоимости бизнеса и экономической прибыли в качестве показателей, отражающих цели развития малых предприятий. При этом стоимость бизнеса выражает стратегические цели развития, а экономическая прибыль выступает ограничением условия развития в тактическом периоде. Каноническая форма

модели стратегического управления малым предприятием при таком подходе имеет вид:

$$S_f \rightarrow \max, \\ EVA_i > 0 \quad i.$$

Использование этой формы выражения стратегических целей малых предприятий позволяет:

- сбалансировать весь комплекс управленческих решений, включая стратегическое и тактическое планирование, финансирование, целеполагание и др.;
- сформировать условия для согласованной мотивации всего персонала, снижение агентских конфликтов (проблемы усилий менеджмента, проблемы выбора инвестиционного горизонта, проблемы принятия риска и проблемы эффективности использования активов);
- создать условия для совершенствования корпоративной культуры, ориентации на рост лояльности клиентов и другие факторы роста экономической прибыли.

Разработка программы поддержки малого бизнеса в соответствии с изложенными выше предложениями позволяет значительно повысить эффективность малого предпринимательства в регионах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Российское обозрение малых и средних предприятий 2001 года. – М., 2002.
2. Терехин Д. В. эффективность инвестиционной деятельности в регионе: проблемы оценки и управления. Тамбов; ТГУ имени Г. Р. Державина, 2003.
3. Коулмен Т., Коллер Т., Мури Дж. Стоимость компаний: оценка и управление. – М.: Олимп-Бизнес, 1999.
4. Имаи М. Кайдзен: ключ к успеху японских компаний / Пер. с англ. – М.: «Альпина-Бизнес Букс», 2004.

УДК 339.16.012.23

ЯРОШЕНКО В.

Научн.руководитель АНДРЕЕВ Н.В

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ РИСКОВОГО МЕХАНИЗМА ТОРГОВЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Вероятный характер экономических процессов, в которых участвует любое торговое предприятие, принципиальная невозможность детального описания всех взаимодействий его хозяйственной системы, объективная ограниченность пропускной способности информационных каналов все это в совокупности обуславливает необходимость создания в системе управления рисками торговых предприятий особого механизма.

Этот механизм должен, во-первых, обеспечивать поиск наилучших вариантов действий торгового предприятия в сложных, быстро меняющихся условиях неопределенности и риска; во-вторых, устраи-

вать в рискованной хозяйственной ситуации относительно малые неполадки непосредственно силами самих служб предприятий.

Такие требования к механизму управления рисками торговых предприятий объясняются тем, что, с одной стороны, регулирующий орган не в состоянии (и не должен) предвидеть все без исключения изменения в ходе хозяйственной деятельности, а, с другой стороны, в хозяйственной жизни имеется ряд стандартных ситуаций, для экономического поведения в которых целесообразно разработать типовые алгоритмы и заложить их в механизм функционирования предприятия. Таким образом, процесс

управления рисками предприятия должен базироваться на определенном механизме.

Механизм риск – менеджмента (рисковой механизм) представляет собой систему методов, рычагов и форм организации рискованных отношений, посредством которых осуществляется анализ, оценка, управления рисками и достигается воздействие на совокупность и уровень рисков и рискованных отношений, а также на социально-экономическое развитие и состояние общей системы хозяйствования.

Риск – менеджмент торгового предприятия является составной частью рискового механизма торговли и хозяйственного механизма предприятия. Он представляет собой открытую развивающуюся (эволюционирующую) сложную интегрированную систему трех составляющих: организационной, ресурсной и систем обеспечения, каждая из которых, в свою очередь, включает в себя определенную совокупность элементов (рис. 1).

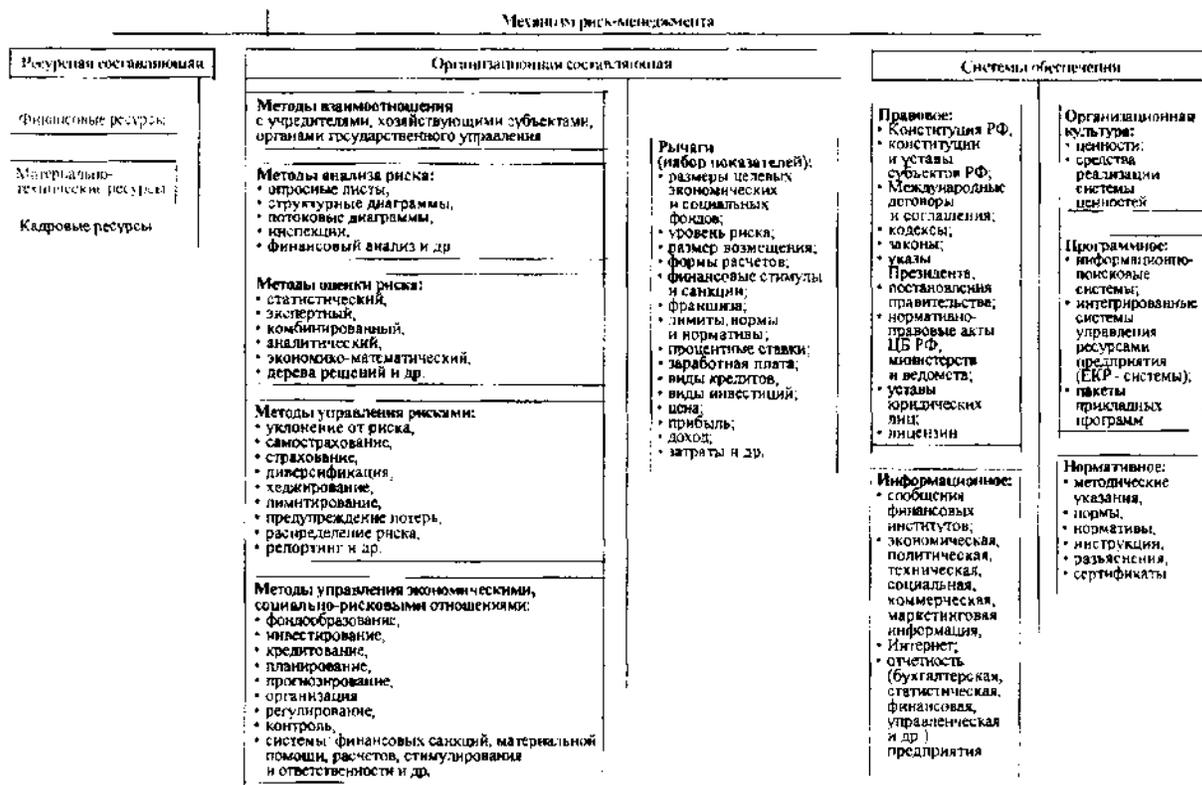

Рис. 1. Механизм риск-менеджмента

Рисковый механизм является незамкнутой самоорганизующейся системой, которая постоянно обменивается с сопряженными системами потоками денег, ресурсов и информации. Все элементы механизма риск-менеджмента являются взаимозависимыми частями целого, регулярно взаимодействующими между собой.

Структура механизма риск-менеджмента довольно сложна. Она состоит из формализованных и неформализованных элементов и зависит от вида и специфики предприятия, масштаба и характера его основной и вспомогательной деятельности, состава его контрагентов и др. Кроме того, данная структура является формой адаптации рискового механизма как системы к внутренней и внешней среде торгового предприятия. В число ее характеристик должна входить такая комбинация элементов и взаимосвязь между ними, которые обеспечи-

вали бы возможность прогресса (эволюции) механизма риск – менеджмента в соответствии с развитием торгового предприятия и современным состоянием экономики, способствовали бы комплексному всеобъемлющему воздействию на деятельность торгового предприятия и повышению его социально – экономического потенциала.

Механизм риск-менеджмента должен быть организован таким образом, чтобы его внутренние отношения обеспечивали устойчивость всей системы на достаточно длительный период. Обязательным условием при этом является – устранение противоречий между его элементами, например, между величиной риска и величиной дохода, использованием страхования и самострахованием и др. следует также учитывать, что развитие и функционирование рискового механизма как открытой эволюционной системы происходит в условиях постоянно-

го возникновения и развития этих противоречий. Последнее представляет собой процесс восстановления равновесия системы, ее внутренней интегрированности и приспособляемости к изменяющимся условиям.

Использование элементов рискованного механизма в различных сочетаниях позволяет регулировать условия эффективной деятельности торгового предприятия, количественно и качественно влияет на эффективность деятельности предприятия. Количественное влияние характеризуется пропорциями отклоняемых, принимаемых, разделяемых и передаваемых рисков, а также связанных с этим перераспределением ресурсов предприятия; качественное – воздействием на интересы собственников, акционеров, инвесторов, работников предприятия через формы организации рискованных отношений. Без эффективного рискованного механизма невозможно успешное функционирование системы хозяйственного механизма, поэтому необходимо особое внимание уделять совершенствованию этой эффективности.

Среду, в которой функционирует механизм риск-менеджмента, можно условно разделить на три уровня: внутренняя среда самого механизма риск-менеджмента; внутренняя среда торгового предприятия (внешняя для механизма риск-менеджмента); внешняя среда предприятия торговли. Поэтому в основу исследования проблем, связанных с совершенствованием функционирования механизма риск-менеджмента, по нашему мнению, должны быть положены, во-первых, анализ и оценка экономических процессов внутри механизма риск-менеджмента; во-вторых, анализ и оценка эконо-

мических процессов внутри предприятия; в-третьих, изучение воздействия на механизм риск-менеджмента факторов внешней среды предприятия, в том числе и социально-экономической политики государства. Причем проблемы совершенствования, связанные с внутренней средой самого рискованного механизма предприятий, могут рассматриваться в разных аспектах, важнейшими из которых являются: организационный, управленческий, функциональный, элементный, пространственный, временной, социальный. Такое деление дает возможность учесть все многообразие воздействий внешней и внутренней среды, найти эффективные методы и способы разрешения целого ряда проблем, что, в конечном счете, должно привести к оптимальному функционированию механизма риск-менеджмента, то есть обеспечить достижение поставленных целей и задач при минимальных материальных и временных затратах. Затем также, что подобное деление позволяет более точно определить место и целевую функцию конкретного механизма риск-менеджмента в более общей системе и найти основные направления его совершенствования.

Рискованый механизм как самоорганизующаяся, нестационарная, эволюционирующая система взаимодействует со средой, ее окружающей, посредством внешних связей. При этом составляющие механизма риск-менеджмента зависят от внутренних и внешних ситуационных факторов предприятия как целостной, открытой, коммуникативной, интегрированной, динамичной системы (рис. 2).

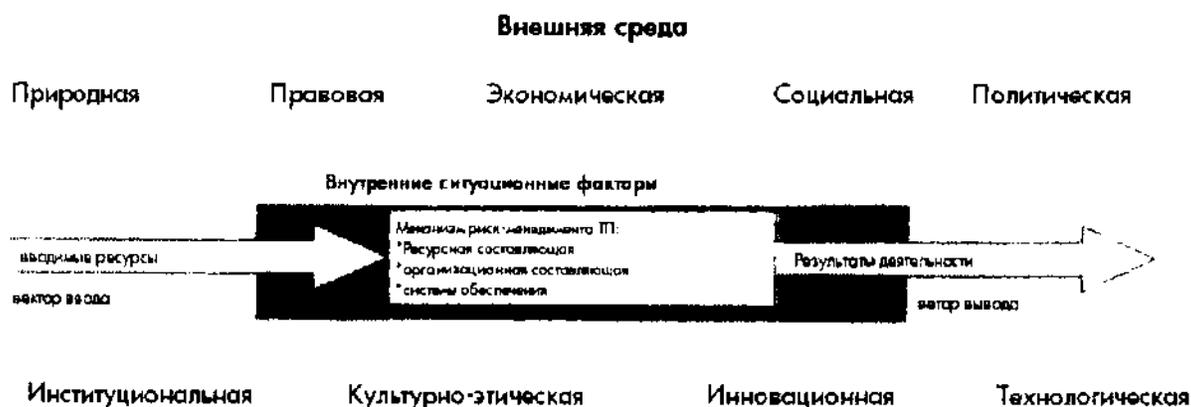

Рис. 2. Внутренние факторы и внешняя сфера

Таким образом, с одной стороны, механизм риск-менеджмента является системой, на которую можно и нужно влиять с целью повышения эф-

фективности его функционирования; с другой стороны, он сам оказывает воздействие на эффективность торгово-хозяйственной деятельности предприятия.

Основные направления совершенствования функционирования рискового механизма

Совершенствование функционирования рискового механизма как системы	Совершенствование функционирования рискового механизма как системы в системе
Совершенствование структуры (организации) рискового механизма	Совершенствование взаимодействия рискового механизма с внешней средой
Совершенствование каждого элемента, входящего в состав рискового механизма	Совершенствование методов и принципов управляющего воздействия на функционирование рискового механизма

Рис. 3. Совершенствование функционирования рискового механизма

Очевидно, что к данному процессу применимы системный, синергетический и ситуационный подходы, требующие разработки мероприятий правового, экономического, социально-психологического и организационного характера. Эффективно функционирующий рисковый механизм должен обосновываться результатами обширных исследований и фактическими данными. Механизм риск-менеджмента должен быть разработан с таким расчетом, чтобы с одной стороны, оставаться целостным в течение длительных периодов времени, а с другой – быть достаточно гибким, способным в случае необходимости к модификации и переориентации. Иметь возможность выявлять узловые проблемы со-

циально-экономического развития, с помощью своевременного изменения форм организации экономических, социально-рисковых отношений, методов анализа, оценки и управления рисками, механизм риск-менеджмента предприятия торговли позволяет в более сжатые сроки с наименьшими потерями и затратами решать задачи, намечаемые стратегией предприятия.

ЛИТЕРАТУРА

1. Соловьев А., Шолохов И. Человек и труд. – № 3. – 2001.
2. Боровка В. Экономика и управление. – № 2(19). – 2005.

УДК 159.923.35

ГРИДКОВЕЦЬ Л.М. – к. психол. н.

ОСНОВНІ ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ МОНОПОЛЯРНОЇ ДЕПРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

З депресивними переживаннями кожна людина в тій чи іншій мірі неодноразово зустрічається протягом свого життя. Найбільш типовими проявами депресії є розлад настрою, що ніби впровадить особу до фізичного відчуття туги, яка, здається, концентрується в зоні серця та грудей і проявляється у вигляді стискання, болю, наявності "тяжкого каменю" у грудях. За таких обставин досить часто спостерігаються уповільнення розумової діяльності, труднощі у розумінні та оцінці подій та явищ. Депресії притаманні такі когнітивні властивості, як негативна, навіть дискримінуюча оцінка власного "Я", зовнішнього світу, а також майбутнього. Людині здається, що все втрапило сенс, що світ згуртувався проти неї і єдине її бажання – залишитися на самоті, щоб ніхто не чіпав... А далі, людина ніби опиняється у світі напівмороку, де уповільнюються її рухи, відступають бажання і бракує сил навіть на просте прочитання книжки чи молитви. Цей стан може переходити у стан зникнення будь-якої чуттєвості та чутливості.

То чим же є тоді депресія: покаранням чи особливим екзистенційним станом, покликаним на наше удосконалення? Однозначної відповіді на це питання не існує. Депресивні стани різняться між собою за змістовим і сутнісним наповненням, за протяжністю і періодичністю, за силою та інтенсивністю. Їх можна поділити за принципами обумовленості факторів активізації:

1. біолого-генетичні;
2. психосоціальні;
3. психолого-духовні.

Проте запропонований поділ має досить умовні розмежування, оскільки в більшості випадків депресій можна відстежити наявність кількох тісно взаємопов'язаних складників. Депресії поділяються на монополярні та біполярні. Де під монополярним депресивним станом ми розуміємо розлад настрою, що протікає без маніакальних афективних фаз. Натомість біполярна депресія визначається чередуванням маніакальних та пригнічених станів.

За даними Р. Комера [3], в США тяжкою монополярною депресією страждає щорічно від 5% до 10% дорослого населення країни, з яких половина отримує медичну допомогу. Крім того різні наукові джерела та власна психотерапевтична практика

підтверджують тенденції до зростання загрози переживання тяжких депресивних станів у кожному наступному поколінні. Непокоїть той факт, що вікові ознаки першої зустрічі з даним розладом стрімко падають. Крім того, за різними клінічними дослідженнями, тяжкі монополярні депресивні епізоди в житті жінок у два рази зустрічаються частіше ніж у чоловіків.

Пригнічення настрою кожен із нас переживає досить часто. Проте, слід виокремлювати звичайний стан від клінічної депресії. І хоча депресивні ознаки мають певну варіативність, проте завжди відзначаються тривалістю протікання, зниженням працездатності особистості та емоційною пригніченістю, яка може набувати як вигляду відчаю та туги, так і емоційного збайдужіння та обезбарвлення.

Якщо розглядати депресивні стани в контексті сфер прояву психологічної культурної реальності [1], то отримуємо картину:

- *потребово-мотиваційна сфера – втрата бажання до будь-якої діяльності, мотиваційна активність спрямована лише на виконання певних обов'язків (зокрема, ходити на роботу, споживати їжу, навіть сексуальна активність з потреби інтимної комунікації перетворюється на примусовий ритуал);*
- *емоційно-почуттєва сфера – домінує почуття туги та пригніченості, які впливають на переживання знедоленості, спустіння, припущеності та пригніченості;*
- *когнітивно-інформативна сфера – втрата пізнавального інтересу, знижується здатність до запам'ятовування та аналізу, спостерігається знецінення власного Я та результатів власної діяльності, виникають песимістичні настрої, що гальмують процес прийняття рішень, безнадійність майбутнього породжує суїцидальні думки;*
- *регулятивно-вольова сфера – втрата ціннісних ознак нормативів, послаблення вольових проявів, мінімізація (аж до зникнення) цілепокладаючих функцій, незначна активність вольових якостей в напрямку забезпечення основних видів діяльності (змушування себе ходити на роботу, навчання тощо);*

- поведінково-результативна сфера – падіння продуктивності та швидкості реакцій, уповільнення рухів, мови, спроби самогубства стають крайньою формою поведінкових реакцій.

Проте депресія впливає не тільки на психологічний стан особистості, у неї значно погіршується

самопочуття. Найтипівішими серед симптомів є: головні болі, розлади кишково шлункового тракту, слабкість, втрата апетиту та порушення сну.

Якщо звернутися до статистики, то відповідно до досліджень американських вчених [3], розповсюдженість депресивних станів має наступний характер (Таблиця 1.)

Таблиця 1

Характеристика розладів настрою

	Співвідношення розповсюдженості серед жінок та чоловіків	Типовий вік початку (в роках)	Розповсюдженість серед родичів
Важкий депресивний розлад	2:1	24-29	Висока
Дистимія	Між 3:2 та 2:1	10-25	Висока
Біполярний розлад I типу	1:1	15-44	Висока
Біполярний розлад II типу	1:1	15-44	Висока
Циклотимія	1:1	15-25	Висока

Дані отримані нами в процесі психотерапевтичної практики та консультування до певної міри переконують за окремими показниками з дослідженнями американських колег. Проте є певні складності при реальному аналізі практичних показників. Оскільки ми не маємо результатів серйозних досліджень у даній галузі клінічної психології в Україні, то можемо переважно судити лише із власної практики та практики деяких колег, яку, на жаль, не можна вважати науково репрезентабельною. Річ у тім, що кожен терапевт має "того клієнта на якого він заслуговує", тобто кожен із нас має вплив на певну групу людей, що в тій чи іншій спосіб є нам чимось близькими та викликають довіру. Кожен клієнт шукає свого психотерапевта. А потому виходить, що у одного фахівця на прийомах домінує жіноче представництво, у іншого суттєво переважають представники чоловічої статі. За таких умов не можливо дати об'єктивну гендерну оцінку ситуації не зібравши до купи результати трудової діяльності багатьох психологів.

Більш-менш об'єктивно на даний момент можемо говорити лише про сезонні депресії, в яких дійсно переважають розлади настрою у жінок. Проте подібні депресивні стани рідко набувають глибокого характеру. До того ж цей різновид розладу настрою досить часто зустрічається в психотерапевтичному консультуванні студентської молоді.

Ретельний аналіз депресивних клієнтів виявив наявну низьку самооцінку у них, яка корелюється із негативним ставленням до себе. Проте, негативне ставлення вони мають не тільки стосовно своєї особи, але й стосовно життя. Молода людина, яка перебуває в стані розладу настрою хоча і може мати позитивне бачення минулого свого життя та майбутніх

перспектив, завжди негативно сприймає сьогодення. При подальшому посиленні депресивного стану картина щодо минулого та майбутнього також суттєво змінюється. Спочатку втрачається віра у позитив прийдешнього часу, а потім дестабілізується простір прожитого життя. І як наслідок цього процесу – суїцидальні думки, що підігріваються виникаючими в уяві картинами суїцидального вчинку та поховання. Особливо думки даного спрямування посилюються при наявності серед оточення особи людей, які презентують подібні власні настрої, або приклади суїцидальних спроб. Проте, слід зазначити, що втрата смислу життя особистістю не є стабільним позитиватором ставлення до смерті.

Аналіз минулого студентів показав, що суїцидальні думки найчастіше виникають у тих молодих людей, що вже пережили їх у дитячому та підлітковому віці. При цьому подібні переживання могли не бути наслідком депресії як такої. Вони, зазвичай, виникали у особи в момент життєвих труднощів, з якими вона просто не могла впоратися сама і потребувала підтримки та розуміння близьких людей. То ж і самі думки були спрямовані не на переживання смерті, а на споглядання страждань рідних, які втратили цю конкретну особу. Тобто відстежуються певні мазохістичні тенденції, які можна сформулювати такими словами – "хай мені буде погано, але вам буде ще гірше". При переживанні подібних образів особа заціклюється на почутті жалю до себе, передумовою якої, зазвичай є образа. Проте образа хоча і може бути поштовхом до скоєння самогубства, ніколи не є його причиною.

Якщо ми простежимо за домінаційною перебудовою соціальних утворень системи зовнішньої суб'єктивної взаємодії психологічної культурної ре-

альності будь-якої людини у процесі онтогенезу, то побачимо, що в період від народження до кінця підліткового віку домінуючими для особистості є стосунки за типом "суб'єкт-батьки". Юнацький вік стає переломним моментом переходу від попередньої домінації до домінування стосунків за типом "суб'єкт-партнер", по народженні дітей часто-густо цей тип стосунків замінюється домінуванням стосунків за типом "суб'єкт-нащадок".

Тож якщо у підлітковому віці домінантним фактором у розвитку депресивних станів особистості є батьки, то у юнацькому віці – це стають близькі особи, зазвичай протилежної статі (при традиційній сексуальній орієнтації). Колектив також може стати причиною виникнення депресивних станів у особистості, коли не задовольняється її одна з первинних потреб – потреба у спілкуванні, а також потреба у приналежності.

Значна частина студентів переживає розлади настрою у перший рік навчання у вищих закладах освіти. Це, зокрема, обумовлене, з одного боку, орієнтацією молодої людини на тип стосунків "суб'єкт-батьки", а з іншого віддаленням від рідних у зв'язку з переїздом до місця навчання. Крім того період 17-18 років є періодом вікової кризи, яку часто називають кризою автентичності. У цей період спостерігається активізація пошуку особистісних екзистенцій молодою людиною. Віднаходження смислу власного життя в конкретному просторі та часі дозволяє уникнути особі розвитку депресивних станів. Натомість відсутність або безрезультативність подібного пошуку серйозним чином сприяють виникненню розладів настрою.

Неабияку роль у формуванні клініки має таке чудове почуття як перше кохання. За умов його неподільності, молода людина, зазвичай, впадає у депресивний стан. Проте, навіть при успішному переживанні цього почуття, момент розтавання з коханою особою переживається особистістю надзвичайно болюче. Оскільки перше кохання ще не є зрілою любов'ю, і попри всю свою красу, воно залишається, як правило, на позиціях першого досвіду набуття любові, досвіду пізнання іншої особи, то відповідно не дозволяє набутти належних вмінь зрілого реагування на зовнішні та внутрішні подразнення. Останнє призводить у переважній більшості випадків до розтавання партнерів. І той, для кого емоційна прив'язаність була більш значимою, не тільки почуває себе покинутим, але й емоційно виснаженим та пригніченим. Подібний стан може тривати досить довгий час, а при фіксації особи на подібній несприятливій життєвій ситуації, може переходити у тяжкі форми розладів настрою.

Прибічники теорії об'єктних відносин (психодинамічна терапія) вважають, що депресія розвивається у тих осіб і в тому випадку, коли стосунки з оточуючими викликають у них почуття незахищен-

ності та невпевненості. Зокрема, дитина, яка звикла до стану гіперопіки з боку батьків, зазвичай, впадає в депресивні стани, коли припиняються значимі для неї стосунки. Символічна утрата, тобто утрата вагомого для особистості об'єкта на кшталт відрухування з університету чи втрата роботи, часто-густо ідентифікується та інтерпретується особою з утратою близької людини. Чим більше людина зазнавала реальних втрат у дитячі роки, тим більша ймовірність переживання символічних втрат у дорослому віці, що і призводить, зазвичай, її до розладів настрою.

Найбільш продуктивними методами допомоги молоді є попередження не тільки суїцидальних форм поведінки, але й депресивних станів за рахунок активізації психологічних служб навчального закладу, а також введення до всіх навчальних планів психологічних дисципліни навчально-тренінгового характеру.

При наявній монополярній депресії ефективними, на нашу думку, є методи когнітивної та екзистенційної психотерапії. Перша дозволяє спільно з особистістю пропрацювати її власні когнітивні схеми, змінивши неконгруентні уявлення та автоматичні думки на конгруентні. Оскільки дана психотерапія базується на когнітивному трактуванні депресії як набутій безпорадності та аберації мислення, то в її межах йде робота не з емоціями особистості, а з її думками. Тобто терапія реальністю є свого роду певним оптимізатором конкретної життєвої реальності як суб'єктивного фактору життєтворення особистості. Натомість екзистенційна терапія дозволяє віднайти людині власні смисли життя на основі яких і вибудувати особистісні концепції подальшого існування. Велику роль в екзистенційній психотерапії відіграють почуття та емоції особи, які є лакмусовим папірцем міри її внутрішньої самоактуалізації.

Проблема розладу настрою є дуже актуальною проблемою сьогодення, проблемою яка потребує серйозного підходу до аналізу життєвих проявів людини як в полі психологічної культурної реальності, так і в полі фізіологічних перетворень. Психологічним службам навчальних закладів це тільки належить відпрацювати форми та механізми запобігання депресивних станів у студентів та розробити структуровані рекомендації щодо подолання розладів настрою у студентів в межах навчального закладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гриджковець Л.М. Формування психосексуальної культури студентської молоді 17-19 років // Автореф. дис. канд. психол. наук за сп. 19.00.07 – К.: ІПППО АПНУ, 2004
2. Каплан Г., Седок Б. Клиническая психиатрия. – М.: Медицина, 1994.
3. Комер Р. Основы патопсихологии. – М.: Интернет издания, 2004.

УДК 159.923.35

ПАНЧЕНКО В. І. – к. психол. н.

ЕКОЛОГІЧНА ЕТИКА СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЧИННИК ЕВОЛЮЦІЙНОГО ПОСТУПУ СУСПІЛЬСТВА

Початок нового ХХІ століття змушує людство глибоко замислитись над своїм майбутнім, по-новому підійти до оцінки результатів пройденого шляху, до своїх взаємостосунків з навколишнім світом. Існуюча в ХІХ-ХХ ст. орієнтація на антропоцентричну модель Всесвіту не виправдала себе, оскільки подібна мотиваційна доктрина мислення стрімко веде сучасну людину і людську цивілізацію тільки в один бік – технократичного розвитку. В свій час давньогрецький філософ Платон стверджував, що сутність ідеї життя полягає у нерозривності існування людини і Всесвіту. Багатовимірність форм Життя, його унікальність і неповторність по суті відкидає існування тільки одного антропоцентричного сценарію розвитку життя у Всесвіті. На думку ж таких всесвітньовідомих філософів, як Г. С. Сковорода [10], В. І. Вернадський [1], Т. де Шарден [12] та А. Швейцер [14], технократична цивілізація неминуче веде людство до глобальної екологічної катастрофи. Значна кількість прикладів з існуючої проблеми показує, що сучасне людство на шляху свого поступу стикається з глобальними екологічними кризами, більшість з яких стає можливою саме внаслідок непередуманих, викривлених і, деякою мірою, навіть шкідливих дій людини в її стосунках з Природою [4-6]. Зокрема, на це вказує аварія 1979 р. на АЕС в Тримайл Айленді (США), аварія 1984 р. на хімічному підприємстві фірми "Union Carbide" в індійському місті Бхопал, де за одну ніч загинуло до 3000 тис. людей, а 200 тис. були отруєні високотоксичним газом, катастрофа на складах хімічних речовин біля м. Базеля 1986 року, де загорілось 800 тонн хімічних препаратів та найбільш велична із відомих на пострадянському просторі трагедія 1986 року на Чорнобильській АЕС, 20-ту річницю якої прогресивне людство пригадало 26 квітня цього року.

Наведені приклади досить виразно показують існуючий шлях протиставлення технократичної цивілізації духовним потребам людства і навіть самому існуванню людини як природно-суспільної істоти на Землі. В свій час англійський філософ А. Тойнбі в роботі "Дослідження історії" розглядав культурно-історичний розвиток людства через розвинутість у просторі і часі локальних цивілізацій. На його думку, кожна з таких цивілізацій проходить чотири стадії своєї розвитку: *вишукання, зростання, надлому і розпаду*, після чого на її місце має заступати інша цивілізація. У кожній з

них існує *своя культура*, хоч за законом "культурної радіації" між цивілізаціями існують тісні культурні контакти і взаємозв'язки.

Німецький філософ О. Шпенглер в роботі "Занепад Європи" розглядає цивілізації як певну стадію регресу людської культури. Він виділяє як головні такі ознаки розвитку технократичної цивілізації: 1) *високий розвиток науки і техніки*; 2) *масове скупчення людей в мегаполісах*; 3) *деградацію мистецтва і культури*; 4) *перетворення народів із виразко окресленої етнічної спільноти на безлику «сіру масу» людей*; 5) *різке зменшення зацікавленості населення (падиння) духовними цінностями*; 6) *моральна деградація культури*; 7) *поширення ержач-культури на державному рівні*; 8) *ігнорування (нівелювання) особистісних людських цінностей*.

Філософ Д. Маркович [5] вважає, що є три головні філософські принципи існуючої цивілізації: 1) *картезіанський дуалізм між людиною-суб'єктом і світом-об'єктом*, яким він маніпулює; 2) *наука як об'єктивне знання, що не турбується ні про головне своє призначення, ні про цілі і легко стає знаряддям існуючої влади*; 3) *матеріалістична концепція людини як підкорювача природи і всього Всесвіту*.

В свою чергу, розглядаючи розвиток екологічної свідомості людства, В. Ясаїн [15] зазначає, що ці принципи були сформовані *картезіанством*, яке виникло ще в XVII столітті, а пізніше розвивалось представниками *позитивізму*. Дослідник наводить думку В. Хесле [13], в якій картезіанське вчення сприймається як вершина розвитку суті людини, коли суб'єкт за допомогою рефлексії виділявся зі світу, і, дякуючи Р. Декорту, *суб'єктивність абсолютизувала себе до найвищого в світовій історії ступеня*.

Рене Декорт кінцеве завдання науки бачив у пануванні людини над силами природи, в знаходженні і відкритті технічних засобів, які б дозволили цю владу придбати. Визнаючи право суб'єктності людей, вчений стверджував: *"рослини і тварини – це машини без внутрішнього світу"* [13].

Сьогодні питання розвитку екологічної етики людства постає під досить гострим кутом еволюції самої людини: *чи збережеться Людина взагалі як вид на Землі, чи цивілізація відійде в минуле як невдалий експеримент Природи-Матері?* Наведені приклади вказують на те, що симптоми глобальної екологічної кризи стали надзвичайно відчутними

вже під кінець XX століття і "катастрофа століття" (ЧАЕС, 1986 р.) мала була б докорінно змінити процес розвитку екологічної етики в сучасному суспільстві.

В процесі своєї еволюції вже біля п'яти мільйонів років людина, як вид живих істот, живе в природі, є невід'ємною частинкою природи і в історично-філогенетичному аспекті логіки розвитку можна розрізнити три досить виразно виступаючі лінії взаємовідносин Людини (Люд.) і Природи (Пр.):

1. *Індивідуально-дитячу (первинно-історична)*. Тип взаємовідносин: "об'єкт-суб'єкт" ("Пр. – Люд."). Людська істота ставиться до навколишньої природи з пересторогою, боязко ступаючи шляхом "спроб і помилок", мало розуміючи все те, що відбувається в природі.

2. *Індивідуально-підліткову (сучасно-існуюча)*. Існуючі взаємовідносини типу: "суб'єкт-об'єкт" ("Люд. – Пр."). Людина ставиться до Природи як до об'єктивної дійсності, не шукаючи глибокий сенс в її існуванні і регулятивних засадах: "Забрати якомога більше собі, а то заберуть інші!". Людський індивід виступає в ролі бездумного, абсолютного споживача. Результатом такого ставлення і є наявність глобальних екологічних криз.

3. *Особистісно-партнерську (планетарно-майбутню)*. Існуючі взаємовідносини типу: "суб'єкт-суб'єкт" (Люд. в Пр.). Людський індивід визнає Природу як старшого і рівноправного партнера в навколишньому житті, з яким треба мати дружні, взаємоповажні стосунки.

У більшості дослідників і науковців не викликає сумнівів те, що процес існування Людини і Природи є визначально обумовлений і вимагає певної логіки вчинків. Людина має використати свої можливості, свою цільову програму, а Природа – свою, і саме це розуміння є ознакою взаємозадіявності в продовженні життя на Землі. До цієї мети люди, нації, народи прямують своїми, багато в чому відмінними шляхами. Одні намагаються добиватись свого будь-якими засобами, не звертаючи увагу на погляди і долю собі подібних, підкорюючи і винищуючи навколишнє середовище в егоїстичному намаганні тільки споживати від Природи, нічого не даючи натомість. Інші, навпаки, зіставляють свої особисті, національні і державні потреби із загальноприйнятими запитами в людському суспільстві, критеріями співжиття і відповідними стосунками в Природі. Головна відміна перших від других – міра відповідальності за результати своїх вчинків як у ставленні до собі подібних, так і до природного середовища. Так, в першому варіанті це можна було б назвати "махровим егоїзмом", де людські індивіди (суспільство) характеризуються як бездумні і безвідповідальні споживачі природних ресурсів,

які ставлять перед собою спрощені цілі особистої вигоди і не звертають увагу на знак варіативності результатів своїх дій у майбутньому.

Все ж, як на наш погляд, сьогодні людство потребує не стільки нових технологій для наповнення "кошика споживача", скільки суттєвого переосмислення свого ставлення до коліски людської цивілізації і провідного шляху свого розвитку. Цілком можливо, що ще однієї вселенської катастрофи Земля "Homo sapiens" не витримає.

Розглядаючи рівень розвитку людства в історичному аспекті і орієнтуючись при цьому на той короткий проміжок часу, який ми називаємо віком людини, можна виділити п'ять головних етапів розвитку екологічної етики в свідомості людського індивіда:

I. – *Homo ludens ("людина гри")* – людина як така, що ще не замислюється над філософськими питаннями Буття, а здебільшого покладається на вічність природного середовища. Її вчинки, як і вчинки малої дитини, іноді досить жорстокі по відношенню до інших їй подібних, а сама вона не розуміє їх морального призначення. Можна сказати, що більшою мірою її поступки залежать від природних інстинктів виживання, ніж від етичності розуму.

II. – *Homo faber ("людина праці"* за Анрі Бергсоном) – цей етап вніс корінний злам у відношеннях "Людина – Природа" і "Людина – Людина" як період величезного розвитку продуктивних (технологічних) сил людства. На жаль, і сьогодні в більшості випадків він проходить як етап споживачього ставлення і "упокори" Природи людиною. Етичного зламу у ставленні до Природи, корінних позитивних змін в індивідуальній і суспільній екологічній свідомості більшої частини людства не сталося.

III. – *Homo sapiens ("людина розумна")* – система взаємозв'язків "Людина – Природа" і "Людина – Людина" в перспективі буде перебудована під керівництвом Розуму від егоїстично-індивідуалістичного ("холодного, чужого розуму" – В. П.) до партнерського, родинного ставлення до Природи-Матері, інтересів і переконань інших людей (груп, націй, народів).

IV. – *Homo animus ("людина духовна")* – генетична основа і, на жаль, сьогодні тільки перспектива нашої майбутньої присутності на Землі як високomorальних духовних особистостей, які знаходяться у симбіотичному взаємозв'язку з Природою-Матір'ю.

V. – *Homo noospherato ("людина Ноосфери")* – III тисячеліття нашої ери (за В. І. Вернадським [1] і Тейяр де Шарденом [12]).

Складається враження, що сучасна людина в екологоетичному аспекті свого розвитку дуже

інфантильна. Її свідомість знаходиться ще в підлітковому періоді свого розвитку. Фактично сучасна людина знаходиться на тому відрізку свого індивідуального шляху, коли на поверхні її життя домінують емоції і примітивні інстинкти, а не глибинна вища логіка (Розум) вчинків. Все ж природна основа, що закладена в людині первісне, зберігається на всіх рівнях і періодах життя індивіда (як вищий її прояв), адже попри всі зміни навколишніх умов і на всіх етапах онтогенезу кожна людина – це один із проявів Життя у Всесвіті.

Цілісне розуміння людини як особистості в єдності різних сторін її структури та її стосунків з навколишнім світом має стати головним психологічним орієнтиром при розробці науково-практичних основ навчання і виховання в умовах неперервної професійної освіти. Адже індивід, як особистість, з'являється тільки тоді, коли він усвідомлює навколишній світ і себе самого, формує своє позитивне ставлення до них. Можна стверджувати, що *індивід є настільки особистістю, наскільки йому притаманне усвідомлення себе, своєї ролі і обов'язку по збереженню Природи*. Тобто воно є необхідним атрибутом сучасної особистості як системи взаєморегулятивних зв'язків між Людиною і Природою. *Екологічна етика і самосвідомість особистості* – це сукупність потреб, інтересів, ставлень до навколишнього світу і себе в ньому, що тісно пов'язані не тільки з екологічними знаннями та уявленнями, але й з переконаннями людини про природу, про існуючі і належні взаємозв'язки в системі "Людина – Природа", про свою відповідальність перед нею.

На жаль, необхідна модель розуміння природи і свого ставлення до неї, не закладається сучасною педагогічною наукою в людину з дитинства. Саме педагогіка привчає дитину до потрібнісно-предметного вимогливого ставлення до природного оточення. З іншого боку, так зване "*предметно-інформативне ставлення*" до природи, як існуючий "*базис*" сучасної педагогічної науки, дозволяє людині ігнорувати особисту відповідальність за причинену наругу над природою, не перейматись почуттями до неї як до живої істоти. Тобто *отримуване на сьогодні предметне знання про навколишню природну дійсність не просто індиферентне, а по своїй суті – аморальне. Воно не є життєстверджу вальним*, оскільки не несе в собі моральних критеріїв відносно життя і Природи. Партнерський же тип взаємовідношень вимагає моральних засад в спілкуванні, особистої відповідальності за свої вчинки перед Природою як життєстверджувальним джерелом Життя і на Землі, і в Космосі. Вихід вбачається в перспективності переходу до *екософії* (в широкому аспекті цього

значення), до якісно нового рівня пізнання, нової стратегії освіти.

На думку В. І. Козлачкова і К. І. Шиліна (1991), *неживе предметне знання – це дефектна форма знання як живого, що виділилося із нього і паразитує на ньому, поступово відчужуючи і змертвляючи його*. Поступово цей процес веде до нескінченного збільшення маси сухої кодованої інформації, яка безмежно структурована і повністю заплутує сучасну людину. Авторами вбачається вихід в перспективності переходу саме до *екософії*, як якісно нового рівня пізнання, нової стратегії освіти. Головними, на думку дослідників, тут є: *структура знання*, що відповідає: 1) *біоспілкуванню*, 2) *міжлюдському спілкуванню*, 3) *творчості життя*. Оскільки структура такого знання за логікою відповідає структурі особистості, системі її якостей, то змінюючи стратегію структури знання, створюється новий мотив для зміни структури якостей підростаючої особистості, а через них – і культури людства в цілому. Частково і предметне знання може наповнюватися екологічно позитивним змістом. В той же час при цьому зберігається загальна тенденція на підлеглість неживому людині, всієї живої природи. "*Нельзя объять необъятное!*" (з рос.) *відразу, і тому предметне структурування є вимушеним злом*.

Для зміни опрідеченої навчально-стаціонарної культури знання потрібна якісно нова структура більш високого рівня. Вона має будуватись на основі: 1) *гармонії людини і природи*, 2) *гармонійному і рівнозначному їх спілкуванню* (на паритетних засадах); 3) *індивідуально-особистісній творчості нових рівнів організації біосфери та її підсистем*. Ця *потрійна основа "живого"* знання прямо пов'язана з *потрійною його функцією*: 1) *Збереження* – продовження життя біосфери і людини в ній, гармонізації нею свого існування з окремими живими істотами всередині біосфери; 2) *гармонізації соціальних відносин*; 3) *гармонійної співтворчості* всього життя, починаючи від свого *індивідуально-го*, в ім'я життя *всезагального*.

Процес особистісного розвитку людини триває досить довго (специфіка кожного індивіда) і визначається, як на нашу думку, трьома головними взаємозалежними характеристиками:

1. *психофізіологічною зрілістю* – рівнем розвитку в процесі онтогенезу нервової системи індивіда;

2. *психічною зрілістю* – рівнем розвитку духовної культури, особистісно-національного менталітету;

3. *соціальною зрілістю* – рівнем відповідності особистості вимогам суспільства.

Зрілість психофізіологічних функцій в своєму розвитку проходить ряд вікових періодів, визначається генетичними особливостями нервової

системи індивіда і активно впливає на стан його фізичного і психічного здоров'я. Фізіологічне через психічне реалізує свої потреби і частково корегується ними (розум, воля), але навчання і виховання певною мірою можуть нівелювати ці особливості (швидкість навчання, професійні вміння).

Психічна зрілість визначається рівнем розвитку духовності людини, її культури, менталітету і в значній мірі залежить від обставин життя людини, рівня розвитку духовності навколишнього соціального середовища.

Соціальна зрілість несе в своїй основі міру адаптивності особистості до життя в суспільстві, визначає межі її соціальних запитів і найбільш активно впливає на професійне і особистісне самовизначення індивіда.

Всі дії суспільства на особистість молодшої людини опосередковані її психічними процесами і властивостями, що складаються не тільки в процесі її взаємодії з соціальним середовищем, але і з Природою. Сьогодні стає очевидним викривлений, порушений характер взаємостосунків людини з природою, передусім внаслідок негативної техногенної діяльності людства [1]. На наш погляд, *психічно-природне*, як активний компонент відображення дійсності, виступає в якості *реального фактора становлення сучасної особистості* [2, 3].

Існуюча соціально-економічна ситуація в Україні поступово переходить на рейки професіоналізму, що потребує підготовки справжніх майстрів своєї справи, знавців новітніх технологій в різних галузях народного господарства. Але якщо брати до уваги наявні програми підготовки *спеціалістів-професіоналів*, то тут потрібен негайний відхід від *стадійного* розуміння людського життя, переосмислення його *вузькопрагматичного* розуміння, до більш широкого *"планетарного"* (за В. І. Вернадським). Багато чого тут залежить від законодавців освітянського простору, які мають відповісти для себе на одне просте питання: *"Що первинне – Природа чи Людина?"*, *"Чи може існувати Людина без Природи?"*, *"Що таке людська особистість у навколишньому світі Природи?"*. Тобто сьогодні надзвичайно важливо впритул підійти до формування *екологічного мислення, екологічної свідомості* учнівської і професійної молоді, *етико-екологічної культури* майбутніх спеціалістів-професіоналів [7, 8]. Не враховуючи цього, ми не маємо права говорити про гармонію еволюційного роз-

витку людини як особистості, особливо в планетарному масштабі.

Зміна сучасної шкільної парадигми з врахуванням принципу *екологічної етики* в перспективі має змінити на краще ставлення Людини до Природи. Застаріла модель Всесвіту в людській свідомості має бути збалансована з її *першоосновою* (*Природою, Космосом*), що дозволить на партнерських засадах продовжити еволюцію як Людини, так і самої Природи, тобто – *еволюцію Життя в Галактиці*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1991.
2. Костюк Г. С. Проблема личности в философском и психологическом аспектах // Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1988.
3. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К., 1989.
4. Леопольд Олдо. Календарь песчаного графства. М., 1983.
5. Маркевич Д. Социальная экология. – М.: Просвещение, 1991.
6. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. – М., 1990.
7. Ничкало Н. Г. Вступ. Педагогіка вищої школи: крок у майбутнє // Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект. / За ред. академіка АПН України Н. Г. Ничкало, – К., 1999.
8. Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді / За ред. В. В. Рибалки; кол. авторів. Науково-методичний посібник. – Київ: ІПППО АПН України, 2002. – 284 с.
9. Рудоміно-Дусяцька О. В. Екологічна психологія // Психологія: Підручник / За ред. Ю. А. Трофімова. – К.: Либідь, 2001, с. 539-543.
10. Сковорода Григорій. Твори. Для ст. шк. віку / [Упоряд. передм., приміт. В. О. Шевчука]; Худож. оформл. І. М. Гаврилюка. – К.: Веселка, 1996. – 271 с.: іл.
11. Скрипченко. О. З історії психологічної думки в Україні. / Загальна психологія (курс лекцій). Автори: О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук та ін. – К., 1987. – С. 25-61.
12. Тейяр де Шарден Пьер. Феномен человека. – М.: Наука, 1987.
13. Хесле В. Философия и экология. – М., 1993.
14. Швейцер Альберт. Письма из Ламбарене. – Л.: Наука, 1978.
15. Ясин В. А. Психология отношения к природе. – М., 2000.

УДК 159.923.33

КОЖЕНКО Г.

Научн. руководитель: ГРИДКОВЕЦ Л. М. – к.психол.н.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ВЕРБАЛЬНОГО И НЕВЕРБАЛЬНОГО ОБЩЕНИЯ

Взаимодействие, как социально-психологическая категория, присутствует во всех сферах нашей жизни, во всех значимых для нас социальных группах. Сообщая другим информацию, мы приходим к взаимопониманию. Этот процесс может происходить с нашей доброй воли, то есть сознательно, либо независимо от нашего сознания, иначе говоря, непроизвольно. Контакт с другими людьми осуществляется не только с помощью слов. Молчание бывает очень выразительным и предоставляет нам иногда и больше информации, чем разговор. Но все же слово остается главным орудием коммуникативной деятельности.

Вербальная коммуникация – это способ достижения взаимопонимания с другими людьми посредством речи. Словами можно пользоваться по-разному: в личных беседах, письмах, телефонных разговорах, наконец, в средствах массовой информации. Особенности ситуации определяют специфику нашей речи. Для осуществления диалога необходимо наличие следующих элементов коммуникации: контекст, сообщение, отправитель, получатель, контакт, код.

Отправитель – это автор «речевого акта», адресованного *получателю*. *Контекст* – сфера действительности, к которой относится речевой акт; другими словами, то, что не заключено непосредственно в содержании высказывания, но необходимо для его понимания и интерпретации. *Код* – это язык, совокупность слов и значений, а также правила формирования высказывания. *Контакт* между участниками коммуникации устанавливается посредством физического и психического каналов. *Сообщение* представляет собой содержание отправленного или принятого словесного текста.

Именно так рассматривается процесс коммуникации в теории информации и языкознании. Подобный подход облегчает понимание и упорядочивает знания о самом процессе, но не учитывает человеческой индивидуальности. При таком подходе предполагается, что люди постоянны, независимы, рациональны и всегда руководствуются стремлением к личным успехам.

Процесс коммуникации начинается с замысла отправителя, то есть намерения передать сообщение. В ходе общения человек развивает необходимые умения и приобретает определенную языковую и социальную, то есть коммуникативную, квалификацию (компетентность). Он использует ее, составляя сообщение (кодируя сведения в виде сиг-

нала) и посылая его. В процессе взаимодействия происходит прием сообщения, зависящий от ожиданий и коммуникативной компетентности слушателя (его языковых и социальных знаний). Процесс этот также называется декодированием, позволяющим понять высказывание. Далее происходит процесс интерпретации и составляет план ответа.

Стиль общения – это способ ведения разговора, в котором проявляется отношение отправителя к получателю и к самому себе. Различают два основных стиля общения: партнерский и непартнерский. Они отличаются степенью концентрации внимания собеседника на себе или на партнере по общению.

В партнерском стиле мы стараемся учитывать собственные потребности и предпочтения в такой же степени, как и стремления и ожидания нашего партнера. Мы рассматриваем себя и собеседника как лиц с равными правами и обязанностями. Здесь не может быть речи о предпочтении чьих-то интересов. Ведя разговор в партнерском стиле, мы стараемся, чтобы могли быть реализованы потребности и замыслы обеих сторон.

При непартнерском стиле общения человек рассматривает свои потребности, намерения и ожидания иначе, чем предпочтения и замыслы партнера. Отправитель, общающийся в непартнерском стиле, пытается влиять на поведение своего получателя, стремиться руководить ним, отдавая приказы, формулируя требования и запреты, угрожая. Иногда попытки оказания воздействия могут быть скрытыми: вместо прямого принуждения к изменению взглядов используются различного вида внушения, советы, оценки поведения. Механизмы подобных манипуляций описаны в научных работах многих психологов, в частности: Э. Берна, Р. Бэндлера, Д. Гриндера, Э. Эриксона и др.

Наряду с вербальной коммуникацией каждый человек использует невербальную коммуникацию, то есть общение с помощью неязыковых средств. При этом нашими помощниками становятся мимика, жестикуляция, зрительный контакт, кинестетика и даже вокализация.

Посылаемые невербальные сообщения не всегда понятны окружающим. Будет ли информация понятна правильно, зависит от ситуативного контекста, совместного опыта и культурных традиций отправителя и получателя. Термин «невербальная коммуникация» означает обмен определенного рода информацией между людьми, который не всегда является осознанным или произвольным. При

помощи этого вида взаимосвязи, как правило, передается следующая информация:

- сведения о чувствах, эмоциях, настроениях и общем психофизическом состоянии человека (при помощи мимики и вокализации);
- информация о социальных связях, которую мы получаем, основываясь на зрительном контакте, положении тела и установлении межличностного пространства.

Кроме того, определенные мимические выражения и жесты могут заменять вербальные сообщения; невербальные сообщения являются прекрасным дополнением для интерпретации вербальных сообщений, воспринятых в конкретной ситуации; они служат источником знаний об убеждениях, точках зрения людей.

Невербальные сообщения подразделяются на:

- 1) индивидуальные;
- 2) интерактивные (межличностные).

Такое разделение основывается на том, что некоторые формы невербальных сообщений имеют место даже тогда, когда индивид остается в одиночестве; и сообщения не находят своего получателя.

Индивидуальные невербальные сообщения – это те, которыми пользуется любой человек даже в одиночестве. Другой формой невербальных сообщений являются сообщения, появляющиеся только в межличностном общении в присутствии других лиц, особенно значимых. Невербальные сообщения во многом зависят от конкретной ситуации и, в тоже время, они и сами создают эту коммуникативную ситуацию. При помощи рукопожатий, улыбок, различных гримас мы передаём друг другу тончайшие оттенки чувств. Наша одежда, образ жизни, манера поведения в конкретных ситуациях – это тоже принятые формы социального общения в данной культуре и цивилизации.

Следует также помнить, что все невербальные действия труднее поддаются самоконтролю, чем вербальные. Случается, что люди вообще не отдадут отчёта в существовании какого-то языка тела. К тому же собственные жесты, мимику, пантомимику отправителю труднее фиксировать, чем речевые высказывания, которые он получает. Поскольку невербальные сообщения труднее поддаются нашему контролю, их содержание более правдивое, чем информация устных высказываний.

Научно доказано, что в повседневном общении человека слова составляют – 7 %, звуки и интонации – 38 %, неречевое взаимодействие – 55 %. Это означает, что более всего мы доверяем лицу, потом – голосу и меньше всего словам. Нередко тщательно скрываемые эмоции, желания, настроения проявляются в непроизвольных невербальных действиях. Чаще всего это случается при опосредованном характере коммуникации. Кто-то передает не согласующиеся сигналы, а нам приходится решать

головоломку: что важнее – слово или язык тела. «Когда глаза говорят одно, а уста – другое, опытный человек доверяет языку глаз» (Р. Эмерсон).

Если мы замечаем в сообщениях, передаваемых другими людьми, противоречия между вербальной и невербальной сферами, это значит, что мы достигли первой ступени понимания. Даже при максимальном владении собой остаются сообщения в виде физиологических реакций, независимых от воли и сознания человека, такие как цвет кожи, ритм дыхания или величина зрачков.

Чтобы сообщения были понятны получателем, следует войти в контакт с собственным телом, а значит, с подлинными чувствами. Найденный на этом пути способ общения наверняка будет более ценным и ясным как для отправителя, так и для получателя. Увы, здесь возникает и возможность использования этих навыков для манипулирования другими людьми, контроля над ними, маскировки своих истинных намерений.

В научно-популярной литературе мы встречаем рекомендации по использованию знаний о коммуникации в различных ситуациях. Авторы учат нас, что и как мы должны сделать, чтобы этот процесс был эффективным. Но что это значит? Эффективно общается тот, кто в результате общения достигает намеченной цели. Возможно, те, кто инструктирует нас, как уговаривать других, должны уделять больше внимания тому, в каких целях эти приемы использовать не следует?

При манипулировании человеком, мы нарушаем его право на выбор. Американский психолог Питер Томсон предлагает разделять манипуляцию и мотивационные изменения. По его мнению, в первом случае речь идет о создании ситуации «победитель-побежденный», во втором – об использовании искусства мотивации для достижения взаимного результата.

Общение играет важную роль в жизни человека. Удовольствие от него отображается на психологическом комфорте участников коммуникативного процесса, а постоянное неудовлетворение социальными контактами, межличностными отношениями порождает плохое настроение, депрессию, снижение активности, ухудшение здоровья, усложняет достижение поставленных целей.

Каждый человек имеет потребность в общении, установлении социальных контактов, которая обусловлена необходимостью новых впечатлений, чувств, знаний, желанием поделиться с кем-то своими переживаниями, мыслями, обменяться некоторой информацией, улучшить отношения.

Общение является неотъемлемым аспектом существования человека, важным предусловием формирования его как социальной личности, а также необходимым условием существования общества. В процессе общения происходит интеллектуальное

и эмоционально-чувственное взаимодействие индивидов, достигается единство и согласованность их действий, что обуславливает формирование общих настроений и взглядов, взаимопонимания, объединенности и солидарности. Они необходимы в коллективной деятельности, поскольку составляют культурно-коммуникативную основу социальной жизни общества. В процессе развития индивида потребность в общении имеет социально-выборочный характер.

Итак, общение в психологии трактуется как особенный вид деятельности; специфическая социальная форма информационной связи; форма взаимодействия субъектов; самостоятельная и не привлеченная к деятельности категория; процесс межличностного взаимодействия; обмен мыслями, чувствами и переживаниями; существенный аспект

человеческой деятельности; реальность человеческих взаимоотношений, предусматривающая любые формы общей деятельности людей; универсальная реальность бытия человека, которая порождается и поддерживается разными формами человеческих отношений, и т. д.

Только в общении и через общение человек становится человеком. Без общения он неполноценное существо, лишенное подлинной жизни и глубины и не способное ни действовать эффективно, ни понимать адекватно других и себя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Москаленко В. В. Сознательная психология. – К., 2005.
2. Цимбалюк И. М. Психология общения. – К., 2004.
3. Леонтьев А. А. Психология общения. – М., 1997
4. Бодалева А. А. Личность и общение. – М., 1983.

УДК 159.937.3

КОСТОВ-ЧЕБЕРЯЧКО К. В.

Научн. руководитель ГРИДКОВЕЦ Л. М. – к. психол. н.

СТРАХ СМЕРТИ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Всему на свете приходит конец. Это одна из наиболее самоочевидных истин, так же как и то, что мы боимся этого конца и тем не менее должны жить с сознанием его неизбежности и своего страха перед ним.

Одним из проявлений эмоционального разнообразия состояний человека является страх. Присутствие в нас это чувства и придает нашему существованию ту яркую окраску, что мы называем жизнью. Страх возникает при угрозе либо биологическому, либо социальному существованию индивида. Смерть приносит не только угрозу, но и мучительное ожидание воплощения угрозы. И если источник опасности является неопределенным и неосознанным, возникающее состояние называется тревогой. Не что нас не тревожит так, как страх перед смертью, присутствующий на уровне инстинкта самосохранения, сопровождающий все наши поступки и мысли. Страх смерти вытесняется сознанием в подсознание, и обретает внешнюю оболочку в форме тревоги, страха и разного вида фобий.

Независимо от возраста, материального положения, расы, духовного развития сам стержень «страх смерти» существует в каждом из нас. Проблема наступает лишь, тогда когда мы сами начинаем преломлять действительность в призме страха смерти. Как правило, причина этого кроется в Человеке – это особенное существо, которое должно осознавать себя, быть ответственным за себя, если он хочет стать самим собой. Он также является

тем особенным существом, которое знает, что в какой-то определенный момент в будущем его не станет. Он является тем существом, которое всегда находится в диалектических отношениях с небытием и смертью. И он не только знает, что однажды его не станет, он может, сделав свой выбор, избавиться от своего бытия и потерять его.

Страх смерти естественен для человека. Он знаком практически каждому. Его экзистенциальное присутствие в человеческой жизни блестяще описано Ирвином Яломом. Этот вид страха имеет огромное значение в нашем внутреннем опыте познания. Он преследует нас как ничто другое, постоянно напоминает о себе неким «подземным грохотом», словно дремлющий вулкан. Недаром И. Ялом охарактеризовал его как «темное, беспокоящее присутствие, притаившееся на краю сознания». Но все же обычно этот страх не разрушает жизнь. В определенном смысле он заставляет острее чувствовать и ценить ее счастливые мгновения, стимулирует к активности, не позволяет откладывать жизнь «на потом». Каждый человек проделывает немалую внутреннюю работу, чтобы научиться жить с этим страхом и защищаться от него. Однако чрезмерно жесткие защиты, основанные на отрицании, игнорировании этой данности нашего существования, при определенных обстоятельствах не выдерживают и могут порождать различные формы психической патологии, прежде всего тревожные расстройства, экстремальный рост которых в современной культуре явно выражен.

Трудно найти в жизни человека хотя бы еще несколько таких же огромных по своему значению событий, как процесс умирания и смерти, разве что рождение. Умирание – процесс, в котором все живое пребывает с первого дня рождения. Каждый шаг, каждый год приближает нас к логическому завершению жизненного пути – смерти. Монтень говорил по этому поводу так: «Ваше бытие, которым вы наслаждаетесь, одной своей половиной принадлежит жизни, другой – смерти. В день своего рождения вы в такой же мере начинаете жить, как и умирать». И несмотря на то, что природа каждый год являет нам естественность этого процесса и его постоянную цикличность, смерть является для людей самым ужасным и самым отчаянным страхом.

Страх всегда связан с конкретным объектом окружения (лицом, предметом, событием). Тревога, напротив, представляет собой эмоциональное состояние, возникающее в ситуациях неопределенной опасности и проявляющееся в ожидании неблагоприятного развития событий. В отличие от страха как реакции на конкретную угрозу, тревога имеет диффузную и, обычно, беспредметную направленность.

В большинстве случаев страх возникает на основании жизненного опыта. Маленький ребенок не боится высоты и, смело перегнувшись вниз, выпадает из окна, если он не испытывал падения до этого. Лишь испытав боль при разных условиях, он начинает бояться того, что может причинить боль. Не испытав смерти мы, по сути, не должны ее бояться. Но даже если это так, то в действие вступает еще один механизм, а именно: сама смерть несет с собой перечень новых страхов, связанных с нею. Например:

- Я боюсь того, что со мной будет, если окажется, что есть жизнь после смерти;
- Я боюсь того, что будет с моим телом после смерти;
- Я уже не смогу ничего ощущать;
- Я уже не смогу заботиться о тех, кто зависит от меня;
- Процесс умирания может быть мучительным;
- Всем моим планам наступит конец;
- Моя смерть причинит горе моим родным и друзьям.

Некоторые из этих страхов, видимо, не имеют прямого отношения к собственной смерти личности. Страх боли, несомненно, лежит по эту сторону смерти; страх посмертной жизни лишает смерть ее смысла как конечного события; страх за других – это, разумеется, не страх, связанный с собой. Страх личного исчезновения – вот что должно составлять суть беспокойства: «Моим планам и начинаниям придет конец» и «Я уже не смогу ничего ощущать».

Чувство страха знакомо всем. Несмотря на это, природа тревоги и страха остается загадкой для психологов. Одни видят суть тревоги в беспомощности, другие описывают внутренний разлад, возникающий при угрозе безопасности, третьи отмечают дезинтеграцию личности при столкновении с противоречием.

Смерть пугает своей неизбежностью, предначертанностью и, в то же время, своей бесконечной непознаваемостью. Люди боятся не только говорить о смерти, но и думать о ней. Огрицание смерти создает иллюзию отдаления, ее отсрочки: если о ней не думать, то она и не наступит. В своих мыслях, чувствах, поступках человек почти всегда бежит от смерти. Но чем быстрее он убегает, тем скорее смерть догоняет его и тогда становится уже слишком поздно, чтобы подготовиться к этой встрече. Смерть застигает врасплох, и человек попадает в ловушку, которую сам себе и построил.

Попробуем проанализировать причины возникновения страха смерти. Для этого обратимся к разработанной нами модели (рис. 1).

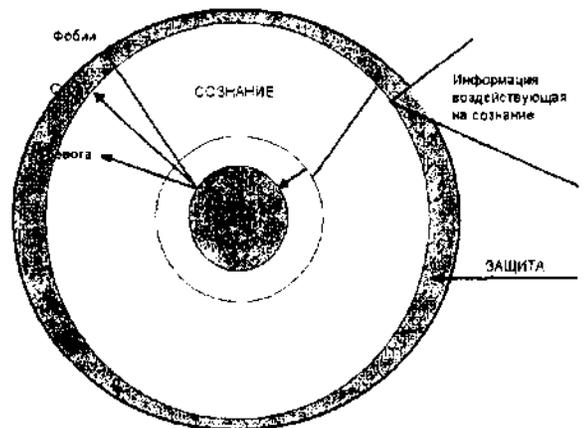

Рис. 1. Модель причинно-следственной взаимосвязи внешних и внутренних факторов формирования страха смерти

На рисунке схематически показана психологическая ситуация возникновения страха смерти. Сам страх смерти изображен в центре, символизируя врожденное ядро, вытесненное сознанием в нижние его слои по причине невозможности его присутствия в повседневной жизни в полном объеме. Страх смерти отторгается нашим сознанием, так как чрезмерная тревожность перед смертью ведет к обострению чувства опасности и к полной апатии.

Глагол жить (*vivere*) означает стремительно нестись как сила внутри другой силы. Это слово происходит от латинского *vis* – сила, *vivens* – живущий, то есть тот, кто является этой силой внутри другой силы. Страх смерти вопреки своему названию является силой, которая заставляет жить и ценить жизнь. Если подобрать антоним к словосоче-

танию «страх смерти» то это было бы «желание умереть». Страх смерти не ощутим, но когда его излишки выплескиваются наружу, это приводит к обострению ощущения жизни. Сама жизнь при этом становится настолько ценной, что личность начинает ее проживать, а не довольствоваться простым существованием. Тень от смерти шантажирует жизнь. Опасаясь, избегая ее, мы тем самым активизируем этот процесс и ускоряем приход конечного результата. Огромное желание жить фокусирует внимание на желании, как таковом, а не на жизни.

Снижение страха смерти приводит к откровенной смелости по отношению к смерти, а это, в свою очередь, может привести к отрицанию самой жизни. В подобном случае абсурдность жизни обостряется и воспринимается в форме некой игры, однодневного приключения, которое в любой момент может завершиться.

Причины, воздействующие на сознание человека (отсутствие принятия своей индивидуальности; отсутствие смысла жизни; неудовлетворение собственным существованием; отсутствие представлений о смерти; болезнь; смерть знакомых; отрицание действительности и др.), искажают объективную информацию, поступающую из окружающей среды, обостряя тем самым страх смерти. И это еще не все. Защита в форме отрицания, сооружаемая человеком по отношению к смерти, консервирует искаженное виденье действительности, что приводит к повышению тревожности, страха, перерастающего в фобии.

В действительности необходимо обсуждать каждый из отмеченных факторов в отдельности. Но кро-

ме этого не менее важны и сложные переплетения их взаимодействия, неизменно определяющие подтекст терапии. Конфронтация клиента со смертью, свободой и изоляцией предоставляет терапевту эксплицитный интерпретируемый материал. Притягательная сила экзистенциальной терапии обусловлена тем, что она твердо укоренена в онтологическом фундаменте, в глубочайших структурах человеческого существования. Она привлекает и тем, что имеет гуманистическую основу и, единственная среди терапевтических парадигм, полностью охватывает интенсивно личностную природу психотерапевтического вмешательства. Кроме того, пространство экзистенциальной парадигмы является очень широким: оно принимает и ассимилирует инсайты многих философов, художников и терапевтов, касающиеся мучительных и целительных последствий конфронтации с фактором конечности личного бытия.

Представленная на рассмотрение тема является чрезвычайно интересной с точки зрения не только науки, но и практики. Поставленная проблема страха смерти отличается актуализацией для каждой отдельной личности. Именно эта актуализация и стимулирует не только умудренных опытом ученых, но и молодых исследователей, искать пути ее решения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гридковець Л. М. Психологічний феномен смерті. К.: г-та «Міст», 1993. № 4. С. 5.
2. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия. – М.: Класс, 2005. – 573.

УДК 159.923.37:159.942.3

МОЗГОВОЙ С.

Научн. руководитель: ГРИДКОВЕЦ Л. М. – к. психол. н.

ЛЮБОВЬ КАК ВНУТРЕННЕЕ И ВНЕШНЕЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Тема любви постоянно тревожила и тревожит умы многих мыслителей, среди которых есть представители эзотерических кругов, философских школ, различных психологических, теософических и теологических направлений. Но сколько бы много мы не изучали научной литературы, понимание той или другой проблемы всегда претерпевает изменение в свете преломления в результате соприкосновения с нашим внутренним миром.

Понимание любви необходимо для нас не только в контексте научного поиска, но и в контексте созревания внутренней потребности любить и быть любимым. В той мере, в которой в жизни человека присутствует любовь, отсутствует патология. Пока еще эта формула имеет только умоглядный ха-

актер и, соответственно, субъективную природу. Чтобы дать более исчерпывающее объяснение представленной концепции, необходимо уточнить наше понимание «нормы» и «патологии».

Каждый человек, в той или иной мере, пытается более-менее осмысленно подойти к планированию индивидуальной стратегии в отношении своей жизни. В ее создании он опирается на свою систему ценностей и убеждений, выработанных им в процессе своего развития и становления. Эти системы отражают существующее на данный момент времени мировоззрение человека, в рамках которого выстраиваются фундаментальные основания, формирующие смысловое поле его жизни. Это мировоззрение отзеркаливает всю многогранную ин-

дивидуальность и отличия конкретной личности от других людей. Один смотрит на жизнь своими глазами, другой пользуется чужим зрением. Цветовая гамма их жизнеспособности тоже будет существенно отличаться: у одного она будет символизировать выживание, у другого – вечные муки и страдания, у третьего – безопасность расстояния, у четвертого – полигон для самореализации и т. д. Таким образом, индивидуальные взгляды на жизнь всегда будут отличаться, порой, будучи диаметрально противоположными.

Поэтому, ценность любого мировоззрения следует рассматривать в контексте его практической жизнеспособности, растянутой во времени длиной в жизнь. При этом жизнь личности следует анализировать не в отчуждении от других людей, а именно в тесном с ними взаимодействии.

Человек – очень сложная, сбалансированная система, жизнедеятельность которой проявляется, как минимум на двух уровнях: физическом и психическом, которые тесно взаимосвязаны. Для каждого из нас в одинаковой мере важно иметь здоровое физическое тело и психическое состояние. Последнее в значительной мере зависит от доминирующих эмоциональных фонов. Эмоциональные доминанты можно условно разделить на две противоположных тенденции: с одной стороны – деструктивное начало во главе с гордыней, с другой стороны – жизнеутверждающее начало, в центре которого находится любовь. Доминирование в эмоциональной жизни негативных эмоций, соответствующим образом отражается на состоянии здоровья физического тела, так как деструктивные эмоции на клеточном уровне деформируют и разрушают структуру ДНК, уничтожая при этом живые ткани. У каждой негативной эмоции есть своя сфера деятельности в виде определенного органа, по состоянию которого можно судить о степени гармоничности эмоциональной сферы. Эта теория нашла отражение в работах таких психологов как В. Райх, А. Лоуэн, Н. Пезешкиан, В. Синельников, А. Слободчиков, В. Норбеков и другие.

Соответственно научным концепциям и собственному опыту можно утверждать, что доминирование негатива есть логическим следствием проявления того мировоззрения, в рамках которого человек заковывает себя в панцирь своего ЭГО, и перестает замечать окружающих его людей, которые начинают восприниматься ним в роли безропотных исполнителей его желаний и потребностей. При этом руководящая роль жизнетворчества отводится гедонистическим принципам, провоцирующим провозглашение лозунга «Человек человеку волк». Выбрав однажды такой способ отреагирования, человек погружается в широчайший диапазон негативных эмоций, который настолько обширен, что охватывает все его внутренние и внешние резервы.

В наше время, понятие любви в достаточной мере упрощено и очень часто сводится к сексуальным отношениям между мужчиной и женщиной. На самом деле, любовь – это жизненная философия, через призму которой воспринимается весь мир во всех его проявлениях: будь-то работа, межличностные отношения, социальная деятельность. Любовь как качество человека не приобретается, оно присутствует в нас от рождения, и только оно имеет созидательное начало. И как любая сила она имеет тенденцию к развитию и укреплению. Любые взаимоотношения обретают совсем иные качества, если они базируются на истинной любви.

Возвращаясь к теме норм и патологий, рассмотрим проявления любви в их взаимосвязи. В соответствии ранее сказанному, негативные эмоции имеют разрушительный характер и ведут к смерти. Напротив – позитивные эмоции, возглавляемые любовью, аккумулируют животворящие силы организма, а значит, укрепляют здоровье не только психического, но и физического тела. Таким образом, осуществляется формирование гармонического сочетания внутреннего с внешним, то есть тела и души. Человек, который в своей повседневной жизнедеятельности руководствуется принципом всеобщей любви, не знает страха, ему нечего бояться. Ведь разве можно бояться того, кого любишь всем сердцем? Волей неволей на ум приходят христианские постулаты, призывающие «полюбить ближнего своего, как самого себя»; «по вере твоей, да будет тебе»; «что посеешь, то и пожнешь». С этой точки зрения, древние выражения представляются в качественно новом свете по мере распознавания смыслов за ними стоящих. Действительно, человек в состоянии любви к себе и к окружающему его миру, не способен ни на какую гадость, подлость, так как он любит, а, значит, желает только добра.

Любовь к себе есть одной из самых важных составляющих человеческого счастья. Для того чтобы любить окружающих нужно изначально полюбить себя, ведь дать что-либо другому, можно лишь в том случае, если ты сам это имеешь в достатке, то есть имеешь надлежащий ресурс. Так тракторист не может научить другого человека стать бизнесменом по той простой причине, что он не знает, как это сделать. У него отсутствует надлежащий опыт. Он может научить быть хорошим трактористом, но бизнесменом? Увы! Дать другому можно лишь то, что имеешь. И этот принцип распространяется на все сферы жизнедеятельности.

Для наглядности, рассмотрим действие предложенного принципа на примере рабочих и семейных отношений. А именно: как могут измениться отношения на производстве, если человек во всей своей деятельности будет руководствоваться чувством любви и сопричастности к ближнему.

Хотелось бы отметить одну характерную деталь человеческого восприятия: как бы мало мы не были бы подкованными психологически, даже при отсутствии ярко выраженной интуиции и критичности мышления, совершенно непонятным, на первый взгляд образом, улавливаем подлинный смысл обращенной к нам речи. Невольно возникает предположение о существовании врожденной способности расшифровать поступающую информацию на предмет ее соответствия истинности. Отсюда следует, если человек обращается к нам с любовью, то мы так или иначе чувствуем ту искренность, которую генерирует его подсознание и, соответственно, реагируем на собеседника. Следовательно, риск возникновения конфликта будет минимальным.

Рассмотрим теперь значение любви в супружеских отношениях. Брак, который базируется на взаимном безусловном принятии партнерами друг друга, исключает доминирование обязанностей, а, соответственно, и утомление от них [1]. Жена готовит вкусный обед не потому, что она обязана кормить мужа, а потому, что ей хочется делать приятное мужу. Муж помогает жене не потому, что он должен так делать, а потому, что он хочет ей помогать. Никто из них не насиливает себя в вопросах взаимопомощи, так как это их внутренняя потребность делать друг другу приятное.

Беда в том, что современная трактовка супружеских отношений изначально интегрирует в интимную сферу молодоженов понятие супружеского

долга. Навязывание «обязанностей» культивирует благодатную почву для выращивания двойных стандартов, в свете которых: жену «любят» потому, что должны это делать, а любовницу(ка) потому, что так хотят. Подобная позиция приводит к искривлению всего пространства семейных отношений, что негативно отражается не только на конкретных браках, но и на всем обществе.

Любовь – это не только дар, но и искусство. И как любое искусство, оно требует детального обучения и длительной практики. Но для того, чтобы учиться, нужно иметь перед глазами пример. Поскольку умение любить закладывается с детства, то прототипами любви для ребенка выступают его родители. И если в родительской семье дитя не получает необходимого примера, то это негативно отражается на его возможностях в реализации собственного потенциала любви. Поэтому, осознавая себя Homo sapiens (человеком разумным), нам следует остановиться и подумать о тех принципах, на которых мы выстраиваем свой жизненный путь.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гридковець Л. Світ подружнього життя. – К: Родинний дім, 2004. – 167 с.
2. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия. – М.: Медицина, 1996. – 230 с.
3. Синельников В. Возлюби болезнь свою. – М.: Центрполиграф, 2005. – 394 с.
4. Синельников В., Слободчиков С. Доктрина Синельникова: как научиться любить себя: практический курс. – М.: «Центрополиграф», 2005. – 370 с.

УДК 159.922.7

ФЕДОРОВА Т.

Научн. руководитель: ГРИДКОВЕЦ Л. М. – к. психол. н.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА У ДЕТЕЙ ПЕРИОДА РАННЕГО ДЕТСТВА

В наше время учеными все больше уделяется внимание изучению влияния окружающей среды на формирование личности с момента рождения человека. Именно в первый год жизни у ребенка формируется, согласно Е. Эриксону, базальное доверие или недоверие к миру.

Если мы внимательно проследим за детьми до трехлетнего возраста, то увидим его ценность, в первую очередь, в разворачивании творческого потенциала малыша. Неутолимая жажда новых впечатлений, любознательность, естественное постоянное стремление наблюдать и экспериментировать является тем моментом творчества, что неразрывно связано с развитием физических функций. Непосредственное наблюдение за малышом не дают возможности оценить глубину его фантазии, но игра любого

типа свидетельствует о ее существовании. Исследовательское, индивидуальное творческое поведение ребенка является неотъемлемой частью его жизни. Развивая и поощряя инициативу малыша, мы дарим ему не только минуты счастья и уверенности в своих силах, но и закладываем фундамент формирования ценностных жизненных ориентиров.

Все люди, если они не имеют физических недостатков, рождаются, с точки зрения психофизиологии, приблизительно одинаковыми. Но, попадая в разные условия, они приобретают определенный облик и черты, присущие атмосфере окружения. Ведь в каждой семье свои ценности и свои методы достижения цели.

Период от рождения до трех лет заслуживает большого внимания, и в первую очередь родите-

лей, поскольку именно в этот промежуток жизни наиболее активно формируются связи между клетками в коре головного мозга. Исследования медиков и физиологов доказали, что младенец рождается с более чем 100 миллиардов нейронов, большая часть которых не имеют контактов друг с другом. И мозг должен подготовить ребенка для жизни вне утробы матери, построив контакты таким образом, чтобы максимально контролировать потенциальную жизнедеятельность. Наступает своеобразный период «доращивания».

Период от рождения до трех является наиболее ответственным и зависимым от родителей. Под действием внешней среды, и в первую очередь, семьи происходит создание около 70-80% таких соединений [4]. И по мере их развития, возрастают возможности мозга. Уже в первые шесть месяцев после рождения ребенка мозг достигает 50% своего потенциала, а к трем годам – 80%. Это не значит, что мозг малыша после трех лет перестает развиваться. К трем годам в основном созревает тыльная часть мозга, а уже к четырем – та его часть, которая называется «лобные доли». И если мозг любого детеныша животного практически сформировался к моменту рождения, то мозг новорожденного ребенка претерпевает серьезные изменения. Он похож на записную книжку, которая заполняется постепенно и постоянно. И то, что будет записано, создает реальный потенциал одаренности ребенка.

Развивая через игру творческий задатки младенца, и формируя у него доверие к окружающему миру и чувство безопасности, мы тем самым закладываем в будущего человека фундамент, на котором в дальнейшем построится здание эмоциональной, интеллектуальной, поведенческой сферы его жизнедеятельности. Долг каждого родителя – быть преданным своему чаду, контролировать ситуации баловства и нужды необходимости, улавливать моменты истинных потребностей ребенка, не заставляя его делать что-либо против его воли. Это не сложно, нужно только научиться замечать в его глазах искорки счастья, вызванные предоставленной возможностью раскрытия внутреннего потенциала. Для этого можно использовать приятную музыку. Но не плохо, хотя бы изредка, позволять малышу поиграть в лужице разлитого сока.

Ребенок сам подскажет, что ему интереснее, полезнее в данный момент. Стуча ложкой по различным предметам, он открывает новые возможности деятельности, ведь он сам создал звук и этот интерес можно перенести в дальнейшем на музыкальный инструмент. А пока что подобные занятия позволяют привить малышу любовь к мелодичности и звучанию. По возможности необходимо ставить ребенку для прослушивания классическую музыку, например Баха или Моцарта, чтобы уже в младенческом возрасте у него создавались позитив-

ные стереотипы истинного искусства, искусства, которое прошло испытание веками.

Вокруг существует множество простых игрушек, которые использовались многими поколениями, но интерес к ним не пропадает и у современных детей. Это глина, бумага для вырезания, цветная бумага для складывания фигур и т.д. Эти материалы имеют одну общую черту – у них отсутствует постоянство формы и назначения. Другими словами, им можно придать любую форму и придумать любое назначение. Малыш может делать с ними все, что ему заблагорассудится. Именно поэтому они являются идеальными игрушками для ребенка раннего возраста, когда интеллект развивается быстрее всего.

Предположим, мы даем хлебный мякиш или бумагу малышу, которому еще нет и года. Сначала он их потрогает без всякой цели, без первоначального намерения что-либо предпринять. Перебирая предметы руками, он меняет их форму, и с удивлением обнаружит эти изменения. Подобное маленькое открытие уже само по себе представляет ценный опыт. В этом возрасте ребенок будет еще и еще раз мять и трогать мякиш и бумагу, получая удовольствие непосредственно от процесса. Подсознательно он начинает понимать причинно-следственные связи между действиями и результатом. Постепенно малыш пытается придать форму мякишу (впоследствии глине или пластилину) при этом настойчиво демонстрирует свое искусство близким людям. Сделанный кораблик (пусть он даже больше похож на скомканную бумагу) для малыша является свидетельством его «могу». К тому же ребенок с удивлением обнаруживает, что его творение может держаться на воде.

Новые игрушки легко превращаются как в простые предметы, так и в очень сложные, обусловленные возрастным потенциалом маленького человека. Ребенок, начавший лепить в раннем возрасте, существенно опережает своих сверстников в освоении различных навыков. Подтверждение этого мы находим в работах Д. Винникотта, М. Ибука и др.

И дело здесь не в том, что малыш раньше начал практиковаться в лепке, а в том, что лепка рано разбудила его интеллектуальные и творческие задатки. Ловкость рук и самовыражение – это важные, но далеко не единственные качества, приобретаемые ребенком благодаря первым осознанным шагам к фантазии.

Рольевые игры развивают творческие задатки ребенка. Детский писатель Горо Маки считает, что театр или игры в ролях – один из лучших способов развития детского творчества. Однако он с грустью констатирует, что поскольку на ребенке не сразу сказывается благотворное влияние участия в театральных представлениях, родители, ожидаю-

щие немедленных результатов, нередко приходят к разочарованию и перестают посещать с детьми творческие коллективы. Очень важно обеспечить самовыражение крохи через телодвижение и слова. Главное при этом сама возможность прямого и свободного самовыражения в отношениях с другими членами группы. Необходимо малышу почувствовать себя, свои возможности, научиться владеть и контролировать поведенческими проявлениями.

Для ребенка игровым материалом является все то, что он трогает и видит. Нет необходимости покупать ему много кукол, машинок и т.д., при этом настаивая, чтобы он обязательно играл так, как «положено». Ему скучно играть с готовой игрушкой, которую можно использовать только по какому-то одному назначению. Какая бы дорогая эта игрушка ни была, она не представляет для него ценности, если он не может приспособить её в соответствии со своим богатым воображением.

Он может использовать книжку как туннель, или как альбом для рисования, а то и просто порвать её. Лучше вообще не давать ему книжек, чем настаивать, чтобы он их берег и «читал» [4]. Когда у малыша появится интерес к чтению, он и сам поймет, что книги интереснее всего читать.

Поправлять его – значит мешать его творческому развитию или даже отнимать у него желание играть вообще. Малыш с любопытством изучает окружающие его предметы и особенно реагирует на те,

которые дают ему «радость достижения» и удовлетворяют его потребность в «творчестве».

Раннее воспитание ребенка не требует ни дополнительного времени, ни денег. Нужно лишь осознать важность этого периода в развитии человека. Родительская любовь и тепло творят чудеса. Ведь не может быть ничего важнее, чем воспитание детей. Задумываясь о будущем малыша, не следует забывать о создании прочной нити счастья и радости, на которую потом нанизываются бриллианты знания в области математики, физики, географии, музыки, медицины и др.

Родителям как никому другому предоставляет уникальная возможность окружить ребенка атмосферой доверия, благополучия и любви. Малыш сам подскажет и научит, как это сделать. И тогда он, возможно, станет лучше нас и превзойдет в открытии новых достижений. Интерес – прекраснейшее побуждение к развитию. У каждого ребенка есть потенциал к успешному обучению. Главное – овладеть методами его использования.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Вилникотт Д. В.* Семья и развитие личности. Мить и дитя. – Екатеринбург: ЛИТУР, 2004. – 400 с.
2. *Масару Ибука* После трех уже поздно. – М.: Прогресс, 1994. – 52 с.
3. *Дж. Миддлейн Неш.* Винахідливий розум (Fertile Minds). – Журнал «Тайм» от 3.02.1997
4. *Джордт Г. Л.* Игровая терапия: искусство отношений. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 358 с.

З М І С Т

ФІЛОСОФСЬКО – ЕКОНОМІЧНІ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ЛЮДИНИ

<i>Бойченко І. В., Бойченко М. І., Бойченко О. І.</i> Духовність як феномен локальної цивілізації	3
<i>Петренко А. Г., Петренко М. І.</i> Теоретичні основи та деякі практичні аспекти формування економічного мислення студентів	13
<i>Батрак М., н. р. ** Бойченко І. В.</i> Возникновение политики, как явления жизнедеятельности общества	15
<i>Власюк В., Власюк В. н. к. * Вангородська Н.</i> Реалізація принципу народовладдя в демократичних державах	18
<i>Грисюк В., н. р. ** Бойченко І. В.</i> Особенности средневековой философии	22
<i>Кубанов Р. А.</i> Деякі аспекти політики князя Михайла Чернігівського в монгольську добу	24
<i>Кубанов Р. А.</i> Мир красоты глазами Константина Леонтьева	28
<i>Кулик І., н. р. ** Бойченко І. В.</i> Сократ и сократические школы	32
<i>Романенко О., н. к. * Бойченко І. В.</i> Кантівське переосмислення співвідношення суб'єкта та об'єкта у пізнавальному процесі	35
<i>Скалевая А., н. р. ** Бойченко І. В.</i> Возрождение и реформация	43

СОЦІАЛЬНО-ОРІЄНТОВАНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ БІЗНЕСУ І БІЗНЕС-ОСВІТИ

<i>Калиберда Л. П.</i> К вопросу об усилении интегративной основы содержания образования	45
<i>Атаманчук Ю.</i> Суб'єктивний склад внутрішньогосподарських відносин : деякі правові аспекти	48
<i>Бортник В. А., Бортник Т. І.</i> Кадровий потенціал: оцінка і перспективи підвищення	50
<i>Бортник Т. І.</i> Досвід формування системи дорадництва	53
<i>Бровко Н. І.</i> Бізнес та підприємництво. Стратегія розвитку та збереження бізнесу	55
<i>Гордєцька М. О., Петренко А. Г.</i> Модель споживачької поведінки: теорія та практичне застосування	57
<i>Ефімчук Н. І.</i> Культура етикету керівника – наука спілкування	59
<i>Колесник В.</i> Перспективи розвитку бізнес-освіти в Україні	61
<i>Крючкова О., н. к. * Мазуренко В. П.</i> Маркетингові стратегії в умовах глобалізації ринків	62
<i>Федченко І., н. к. * Бортник Т. І.</i> Стан і тенденції розвитку освіти	64
<i>Шарадікіна Є. А., Шабліна Я.</i> Інноваційний потенціал – джерело розвитку підприємств України	66
<i>Шши Р. В.</i> Вдосконалення систем управління АПК в період реформування економіки	71

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ БІЗНЕСУ

<i>Андрєєв М. В.</i> Запобігання ризику у виборі інвестиційного портфеля за ймовірносних обмежень фінансових можливостей інвестора	79
<i>Михалін Г. О., Деканов С. Л.</i> Границя функції за певної умови та її застосування	89
<i>Жильцов О. Б.</i> Використання інформаційно-комунікаційних технологій при навчанні теорії ймовірностей та математичної статистики студентів нематематичних спеціальностей	97
<i>Батрак М., н. р. ** Андрєєв Н. В.</i> Интеграция корпоративных структур в окружающее бизнес – пространство	100
<i>Загурская Н., н. р. ** Андрєєв Н. В.</i> О некоторых способах оценки хозяйственных рисков	102
<i>Концеба С. М.</i> Енергозберігаючі технології в Україні: економічний ефект і перспектива впровадження	103
<i>Кривцова О., н. р. ** Андрєєв Н. В.</i> О предпринимательском доходе как стимуле экономического роста и о хозяйственном механизме	105
<i>Сенькова О., н. р. ** Андрєєв Н. В.</i> Система формирования стратегических целей развития малого бизнеса	109
<i>Ярошенко В., н. р. ** Андрєєв Н. В.</i> Совершенствование рискового механизма торговых предприятий	112

ІНТЕГРОВАНІСТЬ ПСИХОЛОГІЇ У ЖИТТЄДІЯЛЬНІСТЬ ЛЮДИНИ

<i>Гридковець Л. М.</i> Основні причини виникнення монополярної депресії у підлітково-юнацькому віці	116
<i>Панченко В. І.</i> Екологічна етика сучасної особистості як чинник еволюційного поступу суспільства	119
<i>Коженко Г., н. р. ** Гридковець Л. М.</i> Психологические механизмы вербального и невербального общения	123
<i>Костов-Чеберячка К., н. р. ** Гридковець Л. М.</i> Страх смерти как психологический феномен	125
<i>Мозговой С., н. р. ** Гридковець Л. М.</i> Любовь как внутреннее и внешнее взаимодействие	127
<i>Федорова Т., н. р. ** Гридковець Л. М.</i> Психологические основы развития творчества у детей периода раннего детства	129

* н. к. — науковий керівник

** н. р. — научний керівник

Ти хочеш мати фінансову незалежність?

Прагнеш більшого?

Мрієш про вдалу кар'єру?

А може про власний бізнес?

Час рухатись! Зроби перший крок назустріч майбутньому!

Вступай до Київського Інституту Бізнесу та Технологій!

Економічний факультет

0305 Економіка і підприємство

Фінанси і кредит
Страхова справа
Облік і аудит

*Студенти економічного факультету мають змогу
отримати міжнародний сертифікат IAPCFI Certified
International Professional Accountant – Загальнонаціональний
міжнародний професійний бухгалтер.*

Факультет менеджменту

0306 Менеджмент і адміністрування

Менеджмент туристичної індустрії
Менеджмент медичного обслуговування
Менеджмент зовнішньоекономічної
діяльності
Менеджмент підприємницької діяльності
Менеджмент промислових підприємств

Факультет психології

0301 Соціально-політичні науки

Психологія праці та управління
Педагогічна психологія
Клінічна психологія

*Звертаємо увагу випускників
педагогічних і медичних коледжів на
зазначені спеціалізації!*

**КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ
БІЗНЕСУ та ТЕХНОЛОГІЙ**
III рівень акредитації

Приймальна комісія:

Київ, вул. Білицька 41/43, 4 поверх

Тел.: (044) 430-15-77, 430-32-64

*Інститут приймає документи на поновлення
в навчанні та переведення з інших ВНЗ.*

e-mail: kibit@kibit.edu.ua

www.kibit.edu.ua